

2643

BOREC

AVGUST | SEPTEMBER 1983

BOREC, YU ISSN 0006-7725

8|9

borec 8|9

revija za zgodovino NOB in ohranjevanje revolucionarnih tradicij
letnik XXXV, 1983

Ustanovitelj revije:
Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Revijo izdaja:
Založba Borec

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

Uredniški svet:
Franček Bohanec, Jože Dežman, France Filipič, Albert Jakopič, Srečo Kirn, Vladimir Kavčič, Ivan Križnar, Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Radko Polič (predsednik sveta), **dr. Miro Stiplovšek** (namestnik predsednika sveta), **Franc Šali, Lojze Štradjot, Zima Vrščaj**

Glavna in odgovorna urednica:
Milena Štrajnar

Lektor:
Božidar Premrl

Naslov uredništva in uprave:
Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/I — poštni predal 203, telefon 320-477

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Cena:
celoletna naročnina znaša 300 din, za tujino 360 din — posamezna številka 28 din, dvojna številka 38 din

Žiro račun:
50100-603-45772 (revija Borec)

Devizni račun:
50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)

Naslovnica in grafična podoba:
Sine Kovič

Tisk:
Tiskarna Ljudske pravice, Ljubljana, Kopitarjeva 2

35 let revije Borec

Vida Brestova

Brodarjeva mati 499

**prispevek k zgodovini NOB
in socialistične revolucije**

Dr. Dušan Biber

Zavezniške misije v Slovenskem pri-
morju . . . . . 501**prispevek k zgodovini NOB
in socialistične revolucije**

Ivan Vidali

Pregled poimenovanja Kamniško-
savinjskega in Kamniško-zasavske-
ga odreda . . . . . 512**borec in kultura**

Franček Bohanec

Ljudski podobar ubite sreče . . . 519

**dnevi hvarskega
gledališča '82**Braslav Borožan
Braslav BorožanGledališče v NOB, vplivi in vtisi (1) 530
Avantgardno in inovacije v gleda-
lišču NOB (2) 540

Šime Šimatović

Gledališče narodne osvoboditve Hr-
vatske (3) 545

Djordje Radišić

Ljudska dramatika v NOB Hrvat-
ske (4) 550

Marin Franičević

Bil sem kulturni delavec, včasih pa
tudi pesnik (5) 555**poezija**

Vinko Šumara-Radoš

Kosci 571
Bela vrana 572
Intendantom 573
Pesem Vojkove brigade . . . . . 574**dnevi hvarskega
gledališča '82**

Dr. Maja Hribar-Ožegović

O Krleži v NOB 575

proza

Neža Maurer

Hej, tovariši! 583

proza

Nada Kraigher

Drežče 587

ocenjujemo, spremljamo Viktor Konjar
Dr. Vasilij Melik
Marino Zurl
Dr. Tone FerencRdeči boogie 589
Koroški Slovenci in volitve . . . 591
Psihoanaliza zločina in kazni . . 595
Odnosi z italijanskim odporniškim
gibanjem v novi spominski litera-
turi 598

---

na naš naslov

Vid Hanžič

Zares kako dolgo še (Jožko Hanžič-Švejk in njegovo nesrečno kurirstvo)? **603**
V ocenjevanju kulture ni pike na i **608**

Dušan Mevlja

---

fotografija

Miško Kranjec

Prekmurje **525**

Brodarjeva mati*

Vida Brestova

Pravzaprav se piše drugače, toda mi vsi smo ji tako rekli. Živi v nizki hišici nad Bistrico, okoli katere se razteza široka pusta gmajna. Zemlja je močvirnata in težka, oprijemlje se bosih stopal in še dolgo potem, ko si noge opereš v Bistrici, ostanejo na njih sledovi sive ilovice.

Brodarjeva mati je nizka, drobna ženica. Ves obraz ima gosto naguban in redki lasje ji silijo izpod naprej zavezane rute. Kadar govori z ljudmi, ki so ji ljubi, se drobno smehlja in kar čutiš, kako rada bi se raznežila in te pobožala, pa je je strah te svoje drobne želje in sram vseh, ki bi jo utegnili videti.

Trije njeni sinovi so bili v partizanih. Vsi že odrasli in sami svoji, vendar pa so se prav v letih boja z njo tako povezali in spet začeli čutiti v materi, nagubani starki in v hišici, ki ji streho prerašča gost temno zelen mah, dom, pravi, resnični dom.

Kadarkoli nas je pot zanesla mimo gmajne, so njeni fantje krenili po ozki, znani stezi in povedli vso patruljo s seboj. Vrata so bila vedno na stežaj odprta. Nekje za hišo je stikala mati, če pa je bila noč, je sedela na peči, kakor bi neprestano čakala, da pridemo. In ko smo prišli, se ni prav nič začudila. Zlezla je s peči, od-drobila v kuhinjo in pristavila lonec z mlekom k ognju, nato pa se je urno vrnila in sedla k nam za mizo. Iz predala je potegnila staro sveto pismo in nam pravila, kaj je med tem, kar nas ni bilo, dognala novega, kako so se belogardisti strahotno pregrešili nad svetim pismom, v imenu katerega delajo, in nad vsemi človeškimi postavami. Molče smo jo poslušali in ji prikimavali. Vedeli smo, da ima ženica v marsičem prav, in tudi to smo vedeli, da že zdavnaj ne verjame več, ne svetemu pismu ne tistim, ki so ga oznanjali in vendar vsak hip vsega stokrat posvinjali z lažjo in strahotami, ki so jih počenjali.

Nekoč, bilo je proti koncu triinštiridesetega leta, sem prišla sama k nji. Zlezla sem na peč in zadremala utrujena od poti in vsa omamljena od prijetne toplote, ki je dihala iz peči, iz vseh kotov in iz drobnih sivih oči Brodarjeve mame. Nevarnosti ni bilo in tako sem spala na peči vse do jutra. Prebudil me je ozek sončni žarek, ki je šinil skozi okno in nato polzel prek mize in tal proti peči ter se ujel prav na mojem obrazu.

Odprla sem oči in jih naglo spet zaprla. V kotu sobe je Brodarjeva mati postiljala posteljo in si tiho prepevala. Pela je melodijo stare nabožne pesmi. Nato pa je začela v melodijo vpletati besede, popolnoma svoje, nove in tople, da so me vso prevzele. Pela je:

---

* Iz 1. številke revije Borec, ki je izšla pred petintridesetimi leti, avgusta 1949.

Ubogi selski partizan,

...

v svoji hišici je spal,

nič se ni izdajalcev bal.

Pa bela garda ga je napala,

in ga v farovž odpeljala.

Tam so ga zasliševali,

o partizanih spraševali,

na njem pa niso našli nič.

Vzeli so v roke žilav bič,

tepli so ga do krvi.

tako se v svetu zdaj godi.

Tja na Dob so ga peljali,

od strani so ga streljali,

ker vera njihova je ta,

da tako časte boga...

Odpela je in si obrisala solzo, ki ji je polzela po licu. Nato se je ozrla k meni na peč in naglo odšla iz sobe. Ko se je vrnila, sem si že natikala čevlje. Prinesla mi je mleka in prisedla k meni. »Saj še ne greš naprej?«

»Treba bo,« sem odgovorila in skušala razplesti pogovor. Partizana Franceta, ki ga je opevala v svoji pesmi, sem dobro poznala. Minilo je vsega štirinajst dni, odkar so ga ranjenega ujeli in strahotno mučenega na Dobu ustrelili. »Od strani« zato, ker je ob zidu omahnil, saj je bil že pred strelom napol mrtev.

»Ste videli Franceta?«

»Sem, ko se je naredil mrak, sem se splazila po hosti do mrtvašnice. Rož sem mu nesla, siromaku, in svečo sem mu prižgala. Saj tako nima nikogar drugega, ki bi mu to lahko storil. Če se ne boš smejala, ti bom zapela, kako sem si zamislila njegovo smrt.«

»Kaj vendar mislite! Zapijte!« In je zapela tiho, komaj slišno isto pesem, kot jo je pela, ko je postiljala. Zdaj sem si jo dobro zapomnila, in ko je odšla iz sobe, sem si jo zapisala.

Nekaj dni kasneje je padel dež. Vsa naša četa se je stiskala pod kozolcem. Imeli smo počitek. Nekateri izmed tovarišev so spali, drugi smo se polglasno pogovarjali. Pripovedovala sem jim o ljudeh v dolini in o Brodarjevi mami, ki so jo mnogi poznali. Potegnila sem iz žepa beležnico in prebrala pesem Brodarjeve mame o Francetu, ki je bil nekoč v naši četi in je tako strahotno mučen umrl. Fantje so poslušali brez diha in še dolgo potem, ko sem pesem povedala, molčali. Nato je začel Mitja razgovor o pesmi.

»Tako najbrže nastajajo narodne pesmi. Kako preprosto in lepo je to. Brodarjeva mama je že zdavnaj pozabila pisati. Zapela je pesmico, nekdo jo je slišal in bo še kaj dodal in pesem bo šla od vasi do vasi. Nič več ne bo pela samo o Francetu, o vsem našem boju bo pela in že poje...«

Na scefrane lističe so si vsi po vrsti prepisovali pesem Brodarjeve mame.

Zdaj je minilo že dosti časa od takrat. Brodarjev Venč je padel. Brodarjeva mama pa je postala še bolj siva in nagubana. Toda še vedno so vsem nekdanjim partizanom na stežaj odprta vrata v hišo in v njeno srce. Kar solzi se od veselja, če kdo pride k nji in se kaj pogovori. In tudi pesmi še poje. O partizanih in o boju. Ta ji je segel globoko v srce. In kakor pesmi so njeni partizani preprosti, dobri in ljubi.

Zavezniške misije v Slovenskem primorju*

Dr. Dušan Biber

Pisati razpravo o zavezniških misijah v Slovenskem primorju pravzaprav pomeni pisati zgodovino dogajanja v teh letih in na tem prostoru, zbrati vsa njihova dosegljiva poročila, jih ovrednotiti in analizirati v kompleksu toliko nasprotujočih si silnic na tem območju. Seveda to ni naloga pričujočega referata. Ta naj predvsem opozori na tiste momente, ki jih je že mogoče razbrati iz doslej zbranih, praviloma zelo enostranskih in prerešetanih virov.

Osnovni viri, uporabljeni za to razpravo, so britanski viri, kolikor jih je danih na voljo znanstveni javnosti v Public Record Officeu v Londonu, in ti isti jugoslovanski viri, ki sem jih 1976. leta uporabljal za svoj še neobjavljeni referat obsega (približno dvanajst avtorskih pol) o zavezniških misijah in obveščevalnih službah v NOB v Jugoslaviji.

V fondu generalne korespondence Foreign Officea (FO 371) so na voljo predvsem nekateri osnovni politični oziroma diplomatski dokumenti, potrebni za razumevanje britanske politike na

tedaj spornem ozemlju oziroma v zvezi z jugoslovansko-italijansko mejo.

Ti dokumenti le deloma zadevajo delovanje zavezniških misij, poslanih na to območje.

Dokumenti Special Operations Executive (Uprave za posebne operacije) niso na voljo znanstveni javnosti; nekateri dokumenti te specializirane britanske ustanove pa so dosegljivi v fondu 37. vojaške misije, poslana v Jugoslavijo (WO 202/127-521). Pregledovanje tega fonda je izredno zamudno in drago; mnogi dokumenti so pisani z roko (gre za kratke sprejete ali oddane depeše) in so le težko čitljivi. Tako je na primer z depešami zavezniške misije Crayon pri 9. korpusu, toda dosegljive so le za čas od septembra 1943 do januarja 1945 (WO 202/387-389). Zbirka političnih poročil teh misij v treh fasciklih z naslovom: Jugoslav relations with Italy (Jugoslovanski odnosi z Italijo) vrsto let sploh ni bila na voljo (WO 202/317-319); sedaj dosegljivi fascikli pa so več kot polovico okleščeni in prerešetani. Nekaj podatkov je zaslediti v fasciklu (WO 202/158) s po-

* Ta referat je bil sprva pripravljen za mednarodno znanstveno posvetovanje Problemi di storia della resistenza in Friuli (Problemi odpora v Furlaniji), ki je bilo v Vidmu (Udinah) od 5. do 7. novembra 1981. Po dodatnih raziskavah v Public Record Officeu so bile nove ugotovitve in dopolnila vnešena v opombe, referat pa je bil predložen še na okrogli mizi jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev v Imperialnem vojnem muzeju (Imperial War Museum) v Londonu v dneh od 13. do 15. decembra 1982. Posvetovanja so se udeležili tudi nekateri zavezniški oficirji, ki so se nekoč mudili v Slovenskem primorju, med njimi feldmaršal lord Harding, sir Peter Wilkinson in sir Peter Harrison. Sir Geoffrey Cox, pisec knjige The Race for Trieste (Dirka za Trst) je prispeval referat, toda zaradi bolezni žal ni prisostvoval posvetovanju.

ročili britanske ambasade za obdobje maj 1942 — maj 1944, v fasciklu (WO 202/276) s poročili iz Slovenije za čas od avgusta 1944 do maja 1945. Fascikel s podatki o transjadranskih operacijah (WO 202/296) na dalmatinski obali je zanimiv za neuresničene načrte operacij ob koncu vojne v bližini Gorice. V fasciklu poročil o splošnih zadevah v zvezi s Slovenijo (WO 202/309) je nekaj dokumentov tudi v zvezi z delovanjem misij v Slovenskem primorju. O začetkih snovanja teh misij je mogoče razbrati nekaj delnih podatkov iz fascikla (WO 202/356) o izmenjavi telegramov med SOE Kairo in SOE London konec 1942. leta in (WO 202/360) jeseni 1943. leta. Pomembne fragmente je najti tudi v dosegljivih depešah, izmenjanih med Kairom in Barijem jeseni 1943. in pozimi 1943/44. (WO 202/391).

Nekatere dokumente sem tako rekoč po naključju lahko izbral pri preliminar-nem pregledovanju fonda (WO 204) Allied Forces Headquarters, ki pa bi ga bilo vsekakor treba temeljito pregledati. Isto velja tudi za glavni štab zavezniških sil na Srednjem vzhodu (WO 201).

Za svoj prej omenjeni neobjavljeni referat o misijah sem uporabljal arhivsko gradivo iz arhiva Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, predvsem gradivo štaba 9. korpusa in objavljene vire iz *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Arhiv pri CK ZK Slovenije žal še ni docela pregledno urejen, kopiranje dokumentov pa je možno le v izjemnih primerih.

Okvirne literature piscev (dr. Metod Mikuž, dr. Tone Ferenc in Zdravko Klanjšček) ne bi tu omenjal. Pavel Dobrila je napisal razpravo Prvi stik slovenskih partizanov z vojsko Velike Bri-

tanije, objavljeno v *Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja*, 1973, 1-2, str. 185—209, France Škerl, Prihod britanskih obveščevalcev na Primorsko, *Borec*, 1978, št. 6—9, str. 325—346 in 435—454 pa je to tematiko še podrobneje raziskal, seveda brez britanskih arhivskih virov.

Prvi doslej v arhivih dosegljivi načrti za odpošiljanje misij v Slovensko primorje sovpadajo z dejavnostjo prof. Ivana Ruđolfa in britanskih oblasti na Srednjem vzhodu v letu 1942, vzporedno z načrtovanjem pošiljanja misij k Draži Mihailoviću in poskusom koordinacije delovanja »C«, to je britanske obveščevalne službe Secret Intelligence Service in SOE. Tako je na primer SOE poleti 1942. vzdrževala tesne stike s prof. Rudolfom in prek »C« skušala poslati na varen naslov v Ljubljani sporočilo, naj izberejo več ljudi, ki bi jih izšolali, poslali v Istanbul in potem spet vrnili v Slovenijo, bodisi prek Londona ali prek Srednjega vzhoda, vendar ne pred septembrom 1942.¹

»Prosili bi vas, da ukrepate tako, da bi prišli do informacij, ki bi bile rezultat dela v sosednjih območjih, kot je Severna Italija«, je na primer 1. junija 1942 D.P.A. sporočal D/HV.² Toda zaradi kolizije med delovanjem prof. Rudolfa in dr. Čoka spočetka ni bilo soglasja, da bi dr. Čok lahko sodeloval pri tem delu, čeprav je SOE Kairo vztrajala pri zamisli, da bi prav dr. Čok lahko pomagal pri prodiranju te organizacije v Slovenijo in Istro.³ V imenu SOE se je D/H 134, to je bil tedaj kapetan William Deakin, pogajal s »C«, da bi Intelligence Service dala SOE na voljo svoje kanale in varne naslove v Ljubljani in v Istri. SOE je želela zbrati zanesljive podatke o položaju sil osi, predvsem pa o dejav-

¹ Public Record Office (dalje PRO), WO 202/158, D. P. A. za D/HV 1. junija 1942.

² PRO, WO 202/158, D. P. A. za D/HV 28. avgusta 1942.

³ PRO, WO 202/356, 1. decembra 1942.

nosti partizanov.⁴ Ko se je polkovnik William Bailey pripravljaj na odhod v štab Draže Mihailovića, se je 21. novembra 1942 sestal s prof. Rudolfom. Prof. Rudolf se je ogrel za načrt, da bi poslal tri ali štiri primorske Slovence v Mihailovičev štab, odkoder naj bi odšli v Slovenijo, seveda če bi Mihailović imel zanesljive in redne kanale do Slovenije.⁵

Toda vse kaže, da iz tega nameravnega sodelovanja ni bilo nič. SOE Kairo je 26. marca 1943 sporočila centrali SOE v London, da je »C« zahodno od Ljubljane na vnaprej določenem mestu odvrget skupino padalcev, ki so vzpostavili zvezo po radiu 23. marca 1943. »Kako je »C« navezal stik z Novakom namesto nas?« je vpraševala SOE Kairo.⁶

Prve radijske depeše te skupine so prišle že 21. marca 1943. leta. Četniški komandant za Slovenjo major Karel Novak je sporočal, da bo Toni (to je Anton Božnar) ostal v četniškem odred, medtem ko bosta druga dva (to je Venčeslav Ferjančič in Bojan Rejc »Kolar«)⁷ odšla v Slovensko primorje. Če zaradi težavnih razmer tam ne bi mogla ostati, se bosta vrnila v četniški odred.

»Prvi slovenski Četniški odred operiše u Julijanskoj Provinciji i u Primorju. Pored četnika operiše i oko 2.000 komunista — partizana, koji su u vrlo slabom stanju (...). U poslednje vreme pozivaju italijansku vojsku na bratstvo. U Trstu su se dogovorili sa komunistima

da će sprečiti Engleski desant da se dobiva na vremenu za dolazak Sovjeta. Seoske straže jedva čekaju invaziju da bi okrenuli oružje protiv okupatora. Saradnja sa Italijanima je samo maska da se dobi oružje«, je med drugim tendenciozno poročal četniški poveljnik za Slovenijo.⁸

Dejansko gre za prvi dve skupini Slovencev, večinoma Primorcev, nekdanjih vojakov italijanske vojske, ki ju je v noči od 17. na 18. marca 1943 zavezniško letalo tipa liberator pripeljalo in odvrlo v Slovenijo. V prvi, tako imenovani polhograjski skupini, poslani h Karlu Novaku, so bili že omenjeni radiotelegrafist Anton Božnar, Venčeslav Ferjančič in Bojan Rejc »Kolar«. V bližini Plav so, čeprav so bili namenjeni na Banjško planoto, s padali doskočili Radoslav Semulič, Miroslav Križmanič in Nikolaj Sever, revni kmečki fantje s Primorskega. Njihova naloga je bila pošiljati predvsem vojaške obveščevalne podatke, toda prva zavezniška pošiljka pomoči je potem prišla na Primorsko šele v noči od 20. na 21. junij 1943. O tej misiji ni na voljo arhivskega gradiva »C«, vendar lahko iz konteksta vse tedanje britanske politike v tistem času in tudi iz vedenja te misije, kot jo opisuje Pavle Dobrila, sklepamo, da je bila njena naloga navezati stik s četniki na Primorskem, čeprav so le-ti tedaj obstajali tam samo v tendencioznih poročilih štaba Draže Mihailovića.⁹ Vsekakor je ta

⁴ PRO, WO 202/356, 5. decembra 1942. P. M. Rose iz južnega oddelka v britanskem zunanjem ministrstvu (Foreign Office) je menil, da je britanska tajna obveščevalna služba vzdrževala stike predvsem in večinoma z desničarji v Sloveniji.

⁵ PRO, WO 202/158, D/H2 za D/H 18, 23. novembra 1942.

⁶ PRO, WO 202/359, 26. marca 1943.

⁷ Pavel Dobrila, Prvi stik slovenskih partizanov z vojsko Velike Britanije, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1973, 1–2, str. 193, op. 30.

⁸ PRO, WO 202/158, depeše Karla Novaka dne 21. marca 1943.

⁹ P. Dobrila, n. č. Politično vodstvo slovenskih partizanov na Primorskem je nameravalo nalogovati misijo, naj zamoči, da je prišla v stik s partizani. Sprva so načrtovali, kasneje, pa opustili, da bi poslali dezinformacijo, »ki bi pri reakcionarni londonski gospodi zbudila upanje, da se da tu organizirati četniški antipartizanski bataljon.« Partizanski štab je 12. aprila 1943 po tej misiji poslal prvo depešo načelniku imperialnega generalštaba. Obljubil je vse informacije o italijanskih oboroženih silah in prošil za pomoč. Podobno depešo je s podpisom Branko Hrast poslal tudi Jaka Avšič. Prim. *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, VI, 132, 181–182, 210–211. Prim. Aleš Bebler, *Cez drn in strn*, Koper, 1981, 118–121; Branko Babič, *Primorska ni klonila*, Koper, 1982, 89; F. Škerl, n. č.

prvi stik zavezniških padalcev, čeprav Slovencev v zavezniški službi, imel določen pomen, ker je za dober mesec prehitel misijo, ki jo je SOE poslala na Hrvaško 21. aprila 1943. leta, in sicer v dveh delih: v Liko in v severovzhodno Bosno. Poročnik, kasneje kapetan Zdravko Lenščak (John Leonhrad) je pristal na Primorskem v noči z 18. na 19. julij 1943, v dneh od 13. do 17. avgusta 1943. leta pa še večja skupina, v kateri je bil tudi major Neville Darewsky, po poreklu poljski žid.¹⁰

Kot lahko razberemo iz poročila majorja Darewskega, je julija 1943 pristala misija s konspirativnim nazivom Livingstone, kasneje preimenovana Crayon, v kateri sta bila Slovenca Simčič in Božič. Misija Livingstone II je pristala 13. avgusta 1943. leta. Poleg majorja Darewskega sta bila v tej misiji še narednika Hammond in Smirke. Septembra 1943 so se misiji Tennyson pridružili še Šuligoj, Črnigoj in Gorjanc.¹¹

O prihodu prve omenjene trojice Slovencev in o angleški ponudbi za dobavo orožja je Edvard Kardelj 22. junija 1943 po radiu poročal Titu. Sporočil je, da je bila britanska ponudba sprejeta, vendar brez obveznosti, vsi trije padalci, katerih ravnanje je bilo ocenjeno kot iskreno, pa so bili pod stroгим nadzorom.¹² Že omenjenega Lenščaka je glavni štab NOV in PO Slovenije ocenil kot nesimpatičnega, ker je skušal »kljub temu, da je Slovenec, proti nam vztrajno igrati vlogo Angleža.«¹³

Odnosi z majorjem Darewskim so se kasneje zelo zapletli. Glavni štab NOV

in PO Slovenije je 10. februarja 1944 v uradnem pismu šefu zavezniške misije majorju Williamu Jonesu zaprosil, naj Darewskega odpokličejo. Rečeno je bilo, da je bila v Cerknem odkrita gestapovska organizacija, ki da ji je bil na čelu inž. Razinger, upravnik rudnika, po rodu kočevski Nemec. Ta da je imel zveze s centrom Draže Mihailovića v Ljubljani in centri gestapa na Bledu in v Skofji Loki. Inž. Razinger in nekateri njegovi sodelavci so v preiskavi izjavili, da so bili v zvezi z majorjem Darewskim, ki da je z njimi simpatiziral. V pismu je bilo rečeno, da preiskave v tej smeri niso nadaljevali, znano pa je, da je gestapo vselej skušala skaliti odnose med partizani in zavezniki.¹⁴ Partizanska obveščevalna služba je že oktobra 1943. zapisala tole izjavo, ki jo je po naročilu Eda Brajnika-Stefana major Darewski dal inž. Razingerju: »Ni se treba boriti proti Nemcem, ker so glavni sovražniki komunisti.«¹⁵ Podpolkovnik Deakin pa je že 3. januarja 1944 poročal brigadirju Macleanu, šefu zavezniške vojaške misije pri vrhovnem štabu NOV in PO Jugoslavije, da je major Jones odpoklical majorja Darewskega, za naslednika pa je bil predlagan major Henderson, ki je dobro govoril italijansko.¹⁶

Iz sklepnega poročila majorja Darewskega je sicer razbrati njegovo zagrenjenost do majorja Jonesa, vendar ni videl stvarnega razloga v obtožbah, zaradi katerih je bil odpoklican. »Popolno pomanjkanje oskrbe je bilo razlog za vse zagate,« je menil major Darewski in dal vse priznanje Alešu Beblerju za pomoč

¹⁰ Isto, str. 207–208.

¹¹ PRO, WO 202/276, str. 140–163.

¹² Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, II/9, Nr. 290, str. 410. Prim. tudi Zbornik, II/10, Nr. 60, str. 119–120.

¹³ Zbornik, VI/6, Nr. 52, str. 134.

¹⁴ Zbornik, VI/6, str. 101. Brigadir Fitzroy Maclean, vodja anglo-ameriške vojaške misije pri Vrhovnem štabu NOV in POJ, je kasneje načel to vprašanje tudi pri maršalu Titu, ki je izrazil svoje obžalovanje. Prim. Dušan Biber, Britanske misije o Titu, Borec, 1982, 10, str. 527.

¹⁵ Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (dalje IZDG), f. 15/1.

¹⁶ PRO, WO 202/391. Prim. WO 202/470, folio 28456; WO 202/135, X 468, ukaz za evakuacijo, poslan misiji Flotsam 31. decembra 1943.

v času njegove misije. »Že en sam prilet bi spremenil situacijo in ljudje bi verjeli razlogom, zaradi katerih ste tu«, je Darewski citiral Beblerjeve besede. Darewski je sumil, čeprav tega ni mogel dokazati, da je bil v ozadju incidenta z gestapom Dušan Kveder.¹⁷

Majorja Darewskega je slednjič zamenjal kapetan D. E. Davies, ki je skupaj s primorskim Slovencem Fegicom že 2. oktobra 1943. leta pristal s padalom na Notranjskem pri vasi Hrib v misiji Flotsam I. Misija, ki je kasneje ostala pri Glavnem štabu NOV in PO Slovenije, je sprva nameravala prek Save na Štajersko; v to partizani niso privolili. Kapetan Davies je januarja 1944. leta skupaj s člani misije Clowder, namenjenimi na Koroško oziroma v Avstrijo, odšel v štab 9. korpusa na Primorsko. Tam je že deloval radiotelegrafist Božič, ki je vzdrževal zvezo z Londonom, in ne s Kairrom. Kapetan Davies je moral sam šifrirati svoja poročila, ker slovenski radiotelegrafist ni bil usposobljen za to, niti ni dobro govoril angleško. Vrh tega v štabu 9. korpusa tedaj ni bilo primerne prevajalca. Slovenec Simčič, izurjen na Srednjem vzhodu, je partizanom dajal navodila o sabotažni tehniki. Odnosi z misijo so bili vselej prijateljski, vendar je bilo nekaj težav, ker so zavezniški padalci včasih prihajali brez poprejšnje napovedi in dovoljenja. Značilno je, da ves čas od avgusta 1943 pa do februarja 1944 ni bilo nobenih pošiljk pomoči, poslanih z letali. To je sicer ugotavljal tudi major Darewski v svojem poročilu. Ko je junija 1944. leta prišel

major Wood, se je kapetan Davies 2. julija 1944 iz Vrgin Mosta vrnil v Bari.

»Ljudstvo daje vso podporo partizanskemu gibanju. Rekli so mi, da tam ni nobenih belogardističnih elementov, ki bi jih tam rekrutirali. To je verjetno resnica. Po več kot dvajsetih letih italijanskega fašizma je edino razumno domnevati, da bo ljudstvo podprlo sleherno gibanje, ki obljublja demokracijo,« je menil kapetan Davies.¹⁸

Major A. G. Wood je s kaplarjem Collinsom, svojim radiotelegrafistom, pristal s padalom v noči od 9. na 10. junij 1944 v Čepovanu, vendar je s partizanskega letališča pri Nadlesku iz zdravstvenih razlogov odletel nazaj v Italijo že v noči od 9. na 10. september 1944. Prejšnji radiotelegrafist Božič je bil dan na voljo partizanskemu štabu. Glavni britanski instruktorji so bili v tej misiji spet primorski Slovenci, ki jih je v Slovenijo infiltriral ISLD (Inter Service Liaison Department, notranji naziv za britansko tajno obveščevalno službo). Major Wood je ugotovil, da so partizani enako ravnali z ruskimi in britanskimi misijami. Opazil pa je, da se je podpolkovnik Ribačenko, šef sovjetske vojaške misije, rad norčeval iz partizanov.¹⁹

Dovoljenje za delovanje misije Clowder je dal osebno maršal Tito 1. januarja 1944. leta v depeši, naslovljeni na glavni štab NOV in PO Slovenije. Ob tej priložnosti je Tito odobril tudi pošiljanje britanskih in ameriških misij na Primorsko.²⁰ Vodja misije Clowder, podpolkovnik Peter Wilkinson, partizanom znan samo z imenom Peter, je v svojem poro-

¹⁷ Kot op. 11. Major Darewski je v 12. odstavku svojega sklepnega poročila zapisal: »Velika napaka je bila, da smo bili spuščeni s padali naravnost na PRIMORSKO, ker tam ni bilo nikogar, ki bi lahko odločal na tem območju. Zelo dobro so nas sprejeli, toda ker ni bilo sodelovanja z britanskim častnikom za zvezo v GS SLOVENIJE, so v začetku ravnali z nami z velikim nezaupanjem.« V 49. odstavku istega poročila pa je Darewski ugotovil, »da je JONES odpovedal vse naše pošiljke za avgust, september in november in se mu ni zdelo niti potrebno, da bi me o tem obvestil.« Prim. tudi WO 202/139, list 62.

¹⁸ PRO, WO 202/276, poročilo kapetana D. E. Daviesa. Prim. Boris Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*, Ljubljana 1982.

¹⁹ PRO, WO 202/276, poročilo majorja A. G. Wooda, 7. oktobra 1944.

²⁰ *Zbornik*, 11/11, 173, 318.

čilu dal vse priznanje partizanski obveščevalni službi na Primorskem, zlasti poročilom, ki so prihajala iz Benetk in okolice.²¹ Poleg baze v Beli krajini je bila tudi na Primorskem organizirana baza za sprejem rešenih zavezniških padalcev in ujetnikov.²² Po kapetanu Lenščaku se je britanska admiraliteta med drugim zanimala, kakšne ladje delajo ali popravljajo v Monfalconu (Tržiču); kakšne so, če sploh so, obrambne priprave na rekah Piave in Tagliamento; kakšne so posledice letalskih napadov na ladjedelnico v Monfalconu (Tržiču) in podobno.²³ Šef zavezniške misije pri glavnem štabu NOV in PO Slovenije major William Jones je 10. februarja 1944 sporočil, da so slovenski partizani pripravljani dati zaveznikom na voljo svoje obveščevalno, sabotažno in propagandno organizacijo za delo v Italiji, Avstriji in Nemčiji.²⁴

Odnosi z zavezniki in njihovimi misijami so se zaostri ob odhodu maršala Tita v Moskvo konec septembra 1944. leta. Prihod ameriške obveščevalne misije polkovnika McDowela v štab Draže Mihailovića ni samo povzročil ostrega protesta maršala Tita, marveč je tudi zbudil stare dvome o lojalnosti zaveznikov do partizanov.²⁵ Edvard Kardelj je tedaj ustno sporočil, da je »načelno odobreno delovanje angloameriških oficirjev v Istri, Slovenskem primorju in Furlaniji celo brez kakršnegakoli posebnega dovoljenja vrhovnega štaba«. Vendar pa je štab 9. korpusa dobil navodilo glavnega štaba NOV in PO Slovenije, da je treba »mnogo bolj samozavestno in

ostro postopati« z zavezniškimi misijami in jih zlasti strogo nadzorovati, »da ne napravijo kakih posebnih samostojnih kanalov.«²⁶ Glavnemu štabu NOV in PO Slovenije je bil sporočen ukaz, da se brez pismenega dovoljenja vrhovnega štaba ne sme spustiti ali premestiti v Istro in v Slovensko primorje nobena zavezniška misija.²⁷ Izkazalo se je, da so na Primorskem delujoči major P. Wood, major Watson, kapetan Gibb in drugi sicer imeli dovoljenje za delo, toda ne v pisni obliki, marveč samo z radijsko depešo.²⁸ Politični komisar 9. korpusa Viktor Avbelj je ugotavljal, da je v nekaterih primerih, sodeč po pogovorih z majorjem Watsonom, zavezniška misija vedela marsikaj, o čemer partizanski štab korpusa sploh ni nič vedel.²⁹

Kapetan H. J. Gibb je poročal, da so včasih posameznikom izrecno prepovedali pogovore z britansko misijo, dva civilista pa sta bila celo aretirana in je bila njuna usoda neznana. Do januarja 1945. britanski zvezni oficirji sploh niso več dobivali uradnih poročil o partizanski vojaški dejavnosti in niso smeli biti navzoči pri partizanskih vojaških operacijah. Ko se je kapetan Gibb pritožil zaradi odpiranja kontejnerjev, namenjenih misiji, požiga pošte in uradne korespondence, je bila uvedena preiskava in krivci so bili kaznovani celo s smrtno kaznijo.³⁰ Šele v začetku marca 1945 je bilo misiji pri 9. korpusu dovoljeno spet zasliševati nemške vojne ujetnike.³¹

Razumljivo je, da zavezniške misije niso poročale svojim predstojnikom samo o vojaškem, marveč tudi o politič-

²¹ PRO, FO 371/44255, R7125/8/92.

²² IZDG, f. 18/III.

²³ IZDG, f. 53/IV/1.

²⁴ PRO, WO 202/361. Prim. Dušan Biber, *Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju 1941–1945*, *Zgodovinski časopis*, 33, 1979, I, 137.

²⁵ Dušan Biber, *Tito–Churchill, strogo tajno*, Zagreb 1981, 307–308.

²⁶ IZDG, f. 15/III/2.

²⁷ IZDG, f. 18/IV.

²⁸ IZDG, f. 18/III.

²⁹ IZDG, f. 16/III/5.

³⁰ PRO, WO 202/276, poročili z dne 26. februarja in 10. marca 1945.

³¹ IZDG, f. 18/III.

nem dogajanju. Toda glede glavnega vprašanja o problemu italijansko-jugoslovanske meje so zavezniški oficirji vselej imeli stroga navodila, naj se tej tematiki izogibajo. V začetku 1943. leta je bilo sporočeno, da je neka subverzivna skupina na območju med Gorico in Reko voljna sodelovati z Britanci, vendar s pogojem, da dobi britansko jamstvo, da Julijska krajina in Istra ne bosta priključeni k Jugoslaviji in da bosta lahko postali neodvisna republika. Šef južnega oddelka v Foreign Officeu Douglas Howard je izrecno opozoril War Office, da ni mogoče dajati nikakršnih obljub v zvezi s tem ozemljem katerikoli skupini na tem območju.³² Tudi dr. Miha Krek si je na pomlad 1943. leta brez uspeha prizadeval, da bi britanska vlada jamčila nekakšni samostojni Sloveniji, da bo poleg Istre dobila tudi pristanišči Trst in Reko.³³

Zavezniška misija Crayon je 24. oktobra 1943 dobila na Primorsko sporočilo, da britanska vlada ne bo v nobenem primeru sprejela obveznosti glede meje. Misiji je bilo naročeno, naj se izogiba slehernim razpravam o tej tematiki s pojasnilom, da je pristojna le za vojaške zadeve.³⁴

Ne da bi se spuščali v zanimive podrobnosti, naj v povzetku omenimo, da so misije skušale kolikor mogoče natančno ugotoviti razpoloženje prebivalstva o tem vprašanju. Kapetan H. J. Gibb je na primer ugotavljal konec februarja 1945. leta, da poskuša 9. korpus razširiti svojo vojaško in politično kontrolo v gore na severu Furlanije, vse do Tagliamenta.³⁵ Major W. S. Pears je sredi aprila 1945. leta zapisal: »Antipatija

med Slovenci in Italijani je tako globoko zakoreninjena, da Slovenci ne čutijo nobene velike pristrčnosti niti do projugoslovanskih Italijanov. Večina Slovencev in italijanski komunisti v spornih območjih so verjetno za priključitev k Jugoslaviji, medtem ko je večina Italijanov in protikomunističnih Slovencev proti.«³⁶ Vodja zavezniške misije pri glavnem štabu NOV in PO Slovenije podpolkovnik Peter Moore se je sredi februarja 1945. leta ob svojem odhodu zavzel za to, da bi maršal Tito s sopodpisom slovenskih partizanskih oblasti dosegel z zavezniki jasen sporazum o uporabi tržaškega pristanišča. »Partizanske oblasti jo sumničijo in jim Britanija ni prav nič všeč. Bojijo se, da bi mi lahko nasprotovali njihovim ozemeljskim zahtevam ali pa da bi jih skušali prisiliti, naj bodo zmernejši v svoji notranji politiki. To bo sčasoma verjetno minilo,« je menil podpolkovnik Peter Moore.³⁷

Kapetan Gibb je v začetku decembra 1944. leta poročal, da po ocenah britanskih oficirjev pri italijanskih partizanih segajo teritorialne ambicije Slovencev vse do Tagliamenta, ki bi bil boljša meja kot Nadiža. Politično da je bilo zaželeno, da bi Furlanijo nadzorovali komunisti, to pa da bi bilo mogoče doseči le s priključitvijo k Sloveniji. France Bevk in dr. Joža Vilfan sta bila v tem poročilu ocenjena kot zavzeta patriota, ki nista ekstremna komunisti in katerih glavna ambicija je, da Primorska ne bo nikdar več pod tujo okupacijo. Najbolje bi bilo, če bi se pod britanskim vplivom Italije in Jugoslavije sporazumeli o razmejitvi, da bi se tako izognili

³² PRO, FO 371/37632, R 546/546/92.

³³ PRO, FO 371/37638A, R 2612/2191/92.

³⁴ PRO, WO 202/145, Crayon, 24. oktobra 1943. Major Jones je 16. septembra 1943 sporočil po radijski zvezi: »Ne bodo mirovali, dokler ne bodo v njihovih rokah območja Trsta, Reke in Gorice.« (WO 202/131).

³⁵ PRO, WO 202/276, poročilo kapetana H. J. Gibba, 26. februarja 1945.

³⁶ PRO, WO 202/309, poročilo majorja W. S. Pearsa, 15. aprila 1945.

³⁷ PRO, WO 202/309, poročilo podpolkovnika Petra Moora, 14. februarja 1945.

mnogim težavam v prihodnosti.³⁸ Partizanske oblasti so bile po oceni kapetana Gibba prepričane, da bodo zavezniki podprli novo Italijo, kar se je prav kmalu izkazalo kot točno.³⁹

Šef zavezniške misije Special Force No. 1 pri Kobaridu major Macpherson je na primer 4. decembra 1944 poročal, da zahtevajo Slovenci vse ozemlje do Soče in Nadiže, vštevši Rezijsko dolino, Trst in Gorico. Po njegovih informacijah da obstajata dva načrta za Julijsko krajino: po prvem naj bi se vključila v novo Jugoslavijo, po drugem pa naj bi bila komunistična republika v italijanski federaciji pod vlado garibaldinskih voditeljev.⁴⁰ Major Vincent, ki je vodil misijo Coolant od junija do novembra 1944, je menil, da je stara avstrijsko-italijanska meja iz 1914. leta najbolj jasna črta ločnica glede teritorialnih simpatij in aspiracij prebivalstva. Ugotavljal je, da imajo Slovenci agresiven odnos do italijanskega ozemlja, in je menil, da, kot vse kaže, Tito ne more nadzorovati Slovencev ali pa jim začasno pušča proste roke.⁴¹

Major James Klugman iz jugoslovanske sekcije SOE v Kairu pa je 3. aprila 1945. leta menil, da huda nemška ofenziva proti 9. korpusu ne bo v ničemer spremenila jugoslovanskih ozemeljskih zahtev v Julijski krajini. Tudi če bi Nemcem uspelo izriniti partizane s tega območja, bi se jugoslovanske sile s podporo italijanske levice brž vrnile v sporno območje.⁴²

Podpolkovnik Peter Wilkinson je v svojem zapisku o južni Primorski in o slovenski Istri menil, da je Gorica v resnici slovensko mesto, v katerem so se

mnogi Italijani naselili šele po 1920. letu. Priseljence v Trst po letu 1920 je ocenil kot fašiste, toda plebiscit v Trstu 1944. leta bi verjetno izpričal umerjeno italijansko večino.⁴³ Ob koncu vojne je 10. maja 1945 podpolkovnik Wilkinson pokazal simpatije za Slovence vzhodno od Soče in ugotavljal, da »še ne skušajo obvladati sleherne vasi, ki je nesporno italijanska«.⁴⁴ Po ocenah generalmajorja Daniela Nocea, pomočnika načelnika štaba v zavezniškem glavnem štabu za Sredozemlje, je sovjetska misija vzpodbujala jugoslovanske aspiracije v severovzhodni Italiji. Slovenci da poskušajo z vojaško silo in s komunizmom priključiti kar največji del severovzhodne Italije k federativni Jugoslaviji in ni pričakovati, da bi Jugoslavija delala razliko med vojaško okupacijo in politično priključitvijo. Vprašanje je bilo ali bi zavezniška vojaška uprava lahko rešila ta problem. Bolj praktičen bi bil sporazum med Sovjetsko zvezo, Veliko Britanijo in Združenimi državami Amerike kot pa vojaški sporazum med maršalom Titom in vrhovnim zavezniškim poveljnikom v Sredozemlju feldmaršalom Alexandrom. Generalmajor Daniel Noce je predlagal, naj obveščevalni oddelek AFHQ skupaj z oddelkom za posebne operacije pošlje usposobljene ameriške in britanske opazovalce, ki bi natančno poročali o politični situaciji, v nobenem primeru pa v stikih, tako s Slovenci kot z Italijani, ne bi izražali svojih političnih pogledov. Tudi ta visoki zavezniški oficir je menil, da je prebivalstvo vzhodno od stare avstrijsko-italijanske meje iz 1914. leta proslovensko, zahodno pa antislovensko in proitalijansko.⁴⁵

³⁸ PRO, WO 202/276, poročilo kapetana H. J. Gibba, 10. decembra 1944.

³⁹ PRO, WO 202/276, poročilo kapetana H. J. Gibba, 26. februarja 1945.

⁴⁰ PRO, WO 202/316, poročilo majorja Macphersona, 4. decembra 1944.

⁴¹ PRO, WO 202/316, poročilo majorja Vincenta o misiji Coolant za čas od junija do novembra 1944.

⁴² PRO, WO 202/317, poročilo majorja J. Klugmana, 3. aprila 1945.

⁴³ PRO, WO 204/1954, podpolkovnik Peter Wilkinson, zapiski o južni Primorski in slovenski Istri.

⁴⁴ PRO, WO 204/2001, poročilo podpolkovnika Petra Wilkinsona, 10. maja 1945.

⁴⁵ PRO, WO 204/2011, poročilo pomočnika načelnika štaba v glavnem štabu zavezniških sil (AFHQ), oddelek G-3, generalmajor Daniel Noce.

V tem kontekstu so zavezniški oficirji posvečali izredno pozornost vprašanjem odnosov med garibaldinci in formacijami Osoppo. Kapetan H. J. Gibb je v svojih poročilih menil, da je, po vsemu sodeč, sovjetska misija sodelovala pri sklenitvi sporazuma med 9. korpusom in garibaldinsko divizijo Natisone. Garibaldinci bi le tako lahko preživel kot oborožena sila in vplivali na politični razvoj v severovzhodni Italiji. Komunisti bi tako lahko nadzorovali vso Benečijo, morda tudi Furlanijo. Za Slovence bi bila velika politična prednost, če bi se velik del Italijanov identificiral s slovenskim nacionalnim gibanjem. Po vojaški plati bi zaveznikom kar ustrezalo slovensko nadzorstvo v Benečiji, ker bi slovenski partizani lahko izvajali akcije na progi Videm—Trbiž, »verjetno z večjim uspehom kot bi ga italijanski partizani sploh lahko kdaj pričakovali. Toda s političnega vidika se je treba sprijazniti s tem, da bodo na pomlad najboljše opremljena in organizirana sila med italijanskimi partizani verjetno garibaldinci«. ⁴⁶

V že omenjenem poročilu oziroma analizi z dne 16. januarja 1945 je generalmajor Daniel Noce ugotavljal, da imajo partizani garibaldinci 2.500 mož, Osoppo pa okrog 2.000 mož v ustreznih formacijah. Nobena redna misija za posebne operacije ni bila dodeljena tem skupinam. Delovale so sicer tri ameriške misije OSS/SO in tri britanske misije SOE pod kontrolo štaba 15. armadne skupine, toda imele so samo nalogo vzdrževati zveze, niso pa imele posebnega političnega ali subverzivnega briefinga. Major Macpherson je organiziral sabotažne tečaje za garibaldince, toda ko so se ti priključili k 9. korpusu, to ni bila več

njegova naloga. ⁴⁷ Kapetan H. J. Gibb pa je v začetku 1945. leta, točneje 8. januarja 1945, menil da šteje divizija Garibaldi 1.200 mož, 9. korpus pa 7.750 ali skupaj 8.950 borcev. ⁴⁸

Major Macpherson je poročal o vse večjem konfliktu v začetku 1945. leta med formacijami Osoppo in garibaldinci. Po teh poročilih so slovenski partizani razorožili pripadnike formacij Osoppo vse do Tagliamenta. ⁴⁹ V začetku oktobra 1944 so zavezniški oficirji opazili trenja zgolj med voditelji obeh formacij. V tem času so cenili moč Osoppa na 2.010 mož, divizije Garibaldi pa na 2.540 mož. Vsi člani C.L.N. Udine (Comitato di liberazione nazionale — Komite narodne osvoboditve) in voditelji vseh skupin so bili konec oktobra 1944. leta aretirani. Sredi novembra 1944. leta je nemški major predlagal, naj se Osoppo z nemškim orožjem bori proti partizanom, nemške vojake in delavce Todt pa naj puste pri miru. Toda ta predlog je bil zavrnjen po poročilu zavezniških oficirjev misije Marmoset. Po poročilih misije Coolant so se garibaldinci brez posvetovanja z zavezniškimi oficirji za zvezo ali s CLN odločili, da se bodo podredili komandi Slovencev, da bi se tako izognili razorožitvi in razpustu ob prihodu zaveznikov. »Vsem garibaldinskim brigadam botruje komunistična partija. Te so se vselej dobro borile in se nikdar niso izogibale akciji ali sabotaži«, je rečeno v tem poročilu. ⁵⁰

Konec 1944. leta je po poročilu misije Marmoset slovenski bataljon v Reziji sporočil, da je dobil ukaz razorožiti vse italijanske partizane, ki gredo skozi Rezijo. ⁵¹ Spričo spopadov med Osoppom in slovenskimi partizani so zavezniške misije v severovzhodni Italiji dobile

⁴⁶ PRO, WO 202/276, poročilo kapetana H. J. Gibba, 5. januarja 1945.

⁴⁷ PRO, WO 204/2011 kot pod op. 45.

⁴⁸ PRO, WO 202/317, poročilo kapetana H. J. Gibba, 8. januarja 1945.

⁴⁹ PRO, WO 202/316, poročilo majorja Vincenta, 1. februarja 1945.

⁵⁰ PRO, WO 202/316, str. 95—127, poročilo o italijansko-slovenskih odnosih.

⁵¹ PRO, WO 202/316, str. 102.

navodila, naj se izognejo zaostrovanju. Podpolkovnik John Clarke je 1. februarja 1945 celo predlagal, naj bi brigadir Fitzroy Maclean, šef britanske misije pri vrhovnem štabu, posredoval pri Titu in naj ne bi več poslali nobene pošiljke, dokler bi trajali medsebojni spopadi.⁵² Kapetan H. J. Gibb, šef misije pri 9. korpusu, je 26. februarja 1945. leta predlagal, naj zavezniki dajo večjo materialno pomoč formacijam Osoppo in »poskusijo znova vzpostaviti nekomunistične vojaške organizacije v severovzhodni Italiji in tako spremeniti ravnotežje v korist politično bolj razumnih elementov«. Devetemu korpusu naj v prihodnosti ne bi več pošiljali nobenega orožja, razen minometov in eksploziva; ostal naj bi zgolj gverilska sila.⁵³

Philip Broad, sodelavec ministra rezidenta za Sredozemlje Harolda Macmillana, je načelnike štabov 7. marca 1945. leta opozoril, da se bodo pripadniki Osoppa verjetno obrnili proti Slovencem, pri tem pa da jih bodo podprli fašistični elementi. Odločno je odklonil sugestijo, naj bi pripadniki Osoppo navezali stike s princem Borghese.⁵⁴

Politični komisar 9. korpusa (Viktor Avbelj) je šefu zavezniške misije večkrat govoril o dejavnosti pripadnikov Ossopa. Obtoževal jih je protislovenske propagande, dajanja informacij sovražniku o položaju slovenskih partizanskih enot, spodbujanja slovenskih partizanov k dezertiranju in sklenitve premirja z Nemci. Ugotovil je, da od decembra 1944. leta pripadniki Osoppa sploh niso več izvajali akcij in da bodo kot sodelavci okupatorja razoroženi, kjerkoli in kadarkoli bo to mogoče. Prisotnost za-

vezniških oficirjev za zvezo pri formacijah Osoppa je bila ocenjena kot zelo misteriozna.⁵⁵ Odnosi z misijami so postajali vedno bolj napeti. Major Vincent pri Special Force No. 1 se je v začetku februarja 1945 pritoževal, da so bili člani zavezniške misije pri 9. korpusu nenehno poniževani in da so življenja britanskih vojakov celo v nevarnosti, kadar so v stikih s Slovenci.⁵⁶ Po vsestranskih raziskavah je podpolkovnik J. G. Beevor 27. aprila 1945 ocenil, da ni mogoče niti ovreči niti potrditi suma, da je bil zavezniški podoficir korporal Trent na ukaz s spremstvom poslan na območje, kjer je bilo verjetno, da bo padel v nemško zasedo. Trent je bil namreč v Režiji s patroljo pripadnikov Osoppo, ki so jih slovenski partizani zaustavili in razorožili. Na poti v štab korpusa je Trent, kot so partizani uradno sporočili in ugotovili, padel v nemško zasedo in bil ubit pri Desklah.⁵⁷

Centralni komite KP Slovenije je 2. aprila 1945. leta poročal CK KP Jugoslavije: »Intelligence Service — v konkretnih slučajih sodeluje z gestapom; razne vojaške misije, katerih aktivnost je pri enotah jugoslovanske armade omejena, medtem ko pri italijanskih partizanskih formacijah razvijajo veliko aktivnost — njihovo delo je posebno živahno v Furlaniji in Benečiji.«⁵⁸ Britanski ambasador v Beogradu Ralph Stevenson je 27. aprila 1945. leta energično predlagal, naj zavezniške oblasti storijo vse, da bi preprečile uresničitev predloga četniškega poveljnika v Istri, da bi četniki in pripadniki Osoppa nastopali skupaj v akcijah proti partizanom. Raznorodne kvislinške enote, ki so jim

⁵² PRO, WO 202/316, Rear Macmis, 1. februarja 1945.

⁵³ PRO, WO 202/276, poročilo kapetana H. J. Gibba, 26. februarja 1945.

⁵⁴ PRO, WO 204/2000, poročilo Philipa Broad, 7. marca 1945.

⁵⁵ PRO, WO 202/317, No 30A; WO 202/276, poročilo kapetana H. J. Gibba, 26. februarja 1945.

⁵⁶ PRO, WO 202/316, poročilo majorja Vincenta, 4. februarja 1945.

⁵⁷ PRO, WO 202/317; WO 202/318, poročilo podpolkovnika J. G. Beeveorja, 27. aprila 1945.

⁵⁸ Arhiv Predsedstva Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije, Beograd, fond CKKPJ 1945/80.

Nemci namenoma pomagali umakniti se na sever, da bi povzročili politični kaos in ogrozili odnose zaveznikov z Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, bi bilo treba razorožiti in razmestiti v begunska taborišča.⁵⁹

V štabu Land Forces Northern Adriatic so izdelali načrt, da bi v noči od 19. na 20. april 1945 pri Čepovanu odvrgli posebno zavezniško vojaško enoto, ki naj bi napadla ceste in železniške komunikacije na relaciji Rakek—Trst in posamezne sovražne posadke. V noči od 2. na 3. maj 1945 bi spustili 25 mož, v noči od 16. na 17. maj 1945 pa tri patrulje, ca. 40 mož. Toda razvoj dogodkov na bojiščih ni omogočil uresničitve tega načrta.⁶⁰

V pričujočem referatu je seveda bilo mogoče samo nakazati nekaj osnovnih vprašanj o delovanju zavezniških misij v Slovenskem primorju. Ostala so še vprašanja, kako in glede česa so se zavezniške misije zanimale za delovanje sovjetskih misij na tem območju; kakšne in katere so bile stične in sporne točke delovanja teh misij. Isto velja tudi za vojaške analize položaja, zbiranje in ocene raznih informacij in posebno za politično vlogo, ki so jo odigrale te misije. Manjka širši kontekst delovanja zavezniških misij v Jugoslaviji nasploh in odnosov med zavezniki glede na sporno območje — Julijsko krajino. Toda domnevamo, da so nekateri izmed teh problemov iz obstoječe literature v glavnih črtah znani.

---

⁵⁹ PRO, FO 371/48812, R 7534/6/92; Dušan Biber, *Tito-Churchill*, 512.

⁶⁰ PRO, WO 202/296.

Pregled poimenovanja Kamniško-savinjskega in Kamniško-zasavskega odreda

Ivan Vidali

Do druge polovice februarja 1942 je glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet neposredno vodilo samostojne čete in bataljone. Ker pa je zveze zlasti z gorenjskimi partizani oteževala močno zastražena in utrjena nemško-italijanska razmejitvena črta, stiki s štajerskimi partizani pa so bili že od decembra 1941 skoraj docela pretrgani, in da bi poveljevanje potekalo ustrezneje in učinkoviteje, je glavno poveljstvo februarja 1942 sklenilo, da ustanovi pokrajinska poveljstva za Gorenjsko, za Štajersko in za tako imenovano Ljubljansko pokrajino. V poveljstvu za Štajersko sta bila Franc Rozman-Stane Mlinar kot poveljnik in Dušan Kveder-Tomaž Poljanec kot politični komisar.¹

Pokrajinsko poveljstvo za Štajersko je začasno ostalo v Ljubljanski pokrajini in tu pripravljalo odhod 2. (Štajerskega) bataljona na Štajersko.² Za tem je začelo glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet priprave za pomladansko ofenzivo.

Medtem se je vrnil v Slovenijo Edvard Kardelj, ki je bil tedaj član vrhovnega štaba NOV in PO Jugoslavije, in pod njegovim vodstvom so izdelali nov načrt za reorganizacijo slovenske partizanske vojske.

Dne 4. aprila 1942 je glavno poveljstvo ukazalo takšno organizacijo narodnoosvobodilne vojske v Sloveniji, kot so se zanj dogovorili s tovarišem Kardeļem. Ta načrt je predvideval, naj bi se vsa Slovenija, torej tudi Primorska in Koroška, razdelila na območja 13 odredov. Ti bi se združili v štiri skupine s poveljstvi odredov. 1. grupa naj bi zajemala Gorenjski, Kokrški in Koroški odred, 2. grupa naj bi delovala zahodno od železniške proge Ljubljana—Zidani most—Celje—Maribor in približno do Kamniške Bistrice. Tu naj bi delovali Savinjski, Pohorski in Dravski odred. 3. grupa naj bi obsegala tako imenovano Ljubljansko pokrajino in k njej naj bi spadalo tudi ozemlje na desnem bregu Save, med reko in razmejitveno črto, ki pa je bilo pod nemško zasedbo in kjer je kasneje deloval Kamniško-zasavski odred.³

S tem ukazom je glavno poveljstvo pravzaprav odpravilo samostojne partizanske čete in uvedlo tudi na Slovenskem odrede, partizanske enote, kot so bile vsepovsod drugod po Jugoslaviji. Zanimivo pa je, da so izraz odred prevajali pri nas kot partizanski oddelek.

Skladno s tem ukazom so nato ustanovili sredi maja 1942 tudi Kokrški odred.

¹ NOV na Slovenskem, izdala Vojaški inštitut JLA in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Ljubljana 1976, (v nadaljevanju NOV na Slovenskem), str. 228.

² Prav tam, str. 229.

³ Prav tam.

Začetki tega odreda so bili dokaj nesrečni. Na primer izgube Kokrške čete v Udnem borštu ali pri Oklem nad Kranjem.⁴ Navzlic temu pa je iz Kokrške čete junija 1942 polagoma zrasel Kokrški bataljon,⁵ medtem ko je Kamniški obstajal že od 26. aprila 1942.⁶

Medtem ko je Kamniški bataljon pod izredno uspešnim vodstvom poveljnika Matije Blejca-Matevža deloval na Kamniškem, je Kokrškega nenehno zasledovala zla usoda. Čeprav je medtem prišla na Gorenjsko 2. grupa odredov, so Nemci stalno sledili Kokrški bataljon in ga napadali. Pri tem je zelo zanimivo, da so mu bili Nemci kar naprej za petami. Čeprav sicer ne verjamem vedno v sama izdajstva, ker je to sila poceni rešitev marsikaterega vprašanja, pa me vendar to dogajanje v tem primeru zelo vznemirja in da skoraj verjamem, da so bili v njem ovaduhi, ki so Nemce sproti obveščali o razmerah v njem, o premikih, taboriščih in podobnem, zlasti ker se kaj takega v tem času ni dogajalo s Kamniškim bataljonom.

Dne 13. septembra 1942 je doživel Kokrški bataljon v Udnem borštu strahovit udarec. Nemci so ga napadli in ubili 22 borcev in bork, 33 so jih ujeli in le 5 se jih je rešilo.⁷ Tako je bataljon štel odtlej le še 25 borcev. Vendar je v začetku decembra 1942 poslal vanj Gorenjski odred 20 borcev. S to okrepitvijo je Kokrški odred štel 119 borcev.⁸ Medtem je pošiljal Kamniški bataljon po Mengeški ravnini in v okolico Domžal patrolje, ki so likvidirale izdajalce, izvedle vrsto uspešnih sabotažnih in propagandnih akcij, in to vse tja do Vodic nad Ljubljano in do Dolskega.

Po uničenju Kokrškega bataljona so se Nemci pospešeno lotili uničevanja

Kamniškega bataljona. Pri tem so začeli uporabljati tudi raztrgance. Prvič so to storili 29. novembra 1942 na Murovici nad Moravsko dolino.

Po akcijah okoli Mengša in Domžal so se borci Kamniškega bataljona v pozni jeseni, oziroma že na pragu zime, umaknili v Tuhinjsko dolino, in si tu poskušali pripraviti prezimovališče. Za to so si izbrali Kostanjsko planino.

Po vseh uspešnih bojih, spopadih s sovražniki in nazadnje tudi z raztrganci ter zaradi velikega uspeha narodnoosvobodilnega boja na Kamniškem na splošno, menim, da so se kamniški partizani v tem času nekoliko utrudili in da so si morali nekoliko odpočiti od bojov, da bi nemoteno in v nekem krajšem času preuredili svoje vrste, razčlenili uspehe ter da bi nadrobneje določili, zlasti glede na usodo Kokrškega bataljona, način nadaljnjega bojevanja v zimi, ki je bila pred durmi, oziroma ki jih je začela pestiti.

Pogoji bojev 2. grupe odredov na Štajerskem so bili zelo hudi. Nemci so razen načrtnega zasledovanja partizanov z majhnimi patroljami koncentrično napadali posamezne odseke (Sv. Gora, Dobrovlje, Kostanjska planina, Pohorje). Uporabljati pa so začeli tudi, kot že rečeno, raztrgance. Zavoljo vsega tega so morale biti partizanske enote v nenehni pripravljenosti. Zaradi pomanjkanja streliva pa so se morale izogibati dolgotrajnih bojov. V takšnem položaju so se pojavljala različna gledanja na nadaljnji način bojev in premikov.⁹

V poročilu štaba štajerske operativne cone z dne 10. januarja 1943 glavnemu poveljstvu lahko beremo, da je bila tedaj v partizanskih enotah in na terenu kriza na višku. Poglavitni problem je

⁴ Prav tam, str. 246.

⁵ NOV na Slovenskem, str. 357.

⁶ Nace Strlekar, ustni vir.

⁷ NOV na Slovenskem, str. 367.

⁸ Prav tam, str. 420.

⁹ Zbornik dokumentov in podatkov o NOV jugoslovanskih narodov, Ljubljana, 1964, VI. del, 4. knjiga, dokument 101, str. 293.

bila približajoča se zima, na katero je vsak partizan gledal z veliko skrbjo. Sovražna vojaška sila pa je bila zelo močna. Hajke so bile tako pogostne, da so se jim partizanske enote komaj umikale. Zato so mnogi partizani postavljali vprašanje, kaj šele bo, ko bo padel sneg in se bodo v njem poznali sledovi. Vse to je privedlo mimo drugega tudi do tega, da je bilo veliko pobegov iz partizanskih enot.¹⁰

Ker se je tedaj mednarodni položaj bistveno spremenil, so se sovražne sile zmanjšale, pa tudi partizani so se vdali v to, da se je pač pojavila zima. Zato so enote krizo prebolele in zaradi množičnega prihoda novih borcev k partizanom zaradi nemške mobilizacije so se začele partizanske enote nenehno večati. Dogajalo se je torej prav nasprotno, kot je bilo videti v pozni jeseni 1942.

Razen dotedanjih nalog, da so se partizanske enote bojevale s sovražnikom, so tedaj zlasti uničevale izdajalce. Morale so izvajati sabotažne in propagandne akcije, saj jih je čakala v tem času še prav posebno pomembna naloga, in sicer spričo pričakovanih vpoklicev v nemško vojsko letnikov 1923 in 1924, zajeti čim več mobilizirancev v svoje vrste. Vprašanj o teh, ki so jih ali naj bi jih, na novo mobilizirali, pa je bila cela vrsta, čeprav o tem doslej še nikjer ni bilo kaj prida rečeno ali zapisano: prvič, to so bili v glavnem mladeniči, ki niso še služili vojske. Bili niso torej niti osnovno vojaško izurjeni, medtem ko so si dotedanji borci, vsaj v veliki večini, saj so bili skoraj vsi starejši letniki, pridobili vojaško znanje pretežno že v nekdanji jugoslovanski vojski, ali pa so bili že dalj časa v partizanih in so se že vojaško usposobili in že privadili partizanskemu načinu bojevanja. Nadalje, zanje orožja, ker so tega partizani dobivali v glavnem samo od sovražnikov,

niso imeli veliko, niti niso imeli primerne opreme, ki bi jim jo lahko nudili.

»Vprašanje je samo orožje in municija... Ravno sedaj, ko to pišemo, je prispelo 20 regrutov, ki jim ne moremo dati nobenega orožja,« pišeta 10. januarja 1943 glavnemu poveljstvu Peter Stante-Skala in dr. Dušan Kraigher-Jug.¹¹

Hudo pa je bilo to, da so morali novinci v partizane ne spomladi, poleti ali jeseni, ko so razmere za bivanje na prostem kolikor toliko znosne, marveč sredi trdne, mrzle in zasnežene zime, in to naravnost v gozdove. Kamniški partizani namreč načelno niso prezimovali po vaseh in po hišah, kot so delale nekatere druge partizanske enote, marveč le v taboriščih na prostem. Mimo tega so bili to mladeniči, ki se večinoma še niso zavedali velike pomembnosti partizanskega boja za svobodo. Med njimi jih je bilo veliko, ki so bili sicer narodno zavedni, vendar jih je vrsta okoliščin zadrževala, da že poprej niso odšli v partizane. Tako na primer surovi nemški povračilni ukrepi, preselitev staršev, zaplenba premoženja itn. Politično prebujeni in za boj za svobodo vneti, ki so ta boj postavljali pred takšne pomisleke, pa so odšli že poprej v partizane.

Nekaj tehničnih vzrokov, da si je Kamniški bataljon izbral za prezimovališče Kostanjsko planino in si tamkaj hotel urediti taborišče za daljše prebivanje, je vsekakor moralo biti. Na to odločitev je nedvomno vplivalo to, da se je v letu 1942 bataljon tu večkrat zadrževal, da ga Nemci tu niso nikoli napadli, da je bila gora sorazmerno težko dostopna, dalje, da so imeli borci v dolini dobro preskrbovalno in obveščevalno mrežo itn. Zanimivo je, da so poskušali neodvisno od Pohorskega bataljona, s katerim niso imeli v tem času nobenih zvez, podobno prebiti zimo.

¹⁰ Prav tam, dokument 11, str. 38.

¹¹ Prav tam.

Morebiti je na odločitev, da bodo kamniški partizani prezimovali nad Tuhinjsko dolino, vplivalo predvsem uspešno prezimovanje 2. (Štajerskega) bataljona na Pugledu pozimi 1941/1942. Ne najmanj pomemben vzrok za vztrajanje na Kostanjski planini je bil tudi primer Dražgoš pred enim letom, ki so ga partizani zmagovito končali, in ki bi smiselno lahko na Kostanjski planini zmagovito končal vrsto zelo uspešnih akcij in bojov Kamniškega bataljona v letu 1942 (na primer Osnovček maja 1942 ali napad na Stranje junija 1942, napad na vermansko postojanko na Črncu iste ga meseca itn.).

Kostanjsko planino omenjam predvsem zaradi tega, ker se je ustanavljanje Kamniško-savinjskega odreda začelo prav na tej planini, nekaj dni pred usodnim bojem s sovražniki.

Dogodki o tem boju 24. decembra 1942 so znani. Vendar pa naj vseeno za osvežitev na kratko ponovim nekatera dejstva.

Moravški bataljon je nekaj dni po združitvi z ostankom Savinjskega, prejel ukaz štaba 2. grupe odredov, naj se poveže z enotami Kamniškega bataljona. V noči na 21. november so združeni borci nato prešli cesto pri Trojanah in se nato zadrževali vse do 27. novembra 1942 nad Špitaličem in Motnikom, ne da bi dobili zvezo s Kamničani. Tega dne so se vrnili proti Moravški dolini, pred odhodom pa še napadli sovražnikovo postojanko v Motniku.¹²

Moravški bataljon bi torej moral priti v stik s Kamniškim že v drugi polovici novembra. Ker se to ni posrečilo, je štab 2. grupe odredov sklenil, naj poveljnik Savinjskega odreda poskusi ponovno navezati stike s Kamniškim bata-

ljonom in organizirati sodelovanje med obema enotama.¹³

To se mu je posrečilo 20. decembra 1942, ko je Moravški bataljon prispel na Kostanjsko planino.

Takoj po prihodu se je sestel ožji štab s po dvema zastopnikoma vsakega odreda in ustanovili so, tako so ga imenovali, kombinirani štab Kokrško-savinjskega odreda.¹⁴

Zanimivo pa je, da ima poročilo z dne 9. januarja 1943, ki govori o Kokrško-savinjskem odredu, zaglavje Štab Kamniško-kokrškega odreda in ne Kokrško-savinjskega.¹⁵

Glavno poveljstvo slovenske partizanske vojske je 26. decembra 1942 z ukazom, ki pa ga je štab 4. (štajerske) operativne cone sicer dobil nekoliko kasneje, določil, da na Gorenjskem deluje le Gorenjski odred (s tem je odpravil Kokrškega), Kamniški bataljon (1. bataljon Kokrškega odreda) pa je podredil štabu 4. operativne cone.¹⁶

Pod vtisom uspešnih bojov prvih štirih slovenskih brigad, je glavno poveljstvo predlagalo štabu cone, naj bi tudi na Štajerskem prešli na ustanavljanje takšnih enot, in sicer naj bi čim prej ustanovili dve brigadi.

Brigadi naj ne bi bili manjši od 300 borcev, razdeljenih v dva bataljona ali celo tri. Kamniški in Moravški bataljon naj bi sestavljala eno brigado, iz sil na Pohorju pa naj bi izoblikovali drugo, prav tako z dvema bataljonoma.¹⁷

Štab 4. operativne cone pa je glavnemu poveljstvu 19. januarja 1943 odgovoril, da zaradi posebnih razmer (zlasti še ni natanko vedel, kaj je s Pohorskim bataljonom), ni mogoče ustanoviti brigade, pač pa je organiziral tri bataljone po 120 mož.

¹² Ivan Ferlež, *Druga grupa odredov in štajerski partizani 1941–1942*, Knjižnica NOV in POS, Ljubljana 1962, str. 582–583.

¹³ Prav tam, str. 585.

¹⁴ Zbornik dokumentov, VI. del, 5. knjiga, dokument 9, str. 26.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Zbornik dokumentov, VI. del, 4. knjiga, dokument 138, str. 388–389.

¹⁷ Zbornik dokumentov, VI. del, 5. knjiga, dokument 14, str. 49.

Dalje sporoča štab cone, da se je pokazala koncentracija Moravškega in Kamniškega bataljona kot zelo okorna in nepraktična, in to zaradi težav glede prehrane, posebno pa še zaradi slabega nadzorovanja terena, kar bi lahko neugodno vplivalo na mobilizacijo. Tudi navodili glavnega poveljstva, naj bodo bataljoni neposredno podrejeni štabu cone, in da naj se štabi odredov odpravijo, se štabu cone ni zdelo primerno. Zveze bataljonov s štabom cone bi bile zaradi zelo obsežnega območja zelo otežene. Zato so pustili kot vmesni člen med štabom cone in štabi bataljonov štab odreda, ki naj bi obstajal do ustanovitve brigade.¹⁸

Tako je 14. januarja 1943 prišlo do ustanovitve Kamniško-savinjskega odreda.¹⁹

Poročilo štaba 4. operativne cone omenja v poročilu z dne 19. januarja 1943 Kamniški odred, ki da je bil ustanovljen 14. januarja 1943 na Lesu pri Moravčah.²⁰ Dokončno pa se je uredil, ker na Lesu ni bilo Kamniškega bataljona, po boju v Kališu nad Kamnikom, in sicer med 22. in 28. januarjem 1943.²¹ Poveljnik novega odreda je postal Alojz Kolman-Marok, politični komisar pa že padli Anton Štefe-Kostja, za njim pa Mitja Ribičič-Ciril.

Dne 23. marca 1943 se v listinah prvič pojavi ime K — S, kar je nedvomno kratica za Kamniško-savinjski odred.²² Tako se je potem imenoval ta odred vse do ustanovitve Šlandrove brigade, 6. avgusta 1943.

V času od ustanovitve Šlandrove brigade 6. avgusta 1943 pa do 15. februarja 1944, ko je štab 4. operativne cone na novo ustanovil Kamniško-savinjski (zasavski) odred, z izjemo Štajerskega odreda, ki pa je več ali manj obstajal sa-

mo na papirju, ker v resnici nikoli ni bil organiziran, ni bilo na kamniško-zasavskem območju nobenega odreda. Vse vojaške akcije so se odvijale v okviru brigade in majhne Kamniške (terenske) čete in specialne čete 4. operativne cone s posebnimi nalogami na desnem bregu Save (prenos orožja in opreme z Dolenjske in spremljanje novincev s Štajerske prek mejne črte na Dolenjsko).

Ko se je 16. decembra 1943 začela nemška ofenziva proti Šlandrovi brigadi iz Gornjega grada in drugih oporišč v Zgornji Savinjski dolini proti Menini in se izjalovila, so Nemci pripravili njeno nadaljevanje na območju Kamnik — Vransko — Zagorje — Sava — Domžale — Kamnik. Štab 4. operativne cone se je odločil, da se brigada premakne z ogroženega območja v smeri Radomlje — Križ — Kamniška Bistrica — Velika planina — Luče — Travniki. Dan za premik so določili 19. december 1943, vendar se je odhod zakasnil za dva dni. Tako je odšla na pot z Moravškega v zadnjem trenutku, 21. decembra 1943 ponoči.

Da ne bi ostalo kamniško in zasavsko območje brez partizanske enote, je štab 4. operativne cone še ko je bil na Koroškem, sklenil, da osnuje za kamniško-zasavsko območje terensko četo. Tako je v začetku leta 1944 (3. januarja)²³ štab 4. operativne cone ustanovil terensko četo približno 30 borcev, ki so bili oboroženi razen s puškami še z dvema puškomitraljezoma. Za komandirja je postavil Ivana Belca-Belija, za politkomisarja Simona Slaparja-Borisa. Hkrati je štabu čete razložil njene naloge: mobilizirati nove borce, jih spremljati do specialne čete na desnem bregu Save, skrbeti za prenos orožja in streliva

¹⁸ Prav tam, dokument 19, str. 58—59.

¹⁹ NOV na Slovenskem, str. 427.

²⁰ Zbornik dokumentov, VI. del, 5. knjiga, dokument 19, str. 59.

²¹ Prav tam, dokument 19, str. 29.

²² Prav tam, dokument 83, str. 209.

²³ Ustni vir, Ivan Hočevar.

čez Savo z dolenske strani in izvajati manjše sabotažne, diverzantske in propagandne akcije. Ker se je nato četa največ zadrževala od Moravškega do Save, torej na kamniško-zasavskem območju, se je je kmalu oprijelo ime Kamniško-zasavska četa.²⁴

Poročilo štaba 4. operativne cone z dne 19. januarja 1944 glavnemu štabu o razmestitvi enot v sestavi cone pa jo tudi že izrecno omenja s tem imenom.²⁵

V tem poročilu je določeno še njeno operativno območje. Ker je tedaj Šlandrova brigada operirala na sektorju Zgornje in Spodnje Savinjske doline in v revirjih, dotlej pa tudi na kamniško-zasavskem območju, »ji s formiranjem Kamniško-zasavske čete ta sektor odpade«.

Razen nje so ostali na tem terenu tudi minerci Šlandrove brigade, ki so nato delovali v Zasavju ob železniški progi Laze—Zidani most—Celje.

V dokumentih pa zasledimo to enoto že prej, in sicer prvič že 7. januarja 1944 v poročilu štaba 4. operativne cone glavnemu štabu NOV in PO Slovenije. V njem stoji, da na kamniško-zasavskem območju operira ena četa 30 mož z 2 puškomitraljezoma, ki ima izključno nalogo izvajati mobilizacijo in bo hkrati predstavljala osnutek Kamniško-zasavskega odreda.²⁶

Podobno sporočilo se ponovi tudi v poročilu štaba 4. cone glavnemu štabu NOV in PO Slovenije z dne 28. januarja 1944, kjer beremo, da na kamniško-zasavskem sektorju operira ena četa, ki ima predvsem nalogo izvajati mobilizacijo in predstavlja skupno z minersko četo zaenkrat jedro za začetek odreda.²⁷

Ime Kamniško-zasavski odred se torej prvič pojavi že 7. januarja 1944.

Vendar je glede imena odreda, ki naj bi se osnoval, bilo sprva nekoliko nejasnosti. Očitno je, da je štab 4. operativne cone sklenil poimenovati ta odred Kamniško-zasavski. To se da sklepati iz pravkar navedenega poročila štaba cone glavnemu štabu NOV in PO Slovenije z dne 7. januarja 1944. Vendar pa glavni štab v vseh svojih navodilih o ustanovitvi tega odreda dosledno govori o Kamniško-savinjskem odredu. Prvič ga omenja v navodilu štabu 4. operativne cone o vojaškem in političnem delu na štajerskem dne 20. januarja 1944, kjer pravi, da so za izvajanje mobilizacije nujni odredi, in sicer: Kamniško-savinjski odred, Pohorski, Kozjanski in Vzhodnokoroški.²⁸ To ime se ponovi v odgovoru štaba cone glavnemu štabu dne 28. januarja 1944, češ da iz njihovega »dopisa sledi, da je nujno formiranje 4 odredov: Kamniško-savinjski, Koroški, Pohorski in Kozjanski...«.²⁹

Verjetno je nato štab 4. operativne cone zaradi tega, da bi ukaz glavnega štaba izpolnil, ostal vsaj v začetku pri tem imenu, in v ustanovni listini z dne 15. februarja 1944 stoji, da »smo iz enot minerske čete, Kamniško-zasavske čete in specialnih patrolj formirali Kamniško-savinjski odred.«³⁰

V istem dokumentu (v odstavku, ki postavlja štab), pa se ob tem imenu pojavi že tudi ime Kamniško-zasavski. Piše namreč takole: »V štab Kamniško-zasavskega odreda predlagamo...«³¹ Vendar se ta naziv vse do srede marca 1944 ni uporabljal.

²⁴ Dr. M. Stiplovšek, Šlandrova brigada, Ljubljana, Maribor, 1971, str. 205—206.

²⁵ Zbornik dokumentov, VI. del 10. knjiga, dokument 108, str. 231.

²⁶ Prav tam, dokument 30, str. 67—68.

²⁷ Prav tam, dokument 168, str. 359.

²⁸ Prav tam, dokument 116, str. 245.

²⁹ Prav tam, dokument 168, str. 359.

³⁰ Zbornik dokumentov, VI. del, 11. knjiga, dokument 59, str. 56.

³¹ Prav tam, dokument 60, str. 157.

Kamniško-savinjski se imenuje v listinah z dne 22. februarja 1944,³² nato v dva dni kasnejšem dokumentu³³ ter še enkrat istega dne, 24. februarja 1944.³⁴ Naslednji dan, 25. februarja 1944 se isto ime znova ponovi.³⁵

Kot Kamniško-savinjski odred je

omenjen še 14. marca 1944,³⁶ 16. marca 1944³⁷ in končno še 17. marca 1944.³⁸

Ime Kamniško-zasavski pa se pojavi, če izvzamemo odredbo o ustanovitvi, prvič 21. marca 1944³⁹ in nato 25. marca 1944.⁴⁰ Odtlej naprej je v navadi samo še to ime.

---

³² Prav tam, dokument 78, str. 194.

³³ Prav tam, dokument 83, str. 206.

³⁴ Prav tam, dokument 83, str. 208.

³⁵ Prav tam, dokument 90, str. 225.

³⁶ Zbornik dokumentov, VI. del, 12. knjiga, dokument 32, str. 140.

³⁷ Prav tam, dokument 38, str. 157.

³⁸ Prav tam, dokument 40, str. 161 in 162.

³⁹ Prav tam, dokument 51, str. 188.

⁴⁰ Prav tam, dokument 64, str. 222.

Ljudski podobar ubite sreče

Franček Bohanec

Redkokdaj se dogaja, da bralec ponovno vzame v roke knjigo, ki jo je že zdavnaj prebral. Potrebno je, kot pravijo literarni teoretiki (H. R. Jauss, *Literaturgeschichte als Provokation*, 1947), da bralec vzpostavi zvezo s skušnjami svojega časa in s skušnjami, ko je delo nastalo. Tako nastane »proces estetske recepcije«, ki razbije staro, že utrjeno mnenje o nekem umetniškem besedilu, ki je nastalo s presojo dobe, ko je delo bilo napisano, in se pojavljajo v bralcu nove razsežnosti, ko literarno besedo ponovno »aktualizira« z merili novih gledanj na umetnostne pojave. To sem doživljal, ko sem skoraj po štirih desetletjih ponovno prebiral Miška Kranjca že pozabljena *Tihožitja in pejsaže* (Slovenski knjižni zavod, 1945).

V mojem spominu je ta knjiga z že zdavnaj orumenelimi listi ostala kot Kranjčeva vključitev v partizansko pripoved in ki z motivi bojov in predvsem nasilne smrti ne presega podobnega oblikovanja vojne tematike ob zaključnih operacijah in v prvih mesecih svobode. Kot žive odblike sem v spominu ohranjal novelo *Stara jablana*, ki je impresivna s svojo fabulo (na vejo jablane sovražnik obesi moža in ženo, kjer sta se ta dva kot otroka gugala in se prijetno dražila z otroškimi predstavami o medsebojni ljubezni). Iz spomina nisem izgubil tudi ekspresivne koračnice smrti *Bela stena*. Nemci so sežgali dom, posiljevali in zmetali vse domače v ogenj, le najmlajši Hojnik se je rešil s pobegom v smrekov gozd. Na beli steni domačije je ostala z rdečo krvjo napisana samo ena beseda: »... oskrunili«. In da sem odkrit: vse se mi je zdelo preveč preprosto in neposredno, kot da knjige ni napisal več pisatelj. Mnogo stvari me je tedaj motilo, predvsem pa to, da je vsa ta tematika tedaj še bila bolj živa v življenju kot v literaturi. Morda je k nekako odbijajoči presoji te Kranjčeve knjige prispevalo tudi splošno mnenje, da je tu pač nekakšna idejno — oblikovna obnova realistične pripovedi 19. stoletja, ko se je pri Kranjcu celo izgubilo predvojno socialno občutenje, da vse, skrajno poenostavljeno, že zaudarja po slabi strani socialističnega realizma, saj je Miško Kranjec kmalu za to knjigo položil na slovenski knjižni trg romana *Pisarna* (1950) in *Pod zvezdo* (1951), ki nista šla mimo slabe ideološko — politične atmosfere. K ponovni presoji prve Kranjčeve povojne knjige *Tihožitja in pejsaži* me ni pripravilo le blago čustvovanje ob pisateljevi smrti, ampak lastna radovednost o idejno-estetskih prvinah te proze, ki naj bi — ko se danes vnema okoli tega na Slovenskem revijalna polemika — pomagala najti odgovor, ali je bilo leta 1945—1955 res »obdobje socialističnega realizma na področju umetnosti« in je bil socialistični realizem »ideološko nasilje nad umetnostjo« (T. Hribar, *Nova revija*) in ali je potrebno jemati z veliko previdnostjo šibki socialistični realizem pri nas kot nekaj, kar ne zasluži oznake »obdobje« (J. Kos, *Sodobnost*).

Miško Kranjec se je pisateljsko izoblikoval že mnogo let pred drugo svetovno vojno. Izbrusil si je kritičen odnos do najizrazitejše teme »človek in zemlja«, saj človeka lahko zemlja razčloveči (*Režonja na svojem*, 1935), postane zanj vaba za skrajno individualistično sebičnost (*Os življenja*, 1935) in socialni procesi na vasi rušijo tudi bogate kmečke družine (npr. roman *Kapitanovi*, 1938). Pisatelj prekmurških sezoncev, katerih trpek odmev najdemo tudi v najbolj lirizirani *Povesti o dobrih ljudeh* (1940), ne more postati tak, da bi neposredno po drugi svetovni vojni v vsem prelomil s kontinuiteto svoje lastne bogate in samosvoje literarne tradicije. In vendar — črtice in novele v zbirki *Tihožitja in pejsaži* so pravicati pripovednikov prelom. Od Kranjčevega socialnega mikrokozmosa prekmurske pokrajine praktično ni ostalo nič pomembnega, ali samo v prvih zgodbah, ki imajo dogajalni čas ob slutnjah nove vojne (*Pejsaž, Če me ne bo...*), za vse kasnejše zgodbe, ki so tudi locirane izven Prekmurja, pa velja, kar se pripovedne tehnike tiče, predvsem to, kar je Miško Kranjec zapisal v tej prozi, da vojna vse poruši in izbriše in da je treba začeti znova. Tudi pisateljevati.

Začetek pri nič, bolje tam, kjer je dom ostal še edina duhovna vsebina domovine, je torej osnova za kreativni vzgon Kranjčeve prve povojne kratke pripovedi. Kot da je velika zgodovinska prelomnica z vojno in osvobodilnim bojem za vselej z novo izkušnjo in vsebino pokopala stari svet, nekdanje literarne večšine, idejne tendence, družbeno slojevitost, vrstni red moralnih in etičnih vrednot. Literarni liki — enako kot njihov oblikovalec — so izgubili z vojno nekdanje določitve (motivacije). Človekova usoda se je spremenila. Ob tem se je razvezal tudi človekov nekdanji intimni svet.

Tako, vsaj zdi se, da *Tihožitij in pejsažov* ni napisal mož že zdavnaj izurjenega peresa.

Pričakovati bi bilo, da bo Miško Kranjec v tem porušenem (literarno praznem) prostoru postal dojemljiv za navidezno revolucionarne, v resnici pa za dogmatske »zakone« vulgarno — materialistične estetike, ki se je zvenče ponujala z zapeljivim oblikovanjem »novega človeka«. Te zanosne krilatice bi lahko dale trdi objektivnosti krvave tematike in grozljivih motivov, zbranih v *Tihožitjih in pejsažih*, mehkobo z očarljivim patosom, ki bi zapuščal močne takrat sprejemljive subjektivne vtise pri bralcih. Zlasti kratke pripovedi, ki izključujejo bolj zapletene in v hierarhični red postavljene probleme, so mikavne, da na primer rodoljubni zanos, borbena udarnost, življenje za vse ali nič odrinejo na stranski tir izvirno umetniško besedo in neskončne nihljaje človeške stiske in usode, ki je celo nasprotje idealizirani resničnosti. Vendar je treba poudariti, da Miško Kranjec ni šel po poti nikakršnega »ideološkega nasilja nad umetnostjo«. S *Tihožitji in pejsaži* je šel mimo »novih« poetik in »novega človeka«. Tudi tedaj, ko ga izrecno omenja ali celo oblikuje, kot na primer v črticah *To je moj dom* ali *Srečanje*.

V črtici *To je moj dom* so »novi ljudje« (besedi sta Kranjčevi) kurirji, ki pisatelja vodijo iz Prekmurja mimo Pohorja in zgornjega obrobja Savinjske doline proti Gorenjski. V kurirjih je novo le okolje, a njihova psihološka sestava se v ničemer ne razlikuje od sestave »običajnih« ljudi. V njih ni literarno — programskih vrednot jutrišnjega, drugačnega in popolnejšega človeka. Vasujejo kot pač fantje vasujejo in znajo mnogo povedati. »Govorili so predvsem o sovražniku, govorili pa so tudi o svojih večjih in manjših radostih, trpljenju, željah in podobnem. Govorili so o svojih po svetu razkropljenih družinah,« izrecno poudari Miško Kranjec. Kdor pozna »želje« tedanjih kulturnih politikov, bo v tem zagledal Kranjčev upor. Zapeljivejša za »novo smer« je snov črtice *Srečanje*, kjer je nosilec fabule »novi

človek« — politični aktivist. Celo ozaveščeni delavec, ki se je ves predal političnemu delu. Pisatelj do njega postavi razdaljo, ko se z njim primerja. In ker da sebi negativno oznako (»jaz sem bil tedaj študent in sem se šele otresal študentske mračnosti in anarhije, ki hoče samo rušiti in porušiti vse, a še nič ne misli na graditev«), si je s tem še povečal možnosti odločnejše okarakterizacije »pozitivnega lika«, idealnega za kulturnopolitično ideologijo časa. Primerja ga še z njemu podobnimi, ki so »danes drobne, vsakdanje zgodbe, ki pa bodo nekoč zelo velike«, kar zopet ustvarja pogoje za »legendarno« osebnost. Vendar ničesar takega. Miško Kranjec predstavlja političnega aktivista zgolj z nekajkratnimi impresivnimi srečanji, sicer pa ostane pri lastnem doživljanju, ki ga je prevzemalo, ko je srečeval tega političnega aktivista. Z njim se poslednji sreča, v tem je poanta pripovedi, ko je ob njegovem grobu. »Nobenega znamenja ni tam,« obzirno čustvuje, »in nad tistim samotnim grobom in morda ni potrebno. Samo sinje nebo je bilo razprostrto nad tistimi gorami, nad tistimi smrekovimi gozdovi in nad tistim samotnim grobom, in zdelo se mi je, da to ni več sinje nebo, temveč da je to njegov sinji, jasni pogled, s katerim je pozdravil vselej, kadar sva se srečala na ljubljanskih ulicah, in da ta vedrina ni več vedrina neba, temveč je to vedrina njegovega obraza in njegovega nasmeha.«

In celo tedaj, kadar je Kranjčev portretiranec v resnici heroj, na primer Katka v črtici *Ob zidu*, si ta iz prividnih sanj in vere stke pred puškinimi cvemi v sebi le eno, zadnjo voljo, da bi napis na njenih prsih »Ich bin Bandit« njena hči Lojzka prebrala: »Človek sem«. Dragocena vsebina človeka-heroja je »njen nasmeh, njen topli vere poln pogled, njen poljub na Lojzkinu čelo, njene sanje in dihanje«. Torej le intimne, a ne parolarske želje. Človeške pač ...

Vendar je Miško Kranjec le moral »nekje« začeti. Črtice in novele v tej knjigi je razporedil tako, da jih je časovno in prostorsko vezal. Dosleden je na časovni ploskvi. Tu začenja z letom 1941 in konča s končano vojno 1945. Prva pripoved *Pejsaž* je najbolj »stara«, najboljše jemlje iz slovenske knjižne tradicije — od Ivana Cankarja do socialnega realizma, ki mu je Kranjec pred vojno pripadal. Pripoved povezuje s portretiranjem učitelja, bogatega kmeta Skobca, viničarja Sekuliča, sodnika, župnika in pesnika-vidca. V izboru oseb je vidna družbena slojevitost. Vsak razgaljuje svojo miselnost, izoblikovano in vplivano od lastnega družbenega položaja. Razumniki so »suhe duše«, frazerji in oblastneži, ki to oblast, vsaj moralno, imajo ali pa so jo izgubili celo sami v sebi in do sebe. Po tem se nagibajo h grotesknim figuram šentflorjanske doline, samo da Miško Kranjec ne razpleta njihovih usod v tako drastičnih prelomih kot Ivan Cankar. Tudi njihovo moralno podobo bolj socialno utemelji, ne zgolj kot značajska hibo. A pesnik-videc je — enako kot pri Cankarju — izven obstoječih družbeno-razrednih okvirov, zato je njegova beseda ritmično poudarjena, oznanilo usode, ki dobiva zgodovinske uresničitve. Kasneje v pripovedi izginejo tudi te sledi, zbriše jih vojni metež in le tu in tam se Kranjčeva pripoved uklene v ritmiziran vložek, ki naj prispeva v razpoloženjski in čustveni nasičenosti običajno grozljive fabule.

Čas je še drugače prisoten — tudi literarno. Pisatelj si prizadeva, da ne piše zgolj o malem, neznanem človeku v vojnih dneh, temveč da piše za preprostega bralca. Oblika naj bo ljudska, kot je ljudska vsebina. Navzven preprostemu zaporedju vsakdanjih besed daje globino s tem, da imajo običajne besede notranjo simbolno vsebino. In ta ostaja vsa opredmetena in skorajda nikjer ne uhaja v brezličen prostor odmišljenosti. V simbolni vsebini je globoka Kranjčeva umetniška moč; moč, ki jo poznata tudi ljudski pevec in ljudski pripovednik.

Primeri: Skoraj v vsaki črtici ali noveli je jablana (simbol domačnosti, drevo življenja). Kadar se v človeku prebudi notranje, duhovno življenje, zapoje ptiček. A ko ga ni, se izgubi v gozdu. Gozd je zamenjal varnost domače strehe. Sinje nebo je kot poljub ali celo naravna prвина, ki ponazarja svetlobo človekovega zdravega značaja. Jajce je v svoji oblasti simbol brezizhodne groze. Pomladno majsko jutro je isto kot vroča, neoskrunjena in čista ljubezen. Sanje so najvišji domet človekove zavesti o lastni dragotini. Most je meja med obupom in upanjem, med življenjem in smrtjo. Cesta je znamenje, ki kaže zgodovinske menjave. Rože spremljajo ljudi, ko se vžge v njihovih medčloveških odnosih iskra simpatije...

Simboli ostajajo realistične prvine, le tu in tam se razširijo in kot privid postanejo nosilci osrednjega pisateljevega sporočila. V eni najlepši pripovedi *Tihožitje z jajci*, ki v mnogočem spominja na Cankarjeve črtice *Podobe iz sanj*, simbol groze in uničenja prepoji vso zgodbo. Ded, ki veruje v nemško odrešitev, pokliče na dom nacističnega oficirja. Nad njim (in nad svojo zmoto) se tako razočara, da se obesi, vnuk Jožko pa v požrešnem in nasilnem časniku uvidi grozo uničenja, simbolizirane v neskončno velikem jajcu. In zapiše:

»Jožko je stal za staro jablano, stal še vedno kakor mrtev in gledal za odhajajočim Nemcem. Še vedno se mu je zdelo, da je ves svet eno samo jajce, ki ga bo ta Nemec pogoltal. Tudi Jožko sam je tako jajce. Ko je Nemec zdaj v sobi najprej pogoltal Lojzko, potem bržkone tudi mater, nazadnje še deda in nemara v svoji brezmejni nenasitnosti celo malega Mihca in Anico, gre dalje. In tam dalje, v svetu, bo nenasiten goltal naprej... in ko bo pogoltal ljudi, bo goltal mrtve predmete, vasi s hišami, potem gozdove, potem ceste in nazadnje se bo stegnil celo do samega sinjega neba, po katerem plovejo beli oblaki, spremenjeni v bela jajca, in ko bo pogoltal zemljo z ljudmi in nebo z belimi oblaki, in ko bo pogoltal ves svet, se bo zadovoljno zleknil in prežvekoval, kakor prežvekuje kača, kadar pogoltne žabo.«

V Mišku Kranjcu je vojna »pogoltnila« vse, kar je doslej vznemirjalo njegovo doživljanje in oblikovanje. V predvojnih delih je pri njem vse vezano na psiho prekmurskega človeka. Negov svet je bil izrazito pokrajinsko povsem drugačen od notranje strukture slovenskih ljudi v drugih pokrajinah. Prekmurje je do prve svetovne vojne bilo odrezano od zgodovinsko-družbenega razvoja, ki je v ostalih slovenskih pokrajinah tudi z drugačno krajino in kulturno tradicijo izoblikoval značaje slovenskih kmečkih ljudi. V Tihožitjih in pejsažih, ki so locirane izven Prekmurja, je Miško Kranjec izgubil stara zgodovinsko-družbena tla ožje domačije. To so sedaj »novi« ljudje, ki niso poznali več prekmurske vezanosti na fevdalno gospodo, ki v njihovi zavesti ni bilo več socialnega osvobajanja kot v Prekmurju in ki niso doživeli kot Prekmurci po prvi svetovni vojni madžarsko-sovjetske republike in kasnejše meščanske agrarne reforme. Zato v Tihožitjih in pejsažih ni v ljudeh, ki jih pisatelj srečuje na svoji poti, več pokrajinskih lastnosti, ki so bile gibalne sile Prekmurcev. Njim, zaznamovanim z vojno tragiko, je moral zato pisatelj dati drugo človeško in značajsko vsebino, zares začeti znova, ker je vojna odplavila tudi v ljudeh nasutje zgodovinske preteklosti in pokrajinske različnosti.

Kranjčev svetovni življenjski nazor v črticah z vojno oziroma partizansko tematiko v tej knjigi je bil v času in prostoru, ki je bil močno osvetljen s trenutkom in zelo omejen z dogodki, ki so nosilec zgodbe (požig doma, streljanje domačih, pregnani v tujino in taborišča, beg v partizane, posilstva). Zato se sedaj vse ne začenja samo znova, ampak tudi brez literarnih zgledov in celo lastne tradicije in rutine. Če bi že iskali primere za tovrstno Kranjčevo pripoved v literaturi, bi sedanji Kranjčev miselni svet še najlažje našli v motivih slovenske ljudske pesmi in pri-

---

povedi. Zato je v teh črticah in novelah pisateljev svet neskončno preprost, grebe za temeljnimi mejniki človekovega obstoja (smrt, ohranitev v biološkem preživetju). Ostaja ljudsko »moder«.

Primeri: Poštenje je človeku, ko se sreča s poslednjo rečjo, s smrtjo, več vredno kot bogastvo. Sreče ni v gmotnih koristih, niti v goli ohranitvi življenja, če je na tehnični globlja resnica — človekova značajska vrlina. Človek ubija, a ubija tisti, ki ga je samo telo in v njem ni duše. Kdor pa premore bogato notranje življenje, ga lahko ubiješ, a ubiješ samo telo. Za njim še mnogo več ostane. Človek, ki ljubi in je ljubljen, ima nekaj — duhovno življenje, kar je izven meje, ki loči smrt od življenja. Svoboda ni nič drugega, nego občutena ljubezen do tistih, ki hočejo ljubezen deliti s teboj. Celo več: smrt je človeku velika sreča, če ne more več živeti v ljubezni — v svobodi. Ljubezen ne miruje, niti v vojni, rodi sanje in vedno veruje v nekaj, za kar se plača živeti.

Kranjec bi bil slab pisatelj, če bi mu bila ta spoznanja teze za pripovedi. Življenje je lahko drugačno. Pozna stranpota od te maksime. In tedaj, kadar je človek v lastnem spopadanju, je njegova dragocenost še svetlejša. Zato ni obsodb ni moraliziranja ni pridig. Med najlepše novele sodita *Idila v gorah*, kjer dekle postane detomorilka, in *Zena*, ki se obesi, ker je za moževe odsotnosti živela z nemškimi vojaki. V obeh primerih je življenje zanikanje humanih idealov. Mnogokje pa Miško Kranjec ne doseže, da bi se človek povsem »očlovečil«. To so otroci, ki so za kaj takega nezreli. Njim, ki so v senci vojnih dni, je posvetil mnogo prelepih podob.

Otroku je vojna ubijala sanje. Skoraj da ni pripovedi, kjer ne bi videli zmedenih in ostarelih otrok. Med enkratne pa sodi pripoved *Igra*. Pri hiši, kjer so ustrelili gospodarja, se otroci gredo igrati: streljanje. Tu se je, kot se je zgrozil avtor, »igra srečala z življenjem«. Avtor tu, kot še mnogokje, pozabi, da je pripovednik, ki sam izstopi iz pripovedi kot človek, ki mu ob grozodejstvih vojne zastane oblikovalno pero. Ne zmore, da bi ostal le podobar ubitih sanj.

Miško Kranjec je v svoje mreže življenja med vojno »lovil« zgodbe tako, da je improviziral zgradbo pripovedi. Uporabil je ob tem naravni občutek ljudskega rezbarja. Poskušal je najti skladja delov zgodbe, vendar so se mu sestavine zaključene in premišljene anatomije zgradbe stalno sesedale in razpadale kot opeke, ko se hišni zidovi rušijo. Četudi uporabi običajno zgradbeno ogrodje, na primer tri stopnje (glej mnogofiguralno pripoved *Če me ne bo...*), vezane na tri osebe (fantovo ljubezen do dekleta, moževo ljubezen do žene in sinovo ljubezen do matere), ni med temi tremi členi niti rahle povezave. Odhod treh moških zdoma v vojsko je ljudski motiv vojakovega slovesa, zato je ljudska tudi rahlo asociativna in močna čustvena vez členov — kompozicija te kratke pripovedi. Človek je v vojni kot riba na suhem izgubil psihološko zapletenost. A ko je v razkoraku s svojo etično — moralno vizijo čistosti, prave poti v medčloveški navezi, se ob njem pojavi uničujoči, a vendar odrešilni dvojnik (*Zena*) in ta črni dvojnik, ki pelje v uničenje, je kompozicijska sestavina. Pripoved poteka po dveh tirih. Eden je človekov resnični položaj, a drugi je fikcija in poosebljena slaba vest. Takšna kompozicija, znana iz Cankarjeve pripovedi (na primer v pripovedih o Polikarpu, o Alešu iz Razora), je pri Kranjcu le skromno očrtana in še v okvirih hitre predstavnosti ljudske pripovedi. Psihološka stanja, zlasti ko se človek pred smrtjo zdrsne, so zaradi slikovitosti na eni strani opremljena s konkretnimi osebam in predmeti, a na drugi strani prehajajo v bolj zamegljene in poetične privide.

Zgradba Kranjčeve pripovedi, ko nastopajo »negativne« osebe, preprosto ubijalci, je še bolj poenostavljena. Ubijalci (Nemci, belogardisti) so ljudje brez sreče, mrtva

---

telesa brez duše ali celo ljudje z »nesrečo« (glej črtici *Jaz bom zdaj tako sam ali Podobe*). Zgradba lahko postavlja opornike v pripovedi s takšnimi liki na poenostavljeni psihološki vsebini človekovih kreatur. Večinoma zgodba raste tako, da je vezana na en kraj in osebo. Notranjo napetost ji daje upanje ljudi, ki tudi sredi vojne spleta svoje pravljice ljubezni (*Ko bo konec sveta...*). Kompozicija realistične balade je prav tako lahko tudi ogrodje pripovedi (*Idila v gorah*). Včasih pisatelj gradi na kontrastu dveh starostnih stopenj (Ded in vnuk). Pogosto pa se povsem izviije iz organiziranosti in pisateljeva beseda teče kot potok refleksij. Nekateri teh refleksij se vežejo, na primer primerjava domovinske ljubezni pred vojno, ko je lahko beseda domovina samo naučena fraza ali nekaj, kar preproste ljudi bega, z domovinsko ljubeznijo po vojni, ko postane isto kot svoboda, kot nekaj, kar je vrhunec človekove sreče.

Kranjčevim Tihožitjem in pejsažem, podobam ubitih sanj, je težko najti zaradi tega, ker je pisatelj začel znova in na pogoriščih vojne, literarno oznako. Vsekakor si ob tenkoslušnost, če bi jim pripisal »ideološko nasilje nad umetnostjo«. Tudi se izmikajo posplošenosti zgodovinskih stilnih obdobij. Današnji bralec jih lahko — ne vseh — »aktualizira« z zelo dejavnim doživljanjem, vendar mora v svoje notranjosti postati človeško odprt in sposoben, da v njem zazvenijo čustveni in domišljijiski nihljaji, značilni ob prebiranju ljudske tvornosti. Komur malo dajo, na primer te tri preproste besede: Lipa zelena je..., ta bo morda tudi manj dejaven ob tej Kranjčevi prvi povojni »preproščini«. In če nas le prevzame strast, da bi te zgodbe literarno-zgodovinsko postavili v stilne mejnike, potem jih je treba uvrstiti med izvirno partizansko prozo, ker ima vse specifičnosti boja. Osebnostna svojstva avtorja so takšna, da je z vojno začel znova graditi »novi svet«, a ne svet z dogmatizirano hierarhijo vrednot, pač pa svet pravih, resničnih ljudi, njihovih dejanskih usod in prave, odzivne človeške pristnosti. Ta pa ni nasilje.

Orumeneli listi Tihožitij in pejsažov niso mrtvi. Niso izmišljotine, ne za vekomaj pokopan privid, ne literarni dokument, ki bi bil lahek predmet za literarne predeletve in ocene, zgodbe rastejo in se oblikujejo, kot pravi avtor, iz človeške vere. Njo pa so »ustvarili mali ljudje« (ne »novi«, ne lakirane maske). Tudi ni črno-belih. Ljudje, ki so izven teh »malih ljudi« s človeško vero, ubijajo, a »mali pa si vero vedno znova in vedno še vso lepšo obujajo«. Tudi tedaj, ko nasilno umirajo, rečejo: »Sreča je lepa stvar!« (*Peč*). Da, sreča, ker da se ne da ubiti njihove sreče, njihovih sanj...

Po vsem tem je točna sodba, da Kranjčevih Tihožitij in pejsažov ni moč prištevati k socialnemu realizmu, ki mu je pisatelj pred vojno pripadal. Sesulo se je vse, tudi socialna vsebina prekmurskih predvojnih ljudi. Človekova navezanost na zemljo je zgubila usodno moč, zlasti pa staro zgodovinsko-družbeno zaledje. Težaki in sezonci, kmetje in revni »dobri« ljudi, razumniki in ljudje iz ila... so morali v vojni pokazati novo moč notranjega bogastva. Gmotni in socialni interesi ljudi so se izničili. Tako ni oseb socialne realitike. Tudi je nujno zavreči misli, da bi bila Tihožitja in pejsaži delo s slabimi sledovi socrealizma. Iskati v tej preprosti, često improvizirani in spontani besedi, nasičeni z neposrednostjo življenjske resničnosti, teoretično voljo »učene« literarno teoretične usmeritve, je jalov posel. Zato — ostane naj odprto, v kakšne predalet strpati te Kranjčeve orumenele liste, velja pa, da se da vsaj večino teh pripovedi »aktualizirati«. So pač žive in se ne dajo izriniti v urejene skladovnice literarnih ali drugačnih svojevoljnih želja. Tako tudi Kranjčeva Tihožitja in pejsaži ne dovoljujejo, da bi lahko zakoličili zgodovinska stilna obdobja, prisotna v slovenski literarni zgodovini okoli vojnih in povojnih let.

Miško Kranjec, Prekmurje

»Ne pozabimo, da je bila ta vojna za nas drugačna od vseh drugih vojn in da je bila kultura del tega boja, kajti bojevali smo se tudi za kulturo, brez katere ni visoke razvisti, ni življenja, dostojnega človeka.«

(Iz uvodne besede akademika Marina Franičevića na dnevih hvarskega gledališča, 5. maja 1982)

Rapa Šuklje

Spoznanje, da umetnost ni dejavnost, ki pritegne pozornost šele tedaj, ko so »pomembnejša« vprašanja človekovega obstoja rešena, temveč ena temeljnih možnosti sporazumevanja in s tem bistvena oblika človeškega bivanja, je nemara novo, v življenjski praksi pa je ta vednost obstajala od zmeraj in latinski izrek, da »med vojskovanjem Muze molčijo« kaže samo, da tisti, ki ga je skoval, ni prislulnil spontano rojevajočim se pesmim korakajočih rimskih legionarjev in ni štel za umetnost skečev, ki so jih nedvomno improvizirali — in se jim smejali — v trenutkih oddiha po vojaških taboriščih. Neučeno ljudsko ustvarjanje pač dolgo ni imelo domovinske pravice v razpravah učenih glav.

V tem pogledu kulturna dejavnost, ki se je rodila med našim narodnoosvobodilnim bojem, ni presenetljiva; toda obseg tega delovanja, njegova organiziranost, kvaliteta, predvsem pa zavestnost, programatičnost kulturne in umetniške dejavnosti, ki jo je tako nazorno formuliral Franičević, so v pogojih partizanskega načina bojevanja prav gotovo edinstveni. Kaj vse se je v času narodnoosvobodilnega boja na področju kulture dogajalo na Slovenskem in med pregnanimi, konfiniranimi, interniranimi rojaki, so nam postopoma odkrile knjige in razprave, nastale na podlagi dokumentov in spominskih pričevanj; pa tudi na tem našem, razmeroma vendarle preglednem terenu doživljamo zmeraj spet presenečenja, ko ta ali oni spominski utrinek z nove plati osvetli sicer že znano gradivo ali celo prinese nove podatke, ki kažejo, da je bilo kulturno delovanje še bolj razvejano in njegova komunikacijska učinkovitost še večja, kot smo mislili dotlej. Za marsikoga je pomenilo tovrstno odkritje poročilo Emila Cesarja o kulturniški skupini Ljubljanske brigade in njenem poslanstvu (Borec št. 4/1983), posebno v odstavkih, ki govorijo o njenem delu na Hrvaškem, v Gorskem kotaru, Liki, Hrvaškem primorju, na Visu... In v gradivu, obravnavanem na dnevih hvarskega gledališča maja 1982, beremo s hrvatske strani poročilo o udarni moči nekaterih slovenskih, med bojem nastalih tekstov v rokah hrvatskih izvajalcev pri njihovih rojaki; beremo pa tudi o gostovanju hrvatskih gledališčnikov v Metliki in Črnomlju takoj po kapitulaciji Italije, kjer so imeli največji avditorij in je Gledališče narodne osvoboditve Hrvatske prvič igralo na odru, osvetljenem z električnimi žarnicami!

To dragoceno podrobnost, ki — kakor pogosto najbolj obrobna opažanja očitvidcev — ohranja za zanamce bolj plastično podobo časa in razmer kot strani suhoparnih razprav, nam je ohranil Šime Šimatović v svojem prispevku o Gledališču narodne osvoboditve Hrvatske, prav kot je tudi kot udeleženec doživel Težko uro Mateja Bora na odru v Šibeniku malo pred osvoboditvijo in nam je sporočil presenetljivi podatek, da s Cankarjevim Hlapcem Jernejem hrvatski igralci med narodnoosvobodilnim bojem niso imeli sreče: občinstvo v Kravarskem predstavi sploh

---

ni hotelo ploskati, ker je Jernej ravnal več kot nespametno, ko je pri »takšnih« iskal pravice!

Seveda pa dnevi hvarskega gledališča (prvič so bili organizirani leta 1974) niso podrobneje obravnavali enobejevske stikov med hrvatsko in slovensko kulturo. Namenjeni so predvsem sistematičnemu zbiranju gradiva za zgodovino hrvatske dramatike in gledališča in se je sploh šele leta 1982, ko je prišlo na vrsto obdobje narodnoosvobodilnega boja, pokazala potreba, zajeti kulturno delovanje bolj na široko, če naj bo podoba tedanjega gledališkega ustvarjanja z vseh strani osvetljena in kritično ovrednotena. Izjemni čas je ustvaril izjemne potrebe in dal kulturni, pa tudi ožje umetniški, in najožje gledališki, dejavnosti poseben pomen in posebne poudarke. V času, ko ni bilo mogoče računati ne s stalno dvorano ne s privajenim občinstvom, se je morala (tudi če za hip zanemarimo agitacijsko propagandno politično pot, ki je bila, jasno, zmeraj bistven sestavni del gledališkega ustvarjanja v narodnoosvobodilnem boju) izoblikovati predstava, ki je bila gibka, prilagodljiva, kolikor mogoče neodvisna od rekvizitov, scene ali kostuma, ki je govorila iz srca in za srca vsakokratnega občinstva — skratka, po gledališko izrazni plati je bil to idealni čas za eksperimentalno, avantgardno gledališče. In takšnega se z nemajhno mero nostalgije spominja Braslav Borožan v svojem poročilu o kulturnoumetniški skupini, ustanovljeni leta 1942 v Livnu, ki jo v prispevku *Avantgardno in inovacije v gledališču NOB* imenuje kratko malo »dalmatinska partizanska umetniška družina« in ki je postala pozneje Gledališče oblastnega NOO Dalmacije. Slovenske paralele tej skupini so znane.

Borožan pa je tudi avtor nemara še zanimivejšega — ker splošnejšega — razmišljanja o vplivih narodnoosvobodilnega boja — konkretnije: bojnega tovarštva partizanov, ljudske solidarnosti, vstopa kmečkih množic s svojo posebno umetniško občutljivostjo v oboroženi boj — na umetniško ustvarjanje tega časa in o trajnejšem vplivu, še vedno občutnem v delu vrhunskih umetnikov, ki so se tega boja udeležili. Prodorna Borožanova opažanja o partizanski pesmi, ki se je uveljavila samo, če se je naslonila na ljudski melos in tradicionalno ljudsko poezijo, za specifično slovenske razmere ne držijo, vsaj ne v isti meri (sicer pa avtor na to sam opozarja), njegova izvajanja o vplivu na prozo, gledališče, na glasbeno ustvarjanje umetnikov pa bi prav gotovo veljalo preveriti tudi pri slovenskih ustvarjalcih. Razmišljanje o likovni umetnosti, nastali med narodnoosvobodilnim bojem, ki da je pravzaprav postala znana šele po osvoboditvi, je nemara veljavno predvsem za Hrvatsko; slovenska »partizanska grafika« je imela bržčas širši odmev in večjo udarnost. Drži pa, da je bila doslej pregledana in ocenjevana predvsem po kvaliteti — po umetniški in dokumentarni vrednosti — in da smo šteli njeno mobilizacijsko moč za samo-umevno. Vredno bi bilo, stvar raziskati tudi s te strani.

Hvarski prispevek Djordja Radišića govori o hrvatski ljudski dramatiki v narodnoosvobodilnem boju in navaja v uvodu tudi nekaj jugoslovanskih dramatikov, ki so to postali, ker je čas zahteval dramska besedila, prej pa so bili pesniki in pisatelji in se niso ukvarjali s pisanjem iger. Izmed Slovencev imenuje Bora, pogrešamo pa vsaj še Klopčiča, posebno, ker je njegova enodejanka Mati izšla v brošuri *Naša beseda*, ki je bila natishnjena ob podpori sekretarja agitpropa in sekretarja CK KP Hrvatske aprila 1944 na Visu.

Hvarsko gradivo svojevrstno dopolnjuje spominsko pričevanje Marina Franičevića Bil sem kulturni delavec, včasih pa tudi pesnik. Ta skromni naslov avtorja čakavskega Govorjenja Mikule Trudnega, ki šteje med najmočnejša pesniška dela narodnoosvobodilnega boja, krepko in naravnost označuje položaj ustvarjalnega

---

umetnika, ki se je v vojnem času z dušo in telesom predal zahtevni dnevni nalogi, vsebovani v geslu Smrt fašizmu — svoboda narodu! Franičevičevo posebno področje je bilo šolstvo, z organiziranjem, reorganiziranjem in obiskovanjem šol na osvobojenem ozemlju in iskanjem stika z učitelji na okupiranem, je izpolnjeval čas, ki mu je preostajal od urednikovanja pri raznih glasilih, kjer je moral za prispevke kar krepko skrbeti sam, in od kulturnih prireditev z mobilizacijskim namenom, kjer je govoril, bral, recitiral; tako je mogel biti pesnik res samo kdaj pa kdaj...

Gledališče, glasba, proza, poezija, likovna umetnost — predvsem pa ustvarjalci vsega tega, znani umetniki in neznani borci, vojska duha sredi krvavega spopada z orožjem, nosilci plamena kulture v črnino barbarskega časa — kako bi jih mogli pozabiti? Ohranili in preustvarili so obraz svojega naroda, ki se obrani v boju, reflektira pa v kulturi. Manifestacije kot so dnevi hvarskega gledališča pomagajo, da spomin ni samo oddolžitev, temveč tudi spodbuda.

Gledališče v NOB, vplivi in vtisi (1)

Braslav Borožan

Val vstaje se je 1941. leta nezadržno širil v vseh predelih ter med vsemi narodi in narodnostni Jugoslavije. Pomembno je postajalo tudi sodelovanje inteligence, zlasti pa umetnikov. V letih 1942 in 1943 je bilo čutiti živahno kulturno dejavnost v enotah NOV in POJ ter med prebivalstvom osvobojenih ozemelj.

Vsi partizanski umetniki brez izjem so prišli iz mest, znašli pa so se v popolnoma drugačnem okolju in razmerah od tistih, v katerih so živeli dotlej. Mnogi izmed njih so se celo daljši ali krajši čas šolali v velikih metropolah: Parizu, Pragi, Londonu, Berlinu in drugod.

Njihovo dotedanje občinstvo je bil mestni živelj, ki je sprejemal tedanji umetnostni jezik (ta je bil do neke mere izvoren, a tudi pod vplivom dogajanj v svetovni umetnosti).

Ker so bila prizadevanja in stvaritve teh umetnikov zvečine napredne, so najbolj odmevale v levo usmerjenih družbenih skupinah ter med skupinami izobraženih industrijskih delavcev in obrtnikov.

V partizanih se je takšno razmerje hitro spremenilo. Pred umetniki je bila popolnoma nova publika z nenadejano senzibilnostjo.

Na prvih korakih po prihodu na svobodno ozemlje so se umetniki sicer res srečali s predstavniki mestnega občinstva, vendar samo kot posamezniki (bolj ali manj občudovalci iz mirnodobnega časa), ne pa s kolektivnimi mediji bralcev, obiskovalcev razstav, koncertov ali gledaliških predstav, čeprav je bilo tudi nekaj takšnih kulturnih manifestacij oziroma slovesnosti. Zanje so obstajali posebni razlogi v Livnu 1942., v Jajcu 1943., v Topuskem in na Visu 1944. leta. Takšni kratkotrajni kulturni dogodki so bili tudi v Užicu 1941., v Sloveniji ves čas NOB in kasneje v Makedoniji. V vseh delih Jugoslavije pa je narodnoosvobodilna vojska prinašala osvoboditev kot kulturno in umetniško doživetje.

Novo senzibilnost je pospeševal množični priliv kmetov v partizanske vrste. S tem pojavom so se soočili umetniki, ki so prišli v partizane kot posamezniki z različnimi stili, vsi pa vendarle iz enakega, mestnega okolja, v katerem so znamenja za sporazumevanje drugačna.

Razumljivo je, da je bil ta pojav — glede na socialno strukturo in odnose med družbenimi sloji — v raznih delih Jugoslavije nekoliko različen, pač v skladu s splošno izobrazbeno ravni in vplivi, ki so delovali nanj.

Ne pretendiramo na to, da bi prikazali točno stanje na vseh področjih, vendar pa bi v grobem orisali tri razvojna obdobja umetnosti med NOB.

Na ta razvoj so delovale razne okoliščine, vedno pa je prevladovala ena. Sprememba publike in kraja, kjer so umetniki ustvarjali, je samo prva okoliščina. Videli

---

bomo, kako zanimiv proces se je sprožil v razmerju med individualnim umetnikom v visoko razvitem mediju in anonimnim ljudskim ustvarjalcem, ki je izhajal iz atavističnega ljudskega medija.

Na umetnost so precej, če ne odločilno, vplivali razvoj NOB, narodnoosvobodilne vojske, ljudske oblasti, oblikovanje nove države in v zvezi s tem ustanavljanje kulturnih ustanov (in prevzemanje starih).

Seveda pa je nekaj vrhunskih umetnikov, ki so izoblikovali svojo osebnost in ustvarili opus izrednih vrednot, dalo očiten pečat umetnosti v NOB.

V prvih mesecih vstaje 1941. leta, ki jo je Komunistična partija Jugoslavije kot avantgarda s plamenico zanašala iz enega dela dežele v druge, je bila pesem skoraj edini množični umetniški izraz partizanskega življenja. Tudi pesem so inspirirali organizatorji vstaje, bila je kadrovska pesem ideološkega programa. Množična ljudska pesem se je namreč umaknila v ozadje in onemela v splošnem vzdušju zaradi okupatorskih in izdajalskih zločinov nad nacionalno in razredno bitjo jugoslovanskih narodov in narodnosti.

Kmalu potem, ko je vstaja dobila nujno potrebne organizacijske oblike in pokazala sposobnost komunistov, ne le da omogočijo obrambo prebivalstva, temveč tudi oblikujejo vizijo zanesljive zmage (smrt fašizmu — svoboda narodu!), je ljudska pesem postala zvočna kulisa za vse pomembne dogodke in prenosnik vesti o njih. Tako je bilo od

*»Sa Ovčara i Kablara
čobanica progovara:*

*.....
druže Tito, uzmi naske
u redove partizanske ...«*

iz 1941. leta.
pa do

*»druže Tito, mi ti se kunemo
da sa tvoga puta ne skrenemo ...«*

1948. leta.

Ni nam treba dokazovati, da je ljudska pesem, ki so jo peli v kolu, oru, na vasovanju pri predicah, na mladinskih kongresih, med pohodi partizanskih kolon, doživela preobrazbo. Od lirsko-epskega opisa trenutka je segla do idejnega programa, ki še danes iz grl milijonov članov socialistične skupnosti občasno preplavlja našo deželo.

Na začetku vstaje, preden se je začel ta proces v ljudski pesmi, je bilo, kakor smo že omenili, za petje prvih skupin organizatorjev in pobudnikov vstaje značilno nekaj drugega.

To so bili člani KPJ in Skoja, člani delavskega razreda, ki so sprejeli komunistično idejo kot svoje življenjsko spoznanje. Bili so ljudje z velikimi bojnimi izkušnjami delavskega razreda med obema vojnama. Zanje sta bila vstaja in oboženi boj logično in dialektično nadaljevanje predrevolucionarnega razrednega boja. V skladu s tem so zanesli v partizanske vrste pesmi, spesnjene v kaznilnicah, nastale med veliko oktobrsko revolucijo, pa tudi nekaj španskih melodij, ki so jih poznali »naši španci«.

Kljub revolucionarnemu duhu te pesmi niso ganile senzibilnosti našega kmeta, zlitega z našim okoljem. To so bili namreč opisi minulih, drugačnih dogodkov, v drugačnih okoliščinah, s poudarki na drugačnih razmerjih družbenih sil in pozicijah posameznikov.

Melodija, ritem in tempo teh pesmi so bili docela zunaj prednapete senzibilne krivulje revolucionarnega partizanskega kolektiva, v katerem je vladal osnovni kmečki duh z globoko zakoreninjenim atavističnim čutom, tudi če so bili njegovi člani delavci in razumniki, kajti to so bili šele v drugem ali tretjem kolenu.

Tako je tudi zaradi tega vse akustično območje partizanstva zapolnilo sozvočje ljudskega melosa, ritma in tempa kola, ora, teškota, drmeša in glamoškega kola, v katerem je glasbeno spremljavo ljudskih glasbil nadomeščalo treskanje modernega orožja in topot trofejnih čevljev. Samo tistih območij, na katerih so živeli kmečki ljudje, med katerimi se je že prej uveljavila prilagojena mestna glasbena kultura, tako instrumentalna glasba kot zborovsko petje — kot na primer v Sloveniji — ta proces ni zajel.

Ljudsko ožkanje je bilo torej naravna glasbena oblika, ki je bila že oddavnaj in docela pripravljena sprejemati nove dramatične vsebine z motivi v razponu od tragike do komike. Ljudski genij je izredno selekcioniral dogodke, pojme in osebnosti. Hitro je izbral junaštvo in opustil brezupno žrtvovanje; optimistična vizija zmage in novih družbenih odnosov je spremenila razmerja v verzih atavističnih narekanj.

Vedrost in humor v ljudski pesmi:

*»Na Čilašu puška puče
kamionu u papuče ...«*

sta se porodila iz neizrečene asociacije na kolesa tovornjaka, »obuta« v gume, vendar se ta asociacija ne konča pri tem, kakor bi se utegnilo zdeti nepoučenim. Naj pojasnimo: že zdavnaj pred drugo svetovno vojno so si kmetje v Dalmatinski zagori izdelovali obutev iz obrabljenih avtomobilskih gum. Ta obutev se je med NOB izkazala kot zares odlična za hojo po kamnitih predelih. Potemtakem ima tudi fašistični kamion »opanke« (papuče) in pomeni tudi zaželen vojni plen, da bi si lahko naredili dobro partizansko obutev. Zaplenjen kamion je kot vojni sredstvo onespособljen za nadaljnje vojskovanje. (Ta prekleta mašina lahko hitro pripelje mnogo spočitih fašistov v boj, rabi za dobro premično strojnično gnezdo, polna je streliva in hrane itd.) Šele ko ljudski pesnik tako osmeši sovražnika in ustvari dobro razpoloženje med pevci borci in ljudstvom, ki posluša, zapoje politične programske verze:

*»Stoj, fašisto
kuđ si pošo?
Upamtit češ
gdje si došo!«*

s katerimi zelo jedrnato izrazi okupatorjev značaj. Ta pesem je prepolna duhovitih primerjav, skoraj vsak verz je pravi komediografski prizor, njen osnovni ton pa je neomajna optimistična vera v zmago. Kako tudi ne bi bil takšen, ko pa so glavnina partizanskih borcev mladinci in mladinke. Takšen kolektiv borcev, ki si šele pridobiva prve izkušnje v revoluciji, revoluciji, ki je hkrati narodnoosvobodilni boj,

v dotlej neznanih okoliščinah, takšen mlad kolektiv, ki šele stopa v življenje in v boj, je nedovzeten za melodije in ritme iz drugih časov in krajev. V boju je izražal svojo revolucionarno usodo na način in v oblikah, ki so mu bili znani, edini njegov izraz je bil tisti, s katerim so njegovi dedje peli o svojem življenju in bitkah.

Ruske revolucionarne pesmi so se še kolikor toliko obdržale v zborovskem petju zaradi sorodnosti slovanskih jezikov in ne vedno dobro prevedenih besedil, poskusi s špansko in italijansko revolucionarno pesmijo pa so bili zgrešeni zaradi tujega jezika, melodije, ritma in tempa.

Tako je z naraščanjem in vedno večjo množičnostjo vstaje začetni akustični obseg narodnoosvobodilnega boja kmalu izpolnilo ljudsko petje z dominantnim ojkanjem. Tudi to je razumljivo, saj so se glavne sile narodnoosvobodilnega gibanja — partizani — prvi dve leti vojne zadrževale v hribovitih predelih, kjer je ojkanje izviren in edini način glasbenega izražanja.

Dejstvo, da so revolucionarne pesmi iz drugih časov in krajev imele le kratkotrajen učinek in da je sledila nagla poplava pristnega izraza s temami in motivi iz okolja, v katerem je pravkar divjal pristen revolucionarni oboroženi boj, se je imperativno vsiljevalo vsem ustvarjalcem v partizanih — pesnikom, glasbenikom, gledališkim umetnikom. Vpliv samoniklega pripovedovanja je bil več kot očiten. Ljudski pesnik je precizno agitiral za boj, za zmago.

To se ni odigralo na znani in običajni način.

V prvi tretjini dvajsetega stoletja so nastale v umetnosti velike preobrazbe, tako v vsebini kot v obliki. Zanje ni bila imuna nobena zvrst. Razlogov za to je bilo veliko, podlaga vseh pa so bile kvalitativne in kvantitativne revolucionarne spremembe svetovnih družbenopolitičnih odnosov. Porajale so se teorije umetnosti in umetniške teorije, ki so vse spreminjale. Nastali so razni izmi. Vsem je bilo skupno to, da so izhajali iz racionalističnih spoznanj, strnjenih v znanstvene teoreme. Vsi so imeli svoje protagoniste, ki so združevali ali vzgajali somišljenike in epigone. Značilno je bilo, da so imeli vsi internacionalistične oziroma nadnacionalne, kozmopolitske ambicije. S tem se jim je seveda posrečilo nekoliko izboljšati umetniško prakso večine narodov, še zlasti zato, ker so bili vplivi vzajemni, tako da so imeli tudi narodi z manjšo ali drugačno kulturno tradicijo precejšen delež v splošnih spremembah.

V umetnosti NOB pa se ni zgodilo nič takšnega na ta način.

Ni bilo časa za teoretiziranje, za grupiranje okrog umetnostnih slogov, čeprav so imeli umetniki in intelektualci pogostne in viharne razprave o teh vprašanjih, vendar ne na takšen način kot pred vojno. Praksa pa se je oblikovala ne glede na to. Hitri premiki partizanskih enot, po drugi strani pa množica dogodkov in udeležba ustvarjalcev v akcijah, so duhovno prekvasila narodnoosvobodilno gibanje.

Ljudsko pripovedništvo je v NOB vplivalo na vsakega partizanskega umetnika drugače in nikdar v enaki meri. Nekaterih posameznikov se ni niti dotaknilo. Tako je bilo z že izoblikovanimi ustvarjalnimi osebnostmi, ki so v svojem slogu izražale nove revolucionarne vsebine. Ker pa je takšen vpliv obstajal in so nekateri pod tem vplivom ustvarili tudi visoko ocenjena dela, je to dejstvo treba omeniti.

Ta vpliv je bil spontan in se ga avtor praviloma ni zavedal. Ni šlo za namerno prilagajanje občinstvu in za nižanje ravni. Nobenega igrčka nja ni bilo z besedami in prizori, nobenega cenenega zabavanja, čeprav ni bil redok amaterizem. Vendar je amaterska umetniška nedorečenost prej dokaz iskrenosti doživljanja NOB, ki ga, nasprotno, mojstrska rutina lahko prekrije. Razlog za hitro sprejemanje ljudske

---

oblike izražanja je bil ta, da je stalno življenje v partizanskem kolektivu in med kmečkim življenjem ustvarjalcu do konca napolnilo sluh. Besednjak, idiom, način mišljenja in oblikovanje stavkov so učinkovali kot odkritje samega sebe v izvornem. Ljudsko izpovedovanje lastne biti je bilo pod stalno napetostjo senzibilnosti, ki jo je povzročal boj na življenje in smrt. Zato so umetniki, ki so prišli iz šolanega okolja, v katerem je idiom že zamrl ali se je razvil pod vplivom tujega duha, začutili v sebi močan impulz.

Takšen vpliv pri nas ni nov, saj ga imamo v izročilu naše umetnosti. Za nas so zanimivi nekateri drugi elementi. Nekatera modernistična pojmovanja umetnosti so dobila ustrezen izraz v nepričakovanem partizanskem okolju. Dve popolnoma nasprotni smeri sta se križali v enem akustičnem prostoru. Akustična prevlada ljudske tonalitete je imela odločilen vpliv na del ustvarjalnosti partizanskih umetnikov, ne toliko zaradi formalističnega pritiska »približevanja ljudstvu« kot zaradi notranje čustvene napetosti v slehernem posamezniku, ki je naraščala v dramatičnih in tragičnih okoliščinah, za katere so bili krivi okupatorji in izdajalci. V njih so spričo ponovne zagnanosti zazvene strune, razrahljane z mestno senzibilnostjo. Nenaden dotik z izvornim znakom za bolečino in žalost ali za radost v plesu bojne vzajemnosti, je vznemiril intelektualnega duha tako nepričakovano, da je bila posledica pesniško delo z dotedaj neznano senzibilnostjo. Nekateri umetniki so se začeli bolj zanimati za folklorni izraz. Dotik z izvornim signalom je izzval tudi ostale umetnike, ki so prej iskali nove možnosti v atonalni, dodekafonski, štiritorski in podobni fenomenologiji, ki sta jih povzročila moderno vlemesto in tehnologija z novo akustiko in z najrazličnejšimi prostori odprtega in zaprtega tipa. Tako so nastale vrhunske stvaritve, stik izvornih načinov izražanja in modernega pojmovanja poetskega izraza. Zgodilo se je, da je najmodernejša pesniška senzibilnost našla mesto za svoje vzbujenje v duhovnem prostoru s širokim diapazonom izvirnega ljudskega melosa. Gorjansko ožkanje, ki je zunaj vseh kanonov glasbenih sistemov ali običajnih literarnih oblik, je bilo kot aharmonična skladba in ep brez stopic in določenega števila verzov idealen okvir za moderen stih in glasbeno skladanje.

Če gledamo umetnost iz tega zornega kota, se utemeljeno pokaže, da terja nova pojavna oblika še globljo analizo. Da je bila naša revolucija izvedena po docela izvirni strateško-taktični zasnovi v času druge svetovne vojne, dokazujeta na svojevrsten način tudi nastanek in rast kreativnega dejanja v umetnosti.

V tretji fazi bojevanja za svobodo jugoslovanskih narodov in narodnosti, ko so NOV in POJ postali redna armadna formacija, ko je ljudska oblast v obliki narodnoosvobodilnih odborov prerasla v državno institucijo, se je stik spontane ljudske ustvarjalnosti in individualnega sloga, ki je nastal kot iskreno ustvarjalno dejanje, umaknil znanim meščanskim oblikam, izvirajočim iz sestave in izobrazbene stopnje v institucionaliziranih glasbenih in drugih telesih. Vendar se je tudi tedaj ohranila avtentičnost motivov ljudske domišljije ali pesnikov NOB.

Seveda se je to dogajalo že, ko je NOVJ, sedaj JLA, osvobajala glavna mesta in se je senzibilnost množično spremenila, tako kot se je spremenilo občinstvo.

Enote narodnoosvobodilne vojske so prenašale naprej ljudski epski melos v spontani obliki na trge osvobojenih mest, na katerih so plesale partizansko kolo; v gledališke dvorane pa je imela vojna folklor vstop samo kot umetniška predelava in koreografija. Gledališča narodne osvoboditve (kot so se praviloma imenovala) in druge številne kulturno-umetniške ekipe v vojaških enotah, so prilagodile svoj repertoar in način izvajanja institucionaliziranim prostorom in mestnemu občinstvu, ki mu je bilo treba na umetniški način povedati, kako se je bojevala NOVJ

»po gozdovih in gorah«. Teme in motivi so ostali takšni, kakor jih je duh revolucije občutil in umetniško zgodovinsko zapisal. Zamenjali so se mediji, načini, izvajalci in njihova pravila izražanja, motivi pa so živeli tematsko neomajno naprej. Do današnjih dni izražajo svoj čas in njegove težave. In kot bi šele nastajali, se nanovo rojevajo v zanimivejših, bolj kompleksnih in komplementarnih oblikah.

Prav je, da povemo, zakaj nismo postavili teze o treh fazah umetnosti v NOB bolj eksaktno, zakaj smo ostali v mejah opozarjanja, navajanja, brez kategoričnih trditev.

Za te tri faze so značilni:

1. starejša revolucionarna umetnost v vsebinah in oblikah;
2. ljudsko spontano pripovedništvo s sodobnimi temami v izvorni obliki;
3. individualna moč sodobnih umetnikov pod vplivom revolucionarne umetnosti in izvornega ljudskega izraza.

Te tri faze niso opazne že na prvi pogled pri vseh vrstah umetnosti in v vseh krajih. Vsekakor se tudi niso dogajale v vseh krajih. Vendar zaradi tega ni treba zanemariti procesa, ki je tam, kjer se je dogodil, dal izredno zanimiva umetniška dela, dela klasične vrednosti v naši umetnosti.

Še nekaj razlogov je, ki so zastavili pot dokazom za to tezo.

Dosti izvedbenih del je imelo v partizanih kratko življenje, včasih so bila izvedena samo enkrat. Vojna sreča je gnala pisce v druge kraje, k drugim vojnim nalogam. Ni bilo vsakomur usojeno razviti svoje ideje, kaj šele končati začeto delo. Čas in razmere so bili najmanj naklonjeni piscu. Vendar je umetnost, obkoljena z najstrašnejšo okupatorsko silo vseh časov, vseeno dala cele male opuse. Njihovega duha lažje razbiramo v delih, ki so dosegljiva danes in ki, čeprav kot izjeme, pomenijo podlago za naslednjo tezo.

Naša estetska veda je vpregla nekaj intelektualnih moči v preučevanje umetnosti v NOB, zlasti pa umetniških osebnosti, katerih življenjsko delo in ime imata pomembno mesto. Pri tem preučevanju gre za osvetlitev partizanskega razdobja kot dodatnega pojava v njihovem ustvarjanju, v povezanosti z drugimi deli osebnega opusa. Poudarja se formalni, obrtni del posebnega pomena. Analitik se obrača izključno k avtorju in njegovi preokupaciji — v osebnosti razkriva idiom, ki je po njegovem mnenju temeljni, trajen, edini ustrezeni ključ za to obdobje. Avtor ostaja sam, brez vpliva okolja in usode, ki jo je, kot vemo, sam zavestno izbral in določil za najvišje etično dejanje svojega življenja.

Naj bo takšen analitični postopek še tako nujen, je vedno pomanjkljiv za pojasnjevanje, od kod posebna napetost, s katero so nabita najboljša umetniška dela NOB. Ta napetost je tolikšna, da dosega v vseh delih vrhunec v kriku.

Avantgardni umetnik je med obema vojnama pripovedoval dokaj mirno, čeprav vznemirljivo, o motivih potlačenih. Ni se pa enačil z motivi, le odločno je obrnil hrbet meščanski idilični podobi življenja. Na folkloro ni imel vpliva, razen izjema z odkritjem naivne umetnosti, ki je pozneje dala posebne, drugačne vrednosti na tematskem področju. Partizanski umetnik pa se je s temeljnim impulzom in načinom življenja v bojni vzajemnosti s subjektom in ne več zgolj objektom svojih motivov razvil iz opazovalca v izvajalca kolektivnega hotenja.

Seveda je ta novi položaj prisilil umetnika, da je opustil nekatera sredstva umetniškega izražanja, da je poenostavil jezik in se spustil v učinkovito, koristno didaktiko. V takšnih primerih je bila namera neprikrita, namen in sredstvo sta bila

---

jasno prilagojena trenutku. To ni bilo podrejanje ali neodgovorno posnemanje »ljudskega« duha.

Nasprotno!

Partizanski umetnik je v vojnih razmerah takoj, ko je imel možnost, kot posameznik ali subjekt ustvarjalec ustvarjal z najsodobnejšimi (ali klasičnimi) sredstvi. Na globino njegove idejno-umetniške zasnove, na vsebino in motiv je vplival duh avantgardnega partizanskega bojevitiga oboroženega kolektiva.

Zakaj?

Zato, ker partizanska enota ni bila postrojitev izurjenih, idejno nemotiviranih vojakov kot v kraljevini Jugoslaviji, ko je disciplina temeljila na kaznovanju in šikaniranju, na nečloveškem razmerju častnik — posilni; ni bila naključna skupina oboroženih ljudi v enakih uniformah pod prisilo zakona in ljudstvu vsiljene ustave.

Partizanska enota je bila skupina zavednih oboroženih ljudi, ki jih je organizirala in vodila KPJ. Načelo prostovoljnosti je zagotavljalo kar največjo samodisciplino v vsakem položaju in v najtežjih okoliščinah. Skupen cilj in jasna vizija zmage sta ustvarjala kolektivni duh kot posebno obliko družbene zavesti, ki je bila merilo vsemu človeškemu v boju pod geslom smrt fašizmu — svoboda narodu. Partizanski borec je bil subjekt, združen z drugimi subjekti v partizanski enoti, ki je bila vedno del oboroženega ljudstva, bojujočega se za svobodo v pravični vojni proti tlačiteljem in vojnim zločincem. Iz takšnega duha, iz takšnega vzdušja, je izšlo ustvarjalno dejanje partizanskega umetnika.

Zanimivo bi bilo omeniti, da so partizanski umetniki še danes bolj ponosni na to subjektivno občutenje duhovne ustvarjalne napetosti v tistih dneh kot na samo delo.

Nismo tako naivni, da bi idealizirali medčloveške odnose v partizanih in zamolčali tiste tako znane človeške slabosti, ki privrejo na dan med ljudmi, če morajo dolgo živeti na omejenem skupnem prostoru. Vendar je prav partizanski duh, ki se je neprestano zavzemal za kulturno življenje, ustvaril izredno moralo.

Partizan je vedno spoštoval integriteto drugega, ni zapustil ranjenega tovariša, tudi če je tvegat življenje; bojeval se je v vojaški formaciji, a tudi ko se je znašel sam (dokler ni prispel v svojo enoto), je ljubil in spoštoval svojega komandanta, ljubil in spoštoval ga je tudi, če ga je izgubil, opeval ga je, vendar pa je takoj izbral drugega; pošteno je presojal junaštvo soborca in pošteno kritiziral slabosti.

Ničesar se ne da doseči kar tako, temveč z vztrajnim učenjem, političnim delom in z zgledom komunista. Neverjetno je, kako učinkovite so bile bralne ure ali umetniške prireditve, ki so izpolnile premor med boji. Kadar je življenje razgaljeno, kot je bilo v vojni, izpodriva bogata ljudska domišljija v človeškem čustvovanju vedno možne hudobne strasti.

Kulturno življenje je omogočilo partizanu, da se v vojni ni umazal s krvjo. Borec NOVJ je bil pravičen do ujetega sovražnika, točno je presojal njegovo osebno krivdo in ga izpustil na svobodo (hrvaškega domobranca, italijanskega vojaka, mobiliziranega četnika) ali pa ga postavil pred vojno sodišče.

Duh borca NOV in POJ je bil ustvarjalna moč življenja na osvobojenih ozemljih Jugoslavije. Pri tem so imeli enak delež ljudska umetnost in izredni umetniki različnih slogov in smeri. Najbolj vidno je bilo njihovo medsebojno vplivanje v poeziji, glasbi in odrskih prireditvah. Seveda je bil ta vpliv dosti uspešnejši, kadar je izjemen talent impresioniral z izvirnim izrazom, in manj, kadar je amater posnemal oblike visokih dosežkov.

Nekoliko drugače je z likovnimi deli v NOB. Izrazna sredstva slikarjev in kiparjev — od liričnih zapisov s svinčnikom do surrealističnih podob iz sanj in anti-fašistične politične karikature — so bila in ostala takšna, za kakršna se je bil umetnik opredelil; nanj so že prej vplivala filozofsko-ideološko-obrtniška gibanja, ki so jih nekateri sami ustanavljali med obema vojnama.

Razlog, zakaj različni ustvarjalci niso vplivali drug na drugega pa je vendarle drugje. Likovna umetnost v NOB, naj se zdi še tako čudno, ni imela možnosti za komuniciranje in korespondiranje tako kot poezija, glasba in gledališče, čeprav se je ukvarjalo z njo izredno veliko umetnikov.

Slikarska dela so po vrsti unikati, če zanemarimo majhno naklado, ki je bila mogoča v partizanskih časopisih zaradi pomanjkljive tehnike.

Organiziranje likovnih razstav je bilo v vojnih razmerah docela nemogoče v krajih, kjer so potekali boji. Umetniki so bili razkropljeni po enotah in le ob nekaj priložnostih se jih je zbralo več za nekaj tednov.

Torej so likovni umetniki-borci sodelovali predvsem pri ilustriranju časopisov in pri okraševanju prireditev in zborovanj, kolikor so to dopuščale razmere med NOB.

Najbolj opazna manifestacija njihove dejavnosti je bil politični plakat, katerega tehnika in naklada sta bili odvisni od trenutne vojne sreče in od zaplenjenih vojnih sredstev.

Likovni opus iz NOB je bil veličastno prikazan šele po drugi svetovni vojni. Sestavlja ga precejšnje število slikarskih del z motivi iz partizanskega življenja, z osvobojenih ozemelj, iz begunskih taborišč, taborišč smrti, ječ. Danes pomenijo ta dela intimno umetniško doživetje, ilustracijo ali idejno-programsko zasnovo za večja slikarska platna s temo narodnoosvobodilnega boja, občinstvu so bolj znana in obveščenost je večja, kot je bila v partizanih. Pa so nastala v partizanih in za partizane.

Čudno, mar ne?

Občudovanja vredno je, kako spretno so slikarji ohranili ta mali zaklad, ko so ga prenašali v nemogočih okoliščinah in razmerah, še posebno dela iz taborišč in ječ, kjer so umirali njihovi avtorji. Za katero občinstvo in katero razstavo, s kakšno vero, da bo sploh kdaj prišlo do tega, so nastajale skice, natančna risana sporočila, katerih hranjenje in prenašanje je lahko pomenilo za avtorja smrt in uničenje njegovega dela?

In vendar so dela prišla do nas, nas in zanamcev, prišla so v razstavne dvorane, v muzeje revolucije. Ko so nastala, je lahko vedel zanje samo avtor in še kdo, ki bi jih po morebitni avtorjevi smrti odnesel v svobodo.

V drugi svetovni klavnici je bilo nevarno ustvarjati. Borci umetniki pa so tvegali še tisto majhno življenjsko šanso, da bi naslikali in s sliko sporočili: smrt fašizmu — svoboda narodu!

Medsebojni vpliv med naivno ljudsko umetnostjo in šolanimi posamezniki, ki se je začel mnogo let pred širjenjem fašizma v svetu, se med vojno ni nadaljeval. Edino njegovi že znani protagonisti so ustvarjali v tem slogu, vendar ne kot likovno gibanje, ampak kot močne osebnosti. Na takšen poseben način so delovali likovni umetniki enakopravno in mirno, brez teoretskih razprav in grupiranja po smereh in slogih. Vsi so imeli isto temo, le obravnavali so jo različno.

Likovni delež folklorne v NOB je zanemarljivo majhen. Omejeval se je na volnene nogavice, pletene puloverje, kmečke torbe, opanke in podobno in element ljudske

---

umetnosti je ostal izrezljan z nožičem v kopito puške: znamenje pripadnosti proletarski vojski — zvezda, srp in kladivo ali začetnice, katerih pomen je poznal borec.

Vsi ti uporabni, praktični predmeti so bili med NOB neopazni in brez povezave s kulturnim duhom osvobodilnega poslanstva. Danes je tudi to spravljeno v muzejih in služi za preučevanje notranjega, čustvenega življenja partizanov kot oblika vizualne senzibilnosti.

Pojav umetnosti v NOB lahko obravnavamo z različnih vidikov. Ne bi bilo primerno ogibati se vrednotenju del z vidika estetskih zakonov in meril, še manj pa, vrednotiti jih izključno s teh vidikov, kajti neopazne pobude za skice, projekte, zamisli in celo poetska dela, ki dajejo s svojim izrednim dometom vtis popolnosti, so prišle iz različnih izhodišč.

Prav bi bilo, ko bi si pomagali z vzporejanjem s kulturnim življenjem v drugih revolucijah. Na primer z umetniškimi, predvsem likovnimi deli francoske revolucije, katere opus je precej obsežen in pomeni izredno dokumentacijo o manifestiranju idej, ciljev in sredstev boja v upodobljenih protagonistih, tipih in grupacijah družbenih struktur, ki so sodelovale v njej. Vizualna podoba tistega časa in prostora nedvomno pomaga razumeti dogajanje.

Narodnoosvobodilni boj jugoslovanskih narodov in narodnosti je bil revolucionarno gibanje množic, oboroženi boj za izgon okupatorjev iz dežele, pa tudi boj za resnično enakopravnost vseh narodov in narodnosti na jugoslovanskih tleh, poslednja razredna bitka jugoslovanskega proletariata proti kapitalu ter končnica dolgotrajnega boja naprednih intelektualnih sil s silami reakcije, zaostalosti in primitivizma, prizadevanje, da bi atavistično pojmovanje življenja in izražanja osebnosti naglo povzdignili z revolucionarnim kulturno razvitim ravnanjem do ravni znanstvenega spoznanja sebe zavedajočega se ljudstva in njegovega mesta v sodobnem svetu.

Številnim starim, zastarelim pojmovanjem lastne zgodovinske družbene biti je bilo treba dati moderno orožje teoretske misli in ustvarjalne akcije, ki ga ima sodobni delavski razred z znanstvenim socializmom, zunaj šablon in z dogmatizmom obremenjenih frazeologij.

Takšen boj je moral povzročiti dokončno polarizacijo sil v družbi, pri kateri je bilo na eni strani vse, kar je bilo etičnega, moralnega, zavedajočega se zgodovinske priložnosti, a ogroženega s fizičnim in biološkim iztrebljanjem ali z napadi na duha in svobodo osebnosti; na drugi strani pa izkoriščevalci, zaviralci družbenega napredka, prodajalci kosov ozemlja svoje domovine, mračnjaki in morilci, sovraštva polni šovinisti. Na eni strani so zrasli narodni heroji, na drugi vojni zločinci.

Umetniško delo kot etično (ne le estetsko) dejanje, se je na revolucionarni strani pojavilo v obsegu, ki ga šele danes spoznavamo v vsej velikosti in jasnosti idej in stališč; kontrarevolucionarno gibanje ustašev, četnikov, belogardistov in drugih pa ni našlo odseva v oblikah in vsebini umetnosti, čeprav je bilo tudi v njihovih vrstah nekaj umetnikov.

Zločin ne more roditi umetniških del.

Čeprav umetnost NOB s celokupnim svojim opusom ne prikazuje vse kompleksnosti in komplementarnosti narodnoosvobodilnega boja in revolucije — njenega reševanja vseh zaostalih zgodovinskih vprašanj in načenjanja novih — pa vendarle v kontekstu drugih pojavnih oblik družbene strukture in idej vsaj v obrisih dopolnjuje s svojo funkcijo in pomenom globino gibanja množic, ki naglo stopajo v družbeno ospredje, v razponu od etično-epskega kmeta do najvišjega državnika. Nevidne

---

sile so se izražale in se obsvobajale politično, organizacijsko, teoretsko in akcijsko, kulturno in umetniško kreativno — zgodovinsko.

Preostane nam še, da se pomudimo pri vprašanju: zakaj so umetniki bolj ponosni na svojo udeležенost pri ustvarjalni napetosti narodnoosvobodilnega boja kot na umetniška dela?

Etični cilj splošnega ljudskega gibanja je bil tako visok in se je uresničeval v za množice tako težavnih razmerah, da je občutek za merjenje storitev individualnih umetnikov ugasnil. Najbolj uspelih del NOB so se veselili vsi, imeli so jih za dosežek prizadevanj kolektivne bojne ustvarjalnosti. V tem je nekaj resnice. Delo je namreč izšlo iz posebne napetosti skupnega trpljenja, iz odpora, boja, porazov in zmag kot notranjih sil in glavnih umetniških pobudnikov, akumulatorja navdihov, ki se ne sme izprazniti (oziroma se stalno polni) tako glede tematskega obsega kot tudi moči estetskega izraza.

Umetniki so dobili ta naboj v NOB iz istega izvora — iz etičnega stališča borcev ustvarjalcev v univerzalnem humanističnem gibanju, v svetovni protifašistični fronti, iz dejstva, da so bili udeleženci avtentične revolucije jugoslovanskih narodov in narodnosti. Revolucija, ki je prav tako internacionalistična kot nacionalna za vsak narod in narodnost, je mogla in je morala sprejeti brez predsodkov, dogem in obrazcev vse, kar je bilo ustvarjalno. Odtod toliko smeri, stilov in pravzaprav osebnih izrazov in dosežkov v umetnosti narodnoosvobodilnega boja.

Avantgardno in inovacije v gledališču NOB (2)

Braslav Borozan

Kot je znano, je potekala v partizanskih gledališčih živahna umetniška dejavnost. To je poseben kulturološki pojav NOB. Vreden je, da še danes spregovorimo o njem, kajti ohranjeni dokumenti, tudi če so še tako zanesljivi, lahko spričo efemernosti gledališkega akta le slabo predočijo njegove dosežke.

Kakšne gledališke skupine so bile to? Kdo jih je ustanavljal in s kakšnimi umetniškimi pretenzijami? Kakšne so bile želje in kakšni dosežki? V kolikšni meri so razmere in pogoji vplivali na ustvarjalnost ali onemogočali uresničevanje zamisli?

Na ta vprašanja je bilo doslej danih malo odgovorov. Nedvomno je, da so umetniki v gledališki dejavnosti v partizanih uveljavljali umetniške ideje, ki so jih skušali izraziti že v predrevolucionarnem času. Zanje so bile revolucionarne naloge organizacijske narave tesno povezane z umetnostnim avantgardizmom. O tem pa je najtežje govoriti, ker je to tista plat gledališkega akta, o kateri tudi dokumenti kot so fotografije, recenzije in magnetofonski zapisi, ne morejo povedati več kot fantazija, ki lahko stvari pričara.

Kaj je moglo biti avantgardno v gledališču NOB, si lahko do neke mere predstavljamo, če se opremo na parametre takšnih pojavov v gledališču dvajsetega stoletja. Gre za inovacije v dramaturgiji, v stilu igranja in režije ter v organizacijskih prijemih.

Pojem avantgardnega v gledališču ni nekaj statičnega, temveč se nenehno spreminja. Danes lahko vidimo, kakšen je bil globalni razvoj tega pojma od obdobja med obema vojnama do avantgardizma po drugi svetovni vojni.

V dvajsetih in tridesetih letih našega stoletja so se avantgardno gledališče in njegove inovacije dogajali na odru pred dvignjeno zaveso (četrti zid) z režiserskimi in igralskimi prijemi. Klasične drame so uprizarjali klasično, le z manjšimi modifikacijami. Gledališče je po eni strani hotelo izraziti mnoge tehnične inovacije industrijske civilizacije in njihovo družbeno plat, po drugi strani pa dati v nekaterih gledaliških izpovedih odgovor na nova vprašanja z arhaičnimi ljudskimi plesi, z atavističnimi stili. Vse to se je dogajalo tostran rampe, tam, kjer so igralci.

Po drugi svetovni vojni pa je bilo za avantgardizem značilno predvsem, da je poleg močnejših prijemov v dramaturgiji uveljavljal, včasih tudi zelo nasilno, inovacije v zvezi z občinstvom. Gledališka igra je prestopila rampo, iz orkestra se je razširila v gledališče. Ne le, da se zavesa ne dviga in spušča več, sploh je ni več. Pri nekaterih predstavah celo izginejo vse štiri stene, nastane gledališče v krogu. Gledališče se preseli na ulico. Gledališki akt se dogaja povsod, kjer hočejo njegovi izvajalci.

Avantgardizem noče, da bi bil ansambel edini ustvarjalec in razlagalec gledališkega dejanja, občinstvo pa samo prejemnik sporočil. Ne, temveč kategorično zahteva: igrajte z nami, da bomo skupaj ugotovili, kdo je ubil in zakaj! Ni pomemben scenski prostor, bistven je čas. Igralci smo vsi, publika smo vsi!

Če sprejmemo te parametre za avantgardno in inovacije v gledališču, poskušajmo odgovoriti, v kolikšni meri jih je mogoče uporabiti za gledališče v NOB.

Gledališče v NOB se je razvijalo v umetnostno-stilnem in organizacijskem smislu. Opazni sta dve etapi: prva, partizanska, ko ima igralska družina vse lastnosti vojaške formacije (umetniška četa), in druga, ko je imelo Gledališče narodne osvoboditve obliko in status ustanove. V prvi etapi je bila igralska družina del brigade, divizije ali štaba operativne cone, v drugi pa je bila ustanova organov ljudske oblasti.

Partizanska igralska družina ni imela svojega gledališkega poslopja, ni imela odra, ni potrebovala kulis in kostumov. Umetnostno je delovala kar med občinstvom, njena tema je bila agitacija in propaganda za svetle narodnoosvobodilne cilje: smrt fašizmu — svoboda narodu. Na tem mestu bi citiral poročilo, ki sem ga napisal l. 1973., objavljeno pa je bilo v *Mogućnostih*, št. 8, 1974.

»Idejo za to gledališče, če se tako izrazim, je dal Leo Geršković (Marin). Ta skupina je odšla iz dvorane in z odra kulturnega doma na ulico. Ob sejamskih dnevih smo nastopali na tržnici, med kmeti, medtem ko so trgovali. Tako je bilo vsako sredo v Livnu 1942. (...)

Program smo sestavljali ad hoc iz vesti o zločinih okupatorjev in njihovih hlapcev, o dogodkih v mestu in okoliških vaseh, o razmerah v stari Jugoslaviji. (...)

To smo govorili in igrali, spremljali z živimi podobami, s čim več asociacijami in si pomagali s kartonskimi zvočniki... Oder smo improvizirali z lahko prenosnimi lesenimi zaboji, ki smo jih prenašali na rokah po potrebi; tako smo predstave dinamizirali, se pravi, sprehajali smo se med občinstvom z enega na drugi konec sejmišča. (...)

Začudo so kmetje to naše modernistično gledališče izredno sprejeli. (Občinstvo je stalno hodilo za nami.) To namreč ni bilo samo govorno, temveč tudi fizično gledališče, kakor se danes reče.

To so bili igrokazi, ki so včasih uvajali v igro tudi gledalce.»

Že po tem bežnem retrospektivnem pogledu lahko nekaj sklepamo o gledališkem dogajanju med NOB. Vendar potrebujemo še več podatkov iz tistega časa. Ali je takšen gledališki stil nastal spontano, ker drugačnega ni moglo biti, ali je šlo za zavesten namen oziroma poprejšnje umetniške izkušnje in hotenja, izvirajoče iz avantgardnih estetskih izpovedi revolucionarnih potreb časa? Lahko rečemo, da je šlo tako za eno kot za drugo.

Na podlagi teh predstav in izkušenj je sledil pogovor z enim izmed takratnih voditeljev agitpropa štaba 4. operativne cone (za Dalmacijo) Icom Gerškovićem. Po teoretični obravnavi umetniških in revolucionarnih ciljev in posebni obravnavi politične linije NOB je bilo dogovorjeno, kakšni naj bodo stil in umetniška sredstva. Tako je bila jeseni 1942. v Livnu ustanovljena kulturno-umetniška ekipa.

To je bila umetniška četa, organizirana kot vojaška partizanska enota, njen umetniški in organizacijski vodja pa sem bil jaz.

Decembra 1942. se je ta skupina združila z umetniško skupino, ki jo je oblikoval Silvije Bombardelli v Vrlici. S koncentracijo umetniških sil so bili položeni temelji za avantgardno partizansko gledališče. Pogledi Silvija Bombardellija in mene na program in stil tega gledališča so bili enaki, prav tako bojno navdušenje. Bila sva

---

prijatelja od mladih nog in s podobnimi umetnostnimi in ideološkimi izkušnjami. To gledališče je na svojih predstavah v Vrlici, Livnu, Imotskem in številnih nastopih po vaseh pritegnilo pozornost s svojim agitpropovskim delovanjem in umetniško dejavnostjo.

Tedaj je prišlo do sestanka z Veselinom Maslešo, ki je bil v tistem času odgovoren za Gledališče narodne osvoboditve Jugoslavije, in Jožo Ruticem, enim izmed njegovih ustanoviteljev. Med pogovorom smo skušali formulirati, kakšno gledališče bi morali izoblikovati v partizanih. Vsekakor avantgardno, neodvisno od znanih klasičnih vzorov, mobilno in ofenzivno v ideološkem pogledu. V tem razgovoru so bili nazori in praktične izkušnje kulturno-umetniške ekipe 4. operativne cone (za Dalmacijo) lepo ocenjeni. Dogovorjeno je bilo, da se bo na podlagi izkušenj partizanskih umetniških družin ustanovila reprezentativna gledališka ustanova, avantgardna po umetniškem izrazu, organizacijsko samoupravna in protimeščansko usmerjena.

Pogovorov je bilo dosti, toda silovitost in trajanje 4. sovražnikove ofenzive in potem še 5. sta razvoj partizanskega gledališča usmerili drugače. Nekateri člani dalmatinske skupine so namreč postali zaradi vojnih okoliščin pri prehodu Sutjeske člani Knoja.

Usoda kulturno-umetniške skupine 4. operativne cone je bila takšna: na ukaz štaba je bila februarja 1943. razdeljena na dve skupini, ena je ostala v Dalmaciji, druga pa je odšla z 9. dalmatinsko divizijo.

Usoda 9. dalmatinske divizije je do danes zelo malo znana. Njena junaštva in trpljenje so ostali v senci velikih podvigov drugih enot v 4. in 5. ofenzivi. Divizija je dobila med drugimi tudi nalogo, naj sodeluje pri prenosu ranjencev čez Neretvo. Borci, zvečine vojaško neizurjeni otočani, izčrpani že pod okupacijo, ki so komaj prišli, so bili stalno tarča zahrbtnih sovražnikovih napadov. Zaradi novih ran, tifusa, slabe prehrane, nenehnih premikov podnevi in ponoči, med katerimi je bilo treba prenašati ranjence po strašno težavnih hribovitih predelih in jih varovati, je bilo vedno več invalidov v koloni in se je smrtnost večala iz dneva v dan.

V takšni koloni 9. dalmatinske divizije so člani dalmatinskega partizanskega gledališča Silvije in Mira Bombardelli, Jerko Gunjača in pisec teh vrstic dobili nalogo, naj popeljejo kolono iz treh ešalonov ranjencev in tifusarjev ter približno tisoč beguncev, med katerimi so bili tudi otroci, od Duvna na planoto Zlopolje. V koloni je bilo nekaj članov ekipe, ki se jim ni posrečilo oditi proti Biokovu. Na tem pohodu je padel Fedja Čatipović. Nekateri so bili ujeti in so prišli v nemška taborišča. Nekateri pa so kratko malo izginili.

Na Zlopolju mi je tovariš Paško Mijan zaupal vodenje te bolnišnice na pohodu, ko nam je po sovražnikovem napadu uspelo ranjence pripeljati do vasi Bijeje.

Deveta dalmatinska divizija je bila v bojih zdesetkana. Od 4500 borcev, postrojenih pri njeni ustanovitvi, jih je kmalu ostalo samo 1300, po prekoračenju Sutjeske pa samo 250. Te so potem razporedili v druge enote. Na Sutjeski je padel drugi član kulturno-umetniške ekipe Jerko Gunjača, Mira Bombardelli pa je dobila tifus.

Kljub posebnim nalogam v vojnih okoliščinah je ta partizanska gledališka družina opravljala svoje primarno poslanstvo, izvajala je kulturno-umetniško aktivnost v bataljonih tretje brigade. Naj omenim samo nenavadno prireditev, katere namen je bil presepiti sovražnika in prikriti vojaški taktični namen.

Od štaba brigade smo dobili nalogo, naj priredimo predstavo v kulturnem domu v Nevesinju. Začeti bi se morala točno ob 20. uri, trajala pa naj bi, dokler nam ne bi dal komandant znamenja, naj pri priči prekinemo in v koloni zapustimo Ne-

vesinje. S trajanjem prireditve bi torej morali narediti vtis, da bomo ostali v mestecu, v resnici pa bi bilo že vse pripravljeno za premik in evakuacijo.

Znamenje komandanta, naj prekinemo, smo dobili šele blizu polnoči. Končno. Več kot tri ure smo si namreč morali ad hoc izmišljati točko za točko. Ko smo izčrpali pripravljeni repertoar — bili pa smo samo štirje — je Bombardelli improviziral točke z violino z eno struno (kot Paganini), dokler ni še ta počila, mi pa smo tuhtali, kako naprej. Komandant pa je vztrajno ploskal — verjetno je še sprejemal kurirje. Nas izvajalce je ta farsa, če naj ji tako rečem, popolnoma izčrpala. Naslednjega dne smo bili pohvaljeni za vzorno opravljeno nalogo.

Zakaj je ta partizanski avantgardistični teater, poln inovacij, ostal neznan in neobdelan? Eden izmed razlogov je vsekakor to, da ni in tudi ne more biti tekstualnih dokumentov o improvizaciji, ki je bila osnova tega gledališča. Vendar pa se nam zdi drugi razlog zanimivejši. To gledališče je resnično delovalo na avantgarden način med partizansko publiko kot del njenega lastnega vsakdanjega življenja, brez distance, ki jo povzroča gledališče z zaveso in rampo. Potemtakem partizanska publika gledališča ni doživljala, temveč je programsko živela z njim. Razumeti moramo namreč, da v vojni nobeno gledališče ni moglo biti bolj dramatično od vojne same. Danes je ostalo to gledališče le še v spominih in občutkih, dokazati ga ni mogoče. Kakor ni mogoče nobenega gledališča.

Marsikaj, kar vidimo danes v gledališču mladih, prav najnovejše reči, nas neustavljivo spominja na to, kar smo hoteli, nekaj naredili, marsičesa tudi ne, ker so nas ovirali razmere in ljudje ter druge naloge v naslednji etapi NOB.

To je bilo partizansko gledališče, ki je delovalo idejno-programsko na avantgarden način, medtem ko je bil sovražnik še močan in je slavil zmage na svetovnih frontah. Treba je bilo razbiti sovražno propagando na osvobojenih ozemljih, osvežiti duha borcev s kulturo in umetnostjo v razmerah, ko so morali opravljati bojne naloge. Za umetnike borce je bilo to etično-avantgardno dejanje.

Estetsko-umetniške vrednote partizanskega gledališča v NOB je mogoče zaslediti tudi v tako skopem orisu. Inovacije so vidne v scenskem razumevanju prostora za igro in v stilu igranja z režisersko-igralskega vidika. Zavestno podrejanje idejam NOB, taktiki in strategiji, dajanje prednosti etičnemu pred estetskim, so prav tako znamenja avantgardnih teženj, čeprav so obstajale tudi estetske vrednote, vredne vse pozornosti.

Meja, ko se je končala prva etapa gledališča v NOB in se je začela druga, je bil čas prve osvoboditve Splita in drugega zasedanja Avnoja. Kaj neki se je zgodilo, da je prišlo do spremembe, ki doslej v naših teoretičnih delih ni bila opažena? Imena so se spreminjala in kulturno-umetniška ekipa 4. operativne cone je prerasla v Gledališče oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Dalmacijo (gledališče pri Vrhovnem štabu NOV in POJ pa je postalo Gledališče narodne osvoboditve Jugoslavije — ustanova Avnoja).

Zakaj?

Zato, ker je narodnoosvobodilni boj v vojaškem in političnem pogledu tako napredoval, da so se pri novi ljudski oblasti izoblikovali tudi najvišji organi, ki so imeli vse prerogative nove države. Osvobojenih je bilo vedno več ozemelj, malih, srednje velikih in večjih mest in končno tudi glavnih mest.

Nova država in njeni organi so definitivno delovali v osvobojenih krajih in mestih in so imeli polne roke dela, da bi oživili celotno dejavnost, torej tudi kulturno. Partizanska gledališča so gostovala ne le v kulturnih domovih, temveč tudi v gledališčih; občinstvo se je pri tem spremenilo. Narodnoosvobodilna vojska je

---

izvajala velike operacije na frontah, zato so partizanska gledališča občasno opravljala kulturno-umetniško poslanstvo tudi tam. Nekaj časa, ko je bilo treba še začasno zapuščati osvobojene kraje, so člani gledališča še hodili z vojaškimi formacijami do na novo osvobojenih krajev; potem pa niso bili več sestavni del partizanskih kolon.

Partizansko avantgardno gledališče, ki se je dotlej obračalo na partizansko publiko in vaški živelj, se je začelo zdaj obračati na mestno in meščansko publiko v mestih ali se je za to vsaj pripravljalo. Repertoar, ki je nastal v partizanih kot subjektivna snov, se je vedno bolj objektiviral v pripoved o partizanih. Namesto na prostem so zdaj predstave potekale v poslopjih, med štirimi stenami — ena je bila odrska zavesa. Poleg partizanskega repertoarja se je polagoma večalo število klasičnih dram in komedij znanih piscev. Partizansko inventivnost in inovativnost brez mask, kostumov, rekvizitov in dekorja, je nadomeščalo dobro staro meščansko gledališče. Partizansko kolo in njegovo izvorno izročilo s sodobnimi novostmi je prišlo na oder kot koreografirana folklor. Ljudsko vojsko je spremljalo kot njen neponovljivi izvirni imperativ, ljudski pevci so opevali nove bitke in smrti; folklor na odru pa je bila dokumentarno pričevanje — kakor bi se partizanski umetniki bali preplašiti mirne meščane s svojim avantgardizmom. Storili so vse, da bi lahko nastopili v narodnih gledališčih v mestih, da bi se čim bolj prilagodili njihovem programu in organizaciji. Sicer pa so bile takšne tudi direktive. Po osvoboditvi glavnih mest so bila vsa partizanska gledališča razpuščena, njihovi igralci pa so se pridružili narodnim gledališčem. Zaradi tega so imeli v drugi etapi za mlade umetnike režiserske in igralske, pa tudi organizacijske tečaje, da bi se čim bolj pripravili za ta prehod.

Tisti, ki so ustanavljali partizanska gledališča z avantgardnimi pretenzijami, seveda niso mislili na to; toda nova država je bolj potrebovala dobro utečene umetniške ustanove kot negotovo avantgardo.

Usoda je hotela, da je druga partizanska etapa prikrila prvo. Izvirna partizanska predstava je ostala brez odziva kritike in teorije, brez dokumentov in tudi brez svojega občinstva, kajti ni bila »ogledalo življenja«, temveč njegov del. Ni nam žal — je, kar je.

Sicer pa so pravo, živo življenje NOB, ljudski heroizem in tragika ljudstva, borcev in umetnikov v celoti in enotno izpolnili njihovo čustvovanje. Dramatični naboj narodnoosvobodilnega boja je vsrkal umetniško dramo. Občinstvo in igralci so bili eno in isto.

Organizirano in bojno partizansko delovanje gledališča v NOB je trajalo skoraj štiri leta. V tem zelo opaznem pojavu naše revolucije je imela izredno mesto kulturno-umetniška ekipa 4. operativne cone ali Gledališče oblastnega NOO Dalmacije. O tem obstajajo dokumenti, članki in zapiski, še so žive priče in udeleženci, med njimi ustanovitelji in vodje Ante Vesanović, Braslav Borozan in Silvije Bombardelli.

Preseneča, da v monografiji Split med narodnoosvobodilnim bojem in socialistično revolucijo 1941—1945 v oddelku Kultura ni prostora za opis tako častno opravljene bojne in umetniške naloge. Seveda pa je res, da člani tega gledališča niso mogli biti tedaj v Splitu, ker so delovali v enotah NOV in POJ. Udeležili so se bitk na Neretvi in Sutjeski, bojev med desantom na Drvar in drugih. Padli so Fedja Čatipović in Jerko Gunjača, ranjena sta bila Mira Banjanin in Silvije Bombardelli, nekateri so izginili, so pa tudi kosti v skupni grobnici na Tjentištu.

Gledališče Narodne osvoboditve Hrvatske (3)

Šime Šimatović

Komaj leto ustaške Neodvisne države Hrvatske je minilo, ko je šest članov Hrvatskega narodnega gledališča v Zagrebu s prvakom Vjekoslavom Afrićem na čelu zapustilo Zagreb in odšlo v partizane. Odhod gledališčnikov je bil največje gledališko dejanje v letih vojne in 22. april 1942 je zelo pomemben datum v zgodovini hrvatskega odra.

Za ustaški režim je bil to pravi »coup de foudre«, strahovita klopota njihovi politični propagandi.

Afrić je že nekaj dni kasneje v Korenici pisal prvo partizansko dramsko besedilo *Brat proti bratu* in ga uprizoril kot prvo dramsko predstavo prvega partizanskega gledališča, Gledališča narodne osvoboditve Jugoslavije pri Vrhovnem štabu NOV in PO Jugoslavije.

Gledališče je že zgodaj sodelovalo v vojni zgodovini našega globusa. Kaže, da je obstajalo že med vojaškimi pohodi Aleksandra Makedonskega. Vojaške čete je spremljalo še tri tisoč civilistov različnih strok in spretnosti, med njimi tudi igralci.

V naši osvobodilni vojni, edinstveni v dosednji zgodovini, so sodelovali tudi igralci, ki so gotovo nosili glavo naprodaj in obenem igrali tudi lastne življenjske drame.

Pomudimo se za hip pri 22. aprilu na zagrebškem kolodvoru, ko so razdeljeni v dve skupini, čakali na dva različna vlaka, da bi se odpeljali do Gornjih Dubrav za Ogulinom, kjer jih je čakala zveza do prvega partizanskega štaba. Kaj pa, če jih zveza zaradi kakršnegakoli razloga ne čaka? Kaj bo, če kateri izmed številnih agentov na kolodvoru posumi vanje in njihove prepustnice? In kar na lepem je tu, kot »deus ex machina inspicient« in ustaški tabornik v Hrvatskem narodnem gledališču Josip Pukše, ki potuje na pogreb padlih ustašev. Opazil bo Joža in Ivko Rutić in pojasniti mu je treba, kam potujeta in zakaj. Toda kako pojasniti navzočnost Vjeka Afrića in Savka Pepaka? In tako gre: jedilni vagon, prispetje do postaje Gornje Dubrave. Samo ena neprepričljiva beseda, en napačen korak bi bil dovolj za prijetje in smrt.

Gledališče narodne osvoboditve Hrvatske je nastalo leto dni pozneje. Bolj pravilno je reči Centralna gledališka družina ZAVNOH ali skrajšano CGD, kot smo pravili temu gledališču med njegovim delovanjem na terenu v času kongresa kulturnih delavcev Hrvatske v Topuskem. Gledališče narodne osvoboditve Hrvatske je delovalo šele zadnja dva ali tri mesece vojne v Splitu, ko je bil svoboden že velik del naše domovine.

Mimogrede naj povem, da so nas zaradi kratice CGD (hrvatsko CKD — opomba prevajalca) bombardirali v Glini, kjer smo imeli svoj domicil. Sovražnikovi agenti so namreč sporočili, da je v Glini CK..., pri čemer so najbrž menili, da D ni pomemben.

Spomladi 1943. leta sem bil na območju Žumberka, od koder bi me morala voditi pot do gledališča Vrhovnega štaba.

Vrhovni štab je tedaj doživljal četrto in peto ofenzivo, zato odhod tja ni bil ne mogoč ne smotrni. Tedaj me je štab 2. operativne cone za Žumberak in Pokuplje napotil v štab 13. proletarske brigade Radeta Končarja. Kmalu je prišel tudi Joža Gregorin in konec junija še Mladen Šerment, slušatelj igralske šole.

Okrožni komite, štab 2. cone in štab 13. proletarske brigade so v dogovoru z nami sklenili, naj se ustanovi igralska skupina za območje Žumberka in Pokuplja.

Vztrajali smo pri tem, naj bo skupina pri štabu brigade in naj se njeni člani izberejo med najboljšimi borci v brigadi, da bi uživala ugled pri borcih in med ljudstvom. To je bilo sprejeto in izpeljano.

Mladen je povedal, da je v igralski šoli skupina, ki bi odšla za njim, če jim pošljemo zvezo. V dogovoru s štabom brigade je Šerment dobil oboroženo spremstvo do bližine Zagreba in se pogumno, z bombo pod plaščem, prikazal v igralski šoli. Po zvezi okrožnega komiteja je bil poslan poziv Janku Rakuši, znanemu dramskemu umetniku in antifašistu. Rakuša je na nesrečo odlašal z odhodom in pozneje to plačal z življenjem. Šerment in skupina iz igralske šole pa so poskušali oditi iz Zagreba, a se jim je to posrečilo šele pri tretjem poskusu. Na žalost niso našli zveze za Žumberak in so šli na Kalnik v Slavonijo. V Pribiću sva z Gregorinom pripravila spored in učila nove člane skupine prvih korakov v dramsko umetnost. V skupini so bili: Irena Kolesar, Eta Bortolazzi, Silva Fulgozi, Dragan Knapić in še nekateri.

Vadili smo Cankarjevega Hlapca Jerneja, Bogovičevega Matijo Gubca, Nušičevega Alfabeto, pisali skeče, koreografirali ruski ples, ustanovili zbor in se posebej posvečali napovedovanju in povezovanju točk...

Gregorin je postavil Hlapca Jerneja simbolično...

Vsi liki, razen Jerneja, so stali na podstavkih kot spomeniki moči, ubogi Jernej pa je hodil pod njimi, pomanjšan v svoji bedi...

Po predstavi Cankarjevega dela v Kravarskem je občinstvo, ki je napolnilo gasilski dom do zadnjega kotička, ostalo mirno, ni ploskalo, ni se odzvalo... Bili smo zmedeni, ker so ostale točke sprejeli prisrčno, stopili smo med ljudi in vprašali, kaj jim ni bilo všeč. »Predstava nam je bila všeč, vendar je ta Jernej tepec,« so odgovarjali, »zakaj je pri takšnih iskal pravice?«

Učinek naše premiere v Pribiću je bil res nepričakovan. V tem kraju je imel velik vpliv Maček in do tedaj nikakor niso mogli ustanoviti narodnoosvobodilnega odbora... Ustanovili so ga dan po naši predstavi.

Poznali smo že odzivanje občinstva in vedeli, da nam manjka novo besedilo, podobna tema. Gregorin se je spravil k pisanju in kmalu smo dobili igro v dveh dejanjih *Dovolje čakanja!* Tema je bila žgoča, pisana mobilizatorsko.

Prvič smo jo uprizorili v Pisarovini...

Besedilo polemizira z gledalčevo vestjo... Ljudje so se še dneve potem pogovarjali z nami in se počasi opredeljevali... Igra je živela in izpolnjevala svoj namen...

V neki vasi nad Pokupskim je na koncu prvega dejanja stopil na oder Toni Giovaneli v vlogi kmeta in vpil: »Bežite, ljudje, ustaši gredo!« Komaj je to izrekel,

---

je prostor vzvaloval, odprla so se vrata, gledalci so začeli bežati, nekdo je odprl okno in skočil ven. Sprva smo tudi sami verjeli v nevarnost, potem pa smo doumeli, kaj se dogaja, začeli smo miriti ljudi in pojasnjevati, da je takšno besedilo igre... Ljudje so se začeli vračati. Eden izmed pobeglih je prinesel dvolitrsko steklenico vina, srečen, da je vse samo predstava, in nam jo postavil na mizo sredi odra.

Igrali smo zborna recitacijo za brigado. Plinska svetilka, ki je osvetljevala oder, je počasi in vztrajno ugašala. Ko je zavládala tema, se je med tihimi gledalci prižgala žepna baterija... Ozki trak svetlobe je padel na oder in nadaljevali smo. Prižgala se je še druga baterija, za njo tretja in tako smo prišli do konca predstave v skupnem občutenju sreče in olajšanja.

Zmerom bolj smo čutili to občinstvo, ki prvíkrat doživlja gledališko iluzijo, in ni nam bilo težko ponoči čez zastražene ceste in proge zasedami nositi poleg puške še rekvizite... Težko pa je bilo neko noč, ko smo prepešali približno trideset kilometrov, da bi nastopili, a nas ni čakala zveza, ki bi nas prepeljala s čolnom čez Savo, ker je tistega dne prišla v vas na drugem bregu ustaška enota.

Največji avditorij smo imeli v Metliki in Črnomlju po kapitulaciji Italije. Obe mesteci sta imeli velik šolski dom z odrom, z električnimi žarnicami namesto sveč, s katerimi smo si svetili do tedaj. Predstavi sta se spremenili v sijajno manifestacijo. Slovenci so bili ganjeni in hvaležni Hrvatom za to darilo, ker tedaj še nismo imeli svojega partizanskega gledališča.

Skupina 13. brigade si je nabirala prvih izkušenj. Predstave so bile vedno boljše. Neogibni trikotnik: pisec-igralec-občinstvo je dobival jasnejše obrise.

Ko je novembra brigada odšla v sestavo enot Vrhovnega štaba, smo na ukaz Glavnega štaba NOV in PO Hrvatske ostali na območju Žumberka in Pokuplja. Gregorin je odšel v ZAVNOH in se vrnil z zamisljo o ustanovitvi gledališča ZAVNOH, katerega temelj bi bila naša skupina... V NOO Pokuplje je bil akademski slikar Zlatko Prica, ki se nam je pridružil. Tam so ga sicer hoteli zadržati, vendar je imel Gregorin dopis ZAVNOH. Srečali smo se s slikarjem Djokom Petrovićem, ki je bil scenograf in režiser v osiješkem gledališču. Skupaj smo se odpravili v Rakovico, kjer je bil nastanjen ZAVNOH med potjo v Topusko. Tu smo srečali Vilija Čerića, nekdanjega urednika, ostriženega na krtačko, in Maksa Druckorja, šefa razsvetljave v sarajevskem gledališču, človeka, ki smo ga prav takrat potrebovali... Informativni oddelek ZAVNOH, v katerega je sodil kulturno-umetniški oddelek, je vodil Mladen Iveković. Z njim smo se dogovarjali o ustanovitvi gledališča... Konec marca smo odšli v Topusko, tam je postal novi šef Kulturno umetniškega društva Ivo Vejvoda... Dogovorili smo se za ustanovitev Centralne gledališke družine ZAVNOH. Poslali smo vabilo kalniški skupini.

Prispeli so Mladen Šerment, Mira Župan, Zlata Ježić, Anica Čić, Srdjan Flego, Radojka Ježić, Dragan Krča, baletni plesalec Franjo Horvat... Iz Moslavine se je oglasil Sven Lasta... Iz taborišča na Rabu, ki so ga imeli Italijani do kapitulacije, sta prišla Ivo in Lazo Jakšić... Družina je imela glasbenike: Rudolfa Fumića, dirigenta, ter Miroslava Spillerja in Natka Devčića.

Za svojega predstavnika v Kulturno-umetniškem oddelku, v katerem so bile zastopane vse umetniške discipline, smo izvolili Djoka Petrovića...

Dobili smo nalogo, naj pripravimo program za kongres kulturnih delavcev, ki je bil v Topuskem konec junija.

Topusko je bil resnični center Hrvatske. ZAVNOH, Glavni štab, Centralni komite, imeli smo celo zasilno letališče v Čemernici, nekaj kilometrov iz mesta. V Topuskem so bili sovjetska in angleška vojaška misija, Randolph Churchill...

Do Zagreba je bilo manj kot sto kilometrov v zračni črti.

V parku pred ruševinami katedrale je nekega jutra Vladimir Nazor v družbi z Vanjo Radaušem dejal, da bi bilo zanimivo, če bi pripravili Macbetha, ki ga je on prevedel in zaradi katerega je študiral angleščino. Igro so igrali v Hrvatskem narodnem gledališču kakšnih trideset let z majhnim uspehom, ker je režiser sploh ni doumel. Čeprav je minilo toliko let, je bil Nazor še vedno razočaran nad predstavo, toda on je prevajal Macbetha, sluteč prihodnost... Ali ni hrvatski kvisling Ante Pavelić Macbeth, ki ga bo ubila hosta?

Razmišljal sem o predlogu, ker se mi je zdel smiseln... Vsekakor bi se bilo vredno potruditi...

Program, ki smo ga izvedli prvi večer kongresa je dobro znan in publiciran...

Centralna gledališka družina je izpolnila tudi druga dva večera... Drugi večer je nastopil operni pevec, ki je kot antifašist skočil iz vlaka in se znašel na ozemlju, ki ga je nadzorovala 13. proletarska. Ob klavirski spremljavi profesorja dunajske in salzburške glasbene akademije Miroslava Lunzerja je zapel dve operni ariji...

Eden izmed najbolj zanimivih dogodkov je povezan s predstavo Rodoljubi Jovana Popovića. Prvi večer kongresa smo izvedli samo prvo dejanje. Celotna predstava je bila izvedena posebej kot celovečerni program enkrat in nikoli več.

Djoko Petrović je bil dober poznavalec nemškega gledališča in častilec Ervina Piscatorja. Vroče si je želel postaviti Rodoljube v skladu z njegovimi gledališkimi idejami. Zanimaril je tradicionalno realistično prikazovanje značajev in dovolil igralcem, da jih karikirajo do bufonade. Vztrajal je pri zasmehovanju malomeščana, ki menja svoja rodoljubna čustva laže kot obleke. Prijem je bil svež tudi za igralsko ekipo, predstava je bila odigrana »con brio« in si je pridobila gledalce...

Vendar so ocenili, da bi predstava v tistem trenutku lahko zavajala k sklepu, da prikazuje enega izmed narodov v napačni luči, in priporočili so nam, naj je ne igramo več... Za tem priporočilom je stal tedaj vplivni Duško Brkić.

Ta nesporazum z linijo (»ni na liniji«) je mučil Djoka Petrovića in ga je hotel ublažiti z režijo Nušičevega Hadžiloja.

Za to delo je imel zdaj drugačen motiv: naši narodi se bojujejo skupaj proti Turkom, vendar ga je opravil z dosti manj stila in režijskih domislic, z dosti manj zanosa kot pri Rodoljubih in se je precej oddaljil od Piscatorja. Predstava je kratko malo propadla.

Po kongresu se je Centralna gledališka družina preselila v Glinu in imela predstave po Baniji, Kordunu, Bosanski krajini in Pokuplju. Bili so dnevi, ko smo v Glini igrali predstavo za predstavo za brigade, ki so šle skozi mesto na nove položaje.

Na pobočju Debele kose v Kordunu je bila ob tretji obletnici ljudske vstaje pred nami zbrana neverjetna množica petnajst tisoč gledalcev. Ves Kordun!

V Glini se nam je pridružil Emil Kutijavo, prvak drame v Osijeku... Iz Zagreba je prišel veliki ilegalec August Cilić.

Okrepili smo se z Dukom Tadićem in Stevom Vojnovićem iz skupine Augusta Cesarca... Okoli nas je hodil majhen gledališki zanesenjak, za katerega tedaj nismo imeli posluha, nihče izmed nas ga ni povabil v skupino... To je bil Perica Kvirgić...

Kot tedanjega vodjo družine so me poklicali v Kulturno-umetniški oddelek in mi sporočili sklep, da morajo poklicni gledališki delavci na teren, kjer so že igralske skupine, in jih strokovno usposobiti ter dvigniti njihovo umetniško raven... Prvi naj bi šel v Istro Srdjan Flego.

V Centralni gledališki družini smo bili mnenja, da potrebujemo čim močnejši gledališki center, v katerem bi se zbrale vse razpoložljive moči, da bi lahko nastopali

---

s svojim programom po na novo osvobojenih krajih in mestih in se na koncu z njim vrnili v Zagreb.

Kulturno-umetniški oddelek ni hotel spremeniti svoje odločitve, mi vsi pa smo jo nedisciplinirano odklanjali. Prišlo je do spora.

Centralni komite je sklenil, da ostanemo skupaj. Vodstvo družine je prevzel Joža Gregorin. Iz Zagreba so prišli Drago Ivanišević, Jozo Laurenčić, Marijan Lovrić, Dujan Biluš, Smiljka Bogdanović.

Blížal se je konec leta in slutiti je bilo konec vojne. ZAVNOH se je s svojimi oddelki preselil v svobodno Dalmacijo, v Šibenik.

Kulturno-umetniški oddelek je vztrajal, naj ostanemo, kjer smo, in igramo za vojsko... Višji forum se ni zmenil za njegovo mnenje in nam je priskrbel tovarnjak za prevoz.

Zapustili smo Gline in Banijo, šli skozi zasneženo in mrzlo Liko, nato čez Velebit in se ustavili v svobodnem Obrovcu prve dni januarja... Za sabo smo pustili mejo trpljenja.

Namestili smo se v Šibeniku.

Jozo Laurenčić je režiral mojo dramo v petih prizorih *Z m a g a n i m a r m o r*.

Ivanišević je prevzel vodstvo gledališča. Igrali smo *T e ž k o u r o* slovenskega partizanskega pisca Mateja Bora.

V Šibeniku so odprli razstavo slikarjev partizanov, ki je bila na kongresu v Topuskem. Presenečalo je zanimanje ljudi.

Takšno je bilo tudi zanimanje za gledališke predstave, ki so bile razprodane... Mojo igro smo dajali štirikrat pred polnim avditorijem. Zdaj je bilo treba vstopnice plačati, vračali smo se k mirnodobnim običajem. Pisec seveda še ni imel pravice do tantiem, ni še bilo pravilnikov, sicer pa, kdo je mislil na kaj takega.

Gostovali smo v Zadru, Sinju, Splitu. V Šibenik je prišel iz Beograda Joža Rutić, član Gledališča narodne osvoboditve Jugoslavije, ki so ga poslali kot avtoriteto za vprašanja odrske umetnosti.

Gregorin je končal novo dramo v treh dejanjih *T e ž k a p o t s t a r e g a M i h a j l a*, ki pa ni prišla na spored.

Preselili smo se v Split.

Enajstega aprila 1945 je bila Centralna gledališka skupina razpuščena in ustanovljena je bilo Gledališče narodne osvoboditve Hrvatske, h kateremu so se pridružili dramski umetniki, ki so bili tedaj v Splitu: Jozo Petričić, Ivka Berković, Olgica Babić, Mica Šekulin, Karlo Bulić, Slavko Štetić, Vatroslav Hladić in drugi... Vodja gledališča je postal Ivo Tijardović, komisar pa Joža Rutić... Repertoar Centralne gledališke družine je bil zapostavljen... Igrali smo Gogoljevo *Ž e n i t e v*. Rutić je režiral sovjetsko dramo Leonida Leonova *V d o r* in predaval o sistemu Stanislavskega... S to igro smo se 27. maja 1945 predstavili zagrebškemu občinstvu.

Zanimanje je bilo manjše, kot smo pričakovali... Tri predstave pred napol praznim gledališčem... Julija 1945 je bilo Gledališče narodne osvoboditve Hrvatske razpuščeno in se je združilo z Hrvatskim narodnim gledališčem v Zagrebu. Intendant je postal Ivo Tijardović, generalni tajnik Joža Rutić.

Mislil, da je ta zapis še en prispevek k trditvi, da je partizansko gledališče obstajalo prav do organiziranja Gledališča narodne osvoboditve Hrvatske...

Ljudska dramatika v NOB Hrvatske (4)

Djordje Radišić

V partizanskem gledališču je bila najslabša stranica trikotnika: dramsko delo — izvajalci — občinstvo, besedilo. O tem je pisal časnik Borba že oktobra 1942., ko je ugotavljal, da je največja težava pri delu gledaliških skupin »pomanjkanje del, ki bi jih pisali zdaj, med bojem, ljudski pisci«. To omenja tudi vrsta poročil iz partizanskih enot. Dramska besedila so začeli pisati pisatelji borci, ki se nikdar prej niso ukvarjali s takšno literaturo (Čopić, Kikić, Bor in drugi) in za partizansko gledališče so pisali tudi igralci (Afrić, Vujnović, Gregorin, Šimatović) in celo skladatelji (Kozina).

Pisanja dramskih besedil pa so se lotevali tudi borci-nepisatelji. K pisanju (včasih tudi kolektivnemu) za partizanski oder jih ni spodbujalo samo kronično pomanjkanje dramskih besedil »v duhu našega boja«, kakor piše v nekem poročilu. Šlo je predvsem za to, da se je do včeraj navadni in zelo pogosto napol pismeni človek, ki se je danes znašel v izredni vlogi ustvarjalca svobode, želel poizkusiti tudi v drugih vrstah ustvarjanja. Nastopal je kot pisec člankov in pesmi za žepni časnik, kot pevec, slikar, igralec. In tudi kot avtor dramskega besedila — skeča ali enodejanke — za svoje ljudsko gledališče, v katerem so igrali njegovi tovariši, in ki je bilo, kakor je zapisal Afrić, »zaradi svoje plemenite naivnosti ... miljenček in ljubljenček naših partizanov, ki so ga ljubili in razvajali s posebno ljubeznijo«.

1

Z ljudsko dramsko literaturo v NOB mislim vsa tista besedila, ki so jih napisali bodisi neznani pisci ali pa ljudje, ki s pisanjem ali igranjem niso imeli nikakršnih poklicnih izkušenj. Za to priložnost sem obdelal enajst takšnih besedil, ki sem jih našel v arhivih Muzeja revolucije naroda Hrvatske, Muzeja socialistične revolucije Vojvodine, Vojaškozgodovinskega inštituta v Beogradu ter v knjigah in brošurah, objavljenih med vojno.

Poglavitna značilnost vseh teh besedil je obilica obvestil in sporočil (kakšni so narodni borci in kakšni so fašisti; o neuničljivosti bojnega duha; o predvojnih socialnih razlikah in krivicah; o načrtih reakcije za uničenje narodnoosvobodilnega gibanja itd.). Del teh besedil skuša s »podobami, bogatimi s pojasnili«, kakor terja Brecht, zbuditi tudi nekatera čustva: ljubezen in simpatijo do borcev in sovražstvo do sovražnika. Liki so diferencirani zelo ostro črno-belo: vsi partizani in njihovi simpatizerji so dobri, pogumni, polni upanja, pripravljeni žrtvovati se, sovražniki pa tudi hudobni in krvoločni, takšni strahopetci, pokvarjenci, pijanci in grabežljivci, da so neredko prave karikature. Osebe se med dogajanjem ne razvijajo, dane so

---

enkrat za vselej: enake so na začetku in na koncu igre. Medtem ko so zapleti pogosto različni, pa so razpleti zelo podobni — deus ex machina: Partizani gredo.

2

Če bi te skeče, enodejanke, igrokaze, šaljive prizore skušali razvrstiti po tematskih skupinah, bi lahko dobili pet do neke mere različnih enot.

V prvo skupino sodijo skeči, ki govorijo o takratnem boju, o tistem, kar so včeraj ali danes borci doživeli v boju.

V Signalu poteka dogajanje v kaznilnici, v kateri je skupina zapornikov komunistov še izpred vojne. Ti ne obupajo, temveč prelevata njihovo pripovedovanje o tovariših, ki so začeli vstajo in bijejo zagrizen boj, optimizem in globoka vera, da njihove žrtve ne bodo zaman. To besedilo je svojevrstno tudi po tem, ker v njem za kulisami nastopa recitatorski zbor, ki pripoveduje nekatere posebno pomembne odlomke: o neuničljivosti ljudske vstaje in boja itd. To je tudi »igra s petjem« starih robijaških in revolucionarnih pesmi.

Besedilo z naslovom *Junaki* govori o razuzdanosti in zverinstvih četnikov, ki sedeč okrog ognja jedo, pijejo in se hvalijo s svojimi zločini. To četniško popivanje prekinejo partizani. Prejšnji bradati »junaki« v besedah »bliskovito zbežijo«, kakor pravi zadnja didaskalija.

V zelo podobnem razpoloženju kot v prejšnjem besedilu sedijo v skeču *Mladi maščevalec* trije legionarji (ustaši) pred bunkerjem, kvartajo, pijejo in se prepirajo. Zasliši se streljanje in legionarji zbežijo v bunker. Pride petnajstletni partizan Ljubiša in zažge ustaški brlog. Sledijo mu še drugi borci. Desetar pohvali Ljubišo. Iz vasi pride stara ženica in v mladem junaku prepozna vnuka, ki se je zdaj maščeval za zločine ustašev, storjene nad vaščani. Med njenim blagoslavljanjem borci z vnukom vred pojoč odidejo novim bojem naproti.

3

V drugo skupino bi po tematskih značilnostih lahko uvrstili besedila, ki govorijo o tako imenovanih socialnih temah. Zanimivo je, da sta oba skeča nastala v 17. udarni (slavonski) brigadi: *Kmeta pred sodiščem* je napisala Mara Bjelajac iz 1. bataljona, *Složnost delavcev in kmetov* pa Veljko Divjak iz 4. bataljona.

Dogajanje *Kmeta* pred sodiščem poteka pred vojno in prikazuje revnega kmeta, ki si je sposodil denar pri vaškem gruntarju — oderuhu. Ker je dolg poplačal dan prekasno, je izgubil del zemlje, ki jo je dal oderuhu v zastavo. Zaman je šel na sodišče, zaman k advokatu, del njegove zemlje je vzel oderuh, poleg tega pa je bil še ob kravo, ker jo je moral prodati, da bi poplačal dolg, in ob svinjo, s katero je plačal sodne stroške in honorar advokatu.

Složnost delavcev in kmetov je kratek odrski prizor, ki se odigrava na tržnici okupiranega mesta. Kmet prodaja purana, delavec pa par čevljev, ki jih je sam napravil. Najprej morata plačati tržnino, potem pa ne moreta prodati svojega blaga, ker mestna gospoda ponuja dosti nižjo ceno. Na koncu se zmenita, da delavec vzame purana, kmet pa čevlje. In na koncu pravi kmet: »Tako bi morali biti vedno složni vi delavci in mi kmetje, pa bi bili vi siti in mi obuti.«

Obe besedili sta nedvomno nastali zato, da bi z odrskimi sredstvi dopolnili tisto, kar so politične ure in brošure prinesle spoznanj o izkoriščanju revnih, o povezanosti bogatašev in vladajoče birokracije, o potrebi po enotnosti kmetov in delavskega razreda.

V tretjo skupino bi uvrstili besedila, ki prinašajo aktualna sporočila o določenem političnem trenutku.

Prodajalci semena Dušana Rončevića iz 3. bataljona 17. udarne (slavonske) brigade so nastali najverjetneje v drugi polovici 1943. leta kot odgovor na propagando mačkovske Hrvatske kmečke stranke, da bodo kmalu prišli Angleži ter se povezali z Mačkom in ustaši v skupnem boju proti partizanom. Dogajajo se najprej v okupiranem Zagrebu, kjer se trije Mačkovi agenti, ki so obenem tudi tihotapci, pripravljajo na odhod v vasi okrog Bjelovarja, da bi prodajali seme za povrtnino in modro galico za škropljenje vinogradov, obenem pa izvajali propagando, širili letake in brošure. Drugi del poteka v hiši kmeta Jureka: agenti nagovarjajo gospodarja, naj skliče kmete na svoje dvorišče, da bi jim prodali seme in modro galico ter da bi imeli zborovanje, na katerem bi jim pojasnili Mačkovo »linijo« sodelovanja z ustaši, ki bodo, ko napoči pravi trenutek, samo sneli črko »U« in si nadeli »zaščitniški klobuk« ter skupaj uničili »tiste hudiče s tremi rogovi«. Ljudje se zberejo, »švercarji« ponujajo semena in galico po visokih cenah. Tedaj pa pride partizanska patrulja in jih prime. Odpeljejo jih, rekoč: »Vi ste prodajalci semena — ne, ne, vi ste sejalcji strupa. Strup sejete, zdaj pa boste dobili, kar vam gre.«

Dva lažnivca — šaljiv prizor v enem dejanju, kakor ga je imenoval neznani avtor, govori o usodi dveh pohajačev, ki blodita po vaseh, da bi dobila hrano in prenočišče, pa se oblečeta v partizansko uniformo, kajti »ljudje dajejo partizanom vse, prav vse«. Eden izmed lažnivcev, predvojni zagrebški prodajalec časnikov Marko, ima številne značilnosti nekdanjega miles gloriosus. Boleha za »tremi bitkami in enim umikom«, pozna »govorjenje orožja«, zato ni bil ranjen, njegovi čevlji so se tako navadili na juriše, da jih mora ponoči, ko jih sezuje, privezati k drevesu, »sicer bi sami odšli nad sovražnikove položaje«. Besedilo prežema humor in ni težko prepoznati svoj čas aktualnih šal na račun NDH in ustašev. Na koncu seveda pride partizan, ki lažnivca razkrinka in oba odžene v komando mesta.

V četrto skupino sodijo besedila, ki na najbolj neposreden način groteskno smešijo sovražnika.

Nepokorni domobranec in Ustaški bojni sta kratki šali, predelani v dialoge, ki izvirajo iz starih soldaških šal o neumnem oficirju in prebrisanem vojaku, ki vse naredi in reče narobe.

Neozdravljivi norci so kratka scenska šala z nekoliko večjimi pretenzijami. V bolnišnico pride »študent norosti«, kot se imenuje, da bi si ogledal najhujše psihiatrične primere. O prvem pacientu, ki si domišlja, da je cesar, pravi doktor, da je lažji primer. Drug norec, ki jaha na metli, si domišlja, da je kraljevič Marko; po doktorjevem mnenju je nekoliko težji primer. Nazadnje na željo študenta, ki bi si rad ogledal neozdravljive primere, pripeljejo tri norce, ki se z levico držijo za rame, z desnico pa po fašistično pozdravljajo. Prvi ima na roki trak s kljukastim križem, drugi na kapi veliko črko U, tretji pa črke HSS. Medtem ko ti trije marširajo po odru in kričijo Heil Hitler!, doktor in študent družno ugotovita, da so to resnično »neozdravljivi norci«.

V peto skupino bi uvrstil samo eno besedilo, ki si to tudi zasluži. To je enodejanka v štirih prizorih Mirka Beloševića S pesmijo skoz boj. Glavna

značilnost tega dela je, da pomeni kar najbolj neposreden prenos življenja na oder. Avtor je v dogajanje enodejanke vpletel avtentične osebe in celo sebe s hčerko Bojano. Dalje je v besedilu dosti propagandnih sporočil, pa tudi izobraževalne vsebine in opisov nekaterih ljudskih šeg na glamoškem koncu. Na Varendan, pred pravoslavnim svetim Nikolajem 1943., je vaški odbornik iz Vagnja pripeljal skupino partizanov, da bi prespala v hiši kmeta Dimitrija Šavije. Gospodinja Mika poje uspavanko otroku v zibelki, da bi pregnala uroke. Ona in Dimitrije sta v skrbeh za svojo hčerko Devo, ki je s tovarišicami nesla na nosilih ranjene partizane v bolnišnico. Mati Mika presliši osemnajstletno hčerko Milijo, ki sprašuje, ali zna pesem, ki jo bo pela ob zori pri vodnjaku, ko bo šla po vodo, v kateri se bo, kakor je v navadi, kuhala »varica« — koruzno in pšenično zrnje ter fižol (jed za praznik sv. Barbare — opomba prevajalca). V tej pesmi je prva prošnja »ptice kosovice« verz: »naj svobodno ljudstvo bo«.

V partizanih so med drugimi agronom Marko Oreb, advokat dr. Ivan Grgić, zadrudni referent Mirko Belošević, njegova hči Bojana in drugi. Mirko Belošević prosi agronoma Oreba, naj nadaljuje sinočnje pripovedovanje o čebelarstvu. Agronom predava o čebelarstvu, ki je po njegovem najbolj razvito v Rusiji, katere prebivalci so se »od čebel naučili skupnega boja za obrambo svojega panja — sovjetske domovine«. Po večerji agronom pripoveduje o Mičurinu, ki je »z odbiranjem in križanjem ustvaril češnje, višnje, slive in marelice brez koščic«. Potem govori o križanju pšenice in o tem, da bo po osvoboditvi treba tudi pri nas izboljšati kmetijstvo in zadrudništvo. Sledi pesem o »zlatih in cvetočih gajih naše lepe širne domovine«. Pride deklica begunka, ki so ji ustaši pobili starše. Vsi jo vabijo k sebi, advokat dr. Grgić pa pravi, da se bo po vojni treba zgledovati po »velikem ruskem zgledu, da bomo te otroke sprejeli in jim namesto očeta in matere dali ljudski kolektiv Domovino«. Sledi pesem brezdomcev iz sovjetskega filma Pot v življenje. Vtem se vrne tudi gospodarjeva hči Deva iz partizanske bolnišnice. Zdaj so vsi doma in lahko gredo počivat. Budna je ostala edinole mladinka Bojana, ki ob karbidovki na glas bere Kratko biografijo Josifa Visarionoviča Stalina. Nenaden preplah. Noter plane komisar čete in obvesti borce, da so se Nemci prebili iz Livna in da jim morajo takoj oditi naproti. Gospodar Dimitrije prinese orožje, ki ga je skrival v senu, in ga razdeli svojim otrokom. Pod vtisom tistega, kar je slišal od svojih gostov borcev, reče otrokom, naj gredo skupaj z njim in partizani »v boj za slovanstvo«. Doma ostane edinole gospodinja Mika z otrokom v zibelki, Dimitrije, njegovi otroci in partizani pa se postrojijo in odidejo v boj, pojoč Hej Slovani...

Ko sem 1974. pisal avtorju tega besedila Mirku Beloševiću, je bil že slep osemdesetletnik in je živel v domu za ostarele v Zagrebu. Sporočil mi je, da so ta njegov igrokaz vadili in igrali v osvobojenem Livnu.

7

Če bi ta besedila, ki so jih pisali preprosti ljudje, torej ljudstvo samo, skušali danes oceniti po merilih sodobne estetike, gotovo ne bi dobili pravih rezultatov. In če bi jih danes postavili na oder in jih izvajali pred sodobnim občinstvom, dvomim, da bi jih sprejelo s takšnim navdušenjem, kot so jih med vojno.

Razlogov za to je gotovo več. O tem obširneje razpravljam v svojem delu, tu pa bi omenil samo enega: pojem lepote in lepega se je precej spremenil. Največja, najbolj vzvišena lepota v tistem času je bila izvenestetska kategorija — svoboda. In vse, kar je težilo k njenemu uresničenju, je zbuvalo tudi občutek lepote.

Ljudska dramska literatura je izgubila bitko s časom med drugim tudi zaradi zelo šibkega estetskega naboja, zato njena sporočila niso mogla doseči nas, ki danes precej drugače razumemo lepoto kot pa tisti, za katere je bila svoboda samo sen, želja, vizija, podoba iz sanj.

Čeprav se je nad ljudsko dramsko ustvarjalnost kakor tudi nad partizansko gledališče v celoti spustila zavesa, moramo vseeno reči, da je resnično in častno odigrala svojo neponovljivo vlogo in ostala kot čudovito pričevanje o želji in pripravljenosti našega človeka, da bi pri ustvarjanju svobode sprostil v sebi tudi ustvarjalne sile, potrebne za gledališče, ki ga je razumel, kakor pravi Ervin Piscator, ne »samo kot ogledalo svojega časa, temveč tudi kot eno izmed sredstev, da se ta čas spremeni«.

Bil sem kulturni delavec, včasih pa tudi pesnik (5)

Marin Franičević

Začetek aprila 1941. leta me je zatekel v Zagrebu. Študiral sem na pedagoški šoli, ki je v tistih letih postala visoka šola. V sebi smo se že zavedali vojne. Vedeli smo, da je samo še vprašanje nekaj dni. Prav zato sem sklenil še enkrat potovati, preden se začne. Nameraval sem ostati dva ali tri dni v Splitu in pet ali šest dni v Vrisniku. v Split sem prispel v soboto petega aprila zvečer in po naključju izvedel, da ima zgodaj zjutraj pripluti ladja, polna mobilizirancev z otokov. Tako se je namerilo, da sem se ob priletu letal znašel na obali pred železniško postajo. Pomislil sem: vaja. Pa so začele padati bombe. Ena je padla prav na rob obale blizu mene in ubila nekega Pitovljana. Morda bi drobec zadel tudi mene, ko ne bi bil stal na tirihi prazen tovorni vagon. Strah je bil nagonski: zakloniti nekam glavo. Stekel sem proti železniški postaji. Med tekom sem pomislil: ko se bodo letala vrnila, bodo najprej udarila po železniški postaji. Druga misel je bila: Dioklecijanova palača. Te ne bodo bombardirali. V teku sem se obrnil proti tržnici in Srebrnim vratom. Kaj storiti? Prost sem bil. Poziva v vojsko nisem dobil, sem pa vedel za svoje zbirališče. Spominjam se očeta in njegovih prvih besed o Leninu, ki sem jih slišal kot otrok. Spominjam se hvarskih mladeničev in njihove vere v zmago družbene pravice. In jeseni 1934. leta v Kninu, ko smo, trepetajoč od vznemirjenja, vendar trdno odločeni prvikrat prisegli organizaciji, ki smo jo ustanovili. Upor proti fašizmu pa je tudi moja osebna zadeva. Ne, nisem bil hraber. Tudi nisem verjel, da se bo Jugoslavija, takšna, kakršna je bila, lahko bolj upirala zavojevalcu. Jasno mi je bilo, da moram storiti svojo dolžnost in da jo bom tudi storil, sicer bi se izneveril sebi in svojim stihom, svoji »poti v novo Mesto« ter tovarišem in prijateljem. V tistem trenutku je bila moja dolžnost na »zbirališču«. Odpravil sem se v Knin, se prijavil v diviziji in oblekel uniformo intendantskega podporočnika. Nisem bil optimist, pa si vseeno nisem mogel misliti, da bo vsega konec v nekaj dneh. Čez štiri ali pet dni sem se vrnil peš v Split v civilni obleki, ki so mi jo priskrbeli kninski komunisti. Teror in represalije so se že začele. Nisem si delal utvar. Kam? Na Hvaru me poznajo, prav tako v Splitu, saj so me v Hrvatski straži dvakrat napadli kot komunista, enkrat v Hrvatskem narodu in, kot sem slišal, v sarajevski Jugoslavenski pošti. Kot manjše zlo mi je preostal Zagreb. Res nisem dosti zaupal v sovjetsko-nemški pakt, še manj pa v študentski alibi, ker sem bil tudi na pedagoški šoli precej znan kot nosilec leve liste. Vendar ni bil moj namen govoriti o tistih dneh, ko tudi na poezijo nisem dosti mislil. Skratka, zavedal sem se, da je konec nekega obdobja moje mladosti, o drugem si nisem upal razmišljati. Napad na Sovjetsko zvezo je bil zame še zadnji dokaz, da ne morem ostati v Zagrebu. Sklenil sem se vrniti v Split. Za prepustnico nisem niti poskusil zaprositi. Brez nje sem zvečer, 23. junija, stopil na vlak za

---

Split. To je bilo zelo tvegano, še bolj tvegano pa se mi je zdelo ostati v Zagrebu. Ta noč je bila dolga in huda, polna more in strahu. Vsak hip bi lahko prišla patrolja. Pred očmi sem imel vso svojo preteklost, vse izkušnje, iz katerih je v tem zatemnjenem vlaku spregovoril »Mikula Trudni«. Slišal sem njegov zamišljeni glas in stisnjen v temi pozabil na patrolje in strah. V Split sem prispel 24. popoldne popolnoma izčrpan.

Prespal sem popoldne in noč in 25. zjutraj začel v Bačevem stanovanju pisati. Nisem odnehal in 26. sem končal pesnitev Govorenje Mikule Trudnega (Govorjenje Mikule Trudnega). Tako sem napisal svoje prvo književno delo v vojni. V njem ne omenjam partizanov, ker jih še ni bilo, vendar je kljub temu povsem partizansko. Ko sem bral pesnitev slikarju Franetu Baču, še nisem vedel, kaj sem ustvaril, vseeno pa sem bil prepričan, da je najboljše od vsega, kar sem napisal dotlej. Poleg tega mi je bilo jasno, da je ne morem objaviti, in bal sem se, da ne bi izginila skupaj z mano v temi fašističnega nasilja. V Splitu sem bil ilegalec, neprijavljen in brez dokumentov. Hotel sem, da bi se rokopis ohranil, tudi če bi padel, saj sem verjel, da pride dan, ko bo lahko izšel. Takoj sem napravil še dva rokopisna prepisa in ju spravil na različnih krajih. (Enega sem dobil po vojni od Irene Bijelić, ki ga je shranila.). Vendar še nisem bil zadovoljen. Hotel sem napisano nekako oživiti, spraviti med ljudi. Pokazati komu. Tovariši, s katerimi sem tedaj že sodeloval, se že tako niso preveč zanimali za poezijo, kako naj bi se potem v takšni situaciji (ali se je meni tako zdelo), posebno še za nekakšne čakavske stihe. Davičo je bil v Splitu, vendar z njim še nisem prišel v stik. Za Elija Fincijsa nisem niti vedel, da je v Splitu, dokler se nisva srečala v vodstvu aktiva (akcijskega odbora) intelektualcev. Tudi za Jureta Kaštelana, ki je stanoval pri Živku Jeličiću, nisem vedel. Ranko Marinković je prišel pozneje. Med prvimi bralci, ali bolje rečeno poslušalci, so bili Šime Vučetić, Silvije Bombardelli, Neven Šegvić, Braslav Borozan, Ante Bučan, Niko Babarović, malo kasneje še Zdenko Štambuk. Pa tudi ti tedaj niso spoznali cele pesnitve, ker sem jim prebiral samo odlomke. Eden izmed njih, prepričan sem, da Borozan, čeprav se on tega ne spominja, se je domislil, da bi napravil na pisalnem stroju več kopij in jih razdelil. Zamisel sem sprejel. Borozan me je napotil k Niku Babaroviću. Tako je bila pesnitev še tisto poletje razmnožena v šestnajstih primerkih, povezanih v zvežčič. Nekaj sem jih obdržal zase. Dva sem po bratu Dinku poslal na Hvar, ostale pa razdelil v Splitu. Hotel sem jih poslati tudi na Brač, vendar tedaj nisem imel zveze.

Govorenje Mikule Trudnega je napisano kot pesem v prozi, menil sem, da je nekakšna poetična ritmična proza. Ranko Marinković, ki mi je po vojni izročil edini ohranjeni primerek te prve vojne izdaje, je odkril v tej »ritmični prozi« osmerek. Odkritje me je osupilo. Obupan sem bil, ko sem se še sam prepričal o tem. Ranko, potem tudi Vjekoslav Kaleb in Šime Vučetić, so me tolažili, da moji osmerci niso monotoni in da moj osmerek nima nobene zveze s štokavskim osmercem, v katerem se je pri nas pisalo od Vraza in Preradovića pa do danes. Ko sem potem, ko sem se prepričal, da gre za osmerce, pesnitev prelival v stihe, sem moral spreminjati samo na dveh ali treh mestih. Dosti let pozneje sem pri preučevanju verzifikacije odkril, da je moj tip spontano nastalega osmerca, ki sem ga imenoval peonski, povsem nov v naši verzifikaciji. No, to ne sodi k tem spominom. Govorenje Mikule Trudnega sem še naprej prebiral posameznikom (Vjeku Cvrljetu, Ervinu Klariću in drugim), nekajkrat pa tudi na večjih srečanjih. Spominjam se takšnega branja pri dr. Janoviću in njegovi ženi Ružici, ki je tudi sama pisala pesmi. Navzoč je bil tudi slikar Vjeko Parač. Druga izdaja Govorenja Mikule Trudnega je v nekaj

---

primerkih izšla 1942. leta v Pitvah. Okrnjeni primerek je ohranil Sibe Kvesić. V tej »izdaji« ni le Govorenje Mikule Trudnega, ampak je to nekakšna zbirka izbranih pesmi. Kako se je »zbirka« imenovala, ne vem, kar manjkajo prve štiri in zadnja stran. Kvesićev primerek ima 136 strani. Govorenje Mikule Trudnega je še v prozi, tako kot pri prvem prepisu. Prepisov na stroj je bilo več (Hvar 1942, Split 1943, Šibenik 1944 itd.).

Sredi poletja sem se oglasil pri Vjeku Cvrlijetu, s katerim sva pred vojno organizirala učiteljsko skupino simpatizerjev, in pri Zdenku Štambuku, ki se je vrnil iz Zagreba. Njiju sem najbolje poznal in bil prepričan, da sta člana Partije. Zdenko mi je odgovoril, da se ukvarja samo z izdajanjem časopisa in me lahko samo tako pritegne k delu. Vjeko je dejal, da mi bo odgovoril potem, ko se bo posvetoval s tovariši. Po posvetu je povedal, da me imajo nekateri tovariši za »krležovca« in da moram začeti vse nanovo, da bi me lahko preverili. Vjeko je bil moj prijatelj in je vedel, kaj mislim o tem in da sem »krležovec« samo v literarnem pogledu, medtem ko sem politično docela na liniji Partije. Verjetno ni mogel prepričati o tem »nekaterih tovarišev«. Tako so me določili za delo v aktivu intelektualcev in pri Narodni pomoči. Ustanovil sem dva aktiva in nato skupaj s Cvrlijetom, Milošem Žankom in Fincijem prišel v vodstvo aktiva. Pri Ljudski pomoči sem bil sekretar sektorja v rajonu Mesto, pozneje pa sekretar odbora za rajon Mesto. Vsake toliko časa sem dobil tudi druge naloge, o katerih pa tu ne bom govoril. Takšno je bilo stanje, ko mi je Štambuk nekega dne napovedal sestanek. Predlagal je, da bi on, Davičo in jaz, če sem za to, začeli izdajati ilegalni časopis. Bil sem presenečen, pa tudi zelo vesel. Štambuk je zahteval poleg dela v redakciji tudi stihe (Davičo je pisal o tem v zborniku o hvarski konferenci kulturnih delavcev, Split 1976). Z današnjega gledišča bi bilo najbolj logično ponuditi Govorenje Mikule Trudnega, za katero je Zdenko tedaj vsekakor vedel, mislim pa, da tudi Oskar. Nisem ga ponudil in tudi pomislil nisem na to. Na to nista pomislila niti onadva. Menil sem, da je treba pisati pesmi, letake, neposredne klice v boj, stihe, ki jih bodo sprejeli vsi. Letak bi znal napisati, pesem letak, ki bi bila eno in drugo, pa mi ni šla. Dolgo sem se mučil in spravil nekaj skupaj. Dve pesmi sem dal Štambuku in ju je sprejel. Daviča pa so kmalu nato ujeli in internirali, in zamisel o časopisu je propadla. Prijeli in internirali so tudi Štambuka in ta zveza je bila pretrgana. Pesmi se nista ohranili.

V tem obdobju se v vodstvu aktiva intelektualcev ni dosti razpravljalo o kulturi. O sabotiranju italijanskih prireditev ni bilo treba govoriti, ker je to šlo tudi brez našega poseganja. V ospredju je bila prosveta. Rešiti smo morali dve pomembni vprašanji: odpor proti delovanju italijanskih fašističnih učiteljev in profesorjev, ki je s sodelovanjem učiteljskega in profesorskega akcijskega odbora zadovoljivo potekal v različnih oblikah sabotiranja tečajev italijanščine v Benetkah za naše prosvetne delavce. Do kraja se nam tega ni posrečilo izpeljati, saj so šli na tečaj tudi nekateri naši privrženci, ki se niso mogli izmakniti ali pa niso znali reči ne. Z dvema ali tremi sem se tudi sam pogovarjal. Nekateri so bili celo mnjenja, da bi potem lažje delovali. Dolgo smo razpravljali o tem, kaj z njimi, ko se bodo vrnili, in sklenili, da jih ne smemo odriniti od dela že vnaprej, temveč moramo skrbno spremljati njihovo ravnanje in odločiti o vsakem posebej. Tako smo tudi storili. Večina izmed njih se je pridružila gibanju. Nekateri so se celo delali, da se niso naučili ničesar. Nekje v začetku 1942. leta je tovariš Mirko (tedaj še nisem vedel, da mu je ime Marasović in da je član pokrajinskega komiteja) zahteval, naj obnovim učiteljski aktiv za Dalmacijo, katerega sekretar sem bil pred vojno. Dejal sem, da imam

---

zvezo z Omišem, da jo s Trogirjem lahko zlahka vzpostavim, da pa bi bilo treba iti v Drniš k Leku in v Knin. Omenil sem mu, da me v Kninu poznajo vsi in legalno ne bi mogel v mesto, prav tako ne v Biskupijo, zato bi potreboval njihovo zvezo. Dejal je, da ni računal na to, da bi šel jaz v Knin, temveč naj bi vzpostavil zvezo z Lekom, njega pa zadolžil za Knin (takrat še nisem vedel za Stanka Parmača, Anteja Vidana in še nekatere). Ravno sem nameraval odpotovati v Drniš, ko je prišla prek Žanka nova direktiva, da aktivna ni treba obnavljati in naj delujem samo na ozemlju nekdanjega splitskega okraja. (Kasneje je bila še ena kombinacija, po kateri naj bi na širšem planu šel v Knin, vendar jo je Andrija Božanić, ki je poznal mene in kninske razmere, preprečil.)

Šestega aprila 1942. leta so me po naključju prijeli in prav tako izpustili. Vendar to ne sodi sem. Pričakovalo se je, da bom po prihodu iz zapora nekaj časa bolj miroval, tudi sam sem vedel, da moram biti še bolj previden kot prej, kljub temu pa sem vse zadolžitve obdržal. Tudi tedaj nisem dosti mislil na poezijo. Pisal nisem ničesar. Načrtovano je bilo, da prvega julija odidem na Hvar, ker sem tam potreben. Urejeno je bilo tako, da bi se vkrcal na ladjo za Stari Grad, kjer bi me prevzel neki član posadke. Noč pred tem so me prijeli. Aretacija ni bila v nika-kršni zvezi s poprejšnjo. Prijeli so nekaj sumljivih intelektualcev, med njimi brate Bombardelli, profesorje Kravarja, Hrabarja, Mileta Odrljina in druge. Izpustili so nas čez osemnajst dni in še isto noč so me izgnali iz Splita. Karabinjerji bi me morali izročiti v Jelsi, vendar sem jim v Vrboski pobegnil z ladje. S tem se je začelo novo obdobje mojega delovanja. Prijavil sem se Okrajnemu komiteju. Ante Bojanić mi je dal nalogo, naj organiziram okrožni odbor Ljudske pomoči. Že po nekaj dneh pa sem dobil novo zadolžitev, ki me je spet pripeljala h kulturno-prosvetnemu delu. Skupaj s Stipetom Splivalom in Martinom Gamulinom smo morali reorganizirati — kjer jih ni bilo, pa na novo ustanoviti — NOO na Hvaru in pripraviti okrajno konferenco, na kateri bi izvolili okrajni NOO. Središče bi bilo v Vrisniku. Sestanke naj bi skliceval jaz. Končati bi morali do konca avgusta. Vendar sem hkrati dobil še eno nalogo, ki ni bila nič manj pomembna: vodenje okrajnega agitpropa in urejanje Izvještaja. Hvarski Izvještaj je prvokrat izšel 22. junija 1941. V začetku smo ga prepisovali kar na roke. Vendar tu ne bi govoril o njegovem historiatu. Skupaj s Stipetom Splivalom in Lukom Dančevićem sem ga prevzel od brata Dinka. Tehniko smo preselili v Pitve v Barbićevo hišo, povečali njegov obseg in ga naslovili Novi izvještaj (razmnoževali smo ga na ciklostilu v 300 izvodih). Začeli smo izdajati tudi Riječ puka. V njej sem objavil dve »agitki«, podpisani z mojim tedanjim ilegalnim imenom Sergej. Izšli pa sta le dve številki, ker je prišel na Hvar član pokrajinskega komiteja Drago Gizdić. K objavljenima številkama ni imel nobenih pripomb, vendar je ukazal ustaviti izdajanje. Argument: lahko bi skrenili z linije. Brez razloga torej, vendar smo se morali pokoriti. Dvaindvajsetega avgusta je bila v Rašniku v hiši Dinka Pavičića-Maneta konferenca okrajnega NOO. Izvolili so me za tajnika in s tem za vodjo izvršnega odbora, in ko se je v Vrisniku konstituiral izvršni odbor (potem se je sestajal vsaj enkrat na teden), so me zadolžili še za kulturno-prosvetno in propagandno delo. Torej sem bil dolžan skrbeti tudi za šole in posebno za kulturno delo po vaseh. Stipe Splivalo je prevzel skrb za mladinsko kulturno skupino. Naše delo je bilo v glavnem na terenu. Na sedežu okrajnega NOO in v tehniki smo se mudili samo, kolikor je bilo nujno. (Vrisnik in Pitve sta si blizu, tako da je bila komunikacija lahka.) Hodili smo od vasi do vasi. Zvečer po sestanku z NOO smo imeli miting, na katerem smo navadno govorili vsi trije, vsak po deset minut, o najbolj žgočih temah, za katere smo se dogovorili že prej. Potem

je, če je bilo le mogoče, nastopila skupina z recitacijami in petjem ali pa sva s Stipetom brala pesmi. Na programu so bili največkrat Nazor, Krleža, Majakovski (ki ga je Martin prepisanega vedno nosil s sabo), Balota, pozneje Čopić in Kulenović. Stipe je navadno recitiral kakšen odlomek iz Govorenja, pa tudi sam sem včasih vrinil kakšno svojo pesem. Ljudje so redno hodili na mitinge in čakali, kdaj spet pridemo. Kolikor sem mogel, sem obiskoval tudi šole in se pogovarjal z učitelji. Vse to pa se mi je zdelo premalo, nezadostno. S stanjem v šolah nismo mogli biti nezadovoljni, pa tudi navdušeni ne. Ni nam bilo docela jasno, kaj bi bilo treba napraviti. Domislil sem se, da bi organizirali širok sestanek, konferenco prosvetnih delavcev otoka Hvara. To sem predlagal na sestanku izvršnega odbora, ki je predlog sprejel, pitovski plenum pa ga je nato potrdil. Mislim, da je bilo to novembra. Konferenca je bila v Pitvah v hiši Franeta Dubokovića. Sibe Kvesić pravi v knjigi Hvar med narodnoosvobodilnim bojem, da je bilo to sredi decembra. Meni se zdi, da je bilo to malo prej, kar pa tu ni tako pomembno. Konferenco smo namreč začeli pripravljati po prvem sestanku izvršnega odbora. Ivo Carić tedaj ni bil član okrajnega odbora, kot piše Kvesić, kasneje je postal član okrožnega NOO, je pa bil eden izmed mojih prvih sodelavcev in mi je dosti pomagal pri sestavljanju Navodil za pouk v duhu NOB. Govoril je tudi na konferenci. Z izvršnim odborom smo se dogovorili za kriterij, po katerem bomo pošiljali vabila učiteljem. V krajih, v katerih so bili italijanski garnizoni, smo vabila poslali samo aktivistom in zanesljivim privržencem, medtem ko je bil kriterij za ostale kraje dosti širši. Odziv je bil zadovoljiv. Nastopili smo kot prosvetni oddelek okrajnega NOO. Uvodno besedo sem imel jaz, nato je govoril Carić. Seveda smo pričakovali največ od razprave. Obravnavali smo dve vprašanji: šole v krajih z garnizonom, iz katerih je bilo treba pregnati vse nam tuje ideje in kolikor mogoče uvajati naše, ter šole, v katerih so bili NOO edina oblast in v katerih bi lahko napravili dosti več. Kvesić piše, da so bila »Navodila svojevrsten učni program za šole, prilagojen tedanjemu času in razmeram«. Mislim, da je to pretirano. Navodil nisem več videl od 1942. leta in se ne spominjam podrobnosti. Pomembno je, da so jih v razpravi sprejeli in dali nekaj predlogov, kako jih izvajati. Odtlej bi nekatere šole na Hvaru lahko imenovali partizanske, in čeprav nismo vsega izpeljali do konca, moramo upoštevati, da je bil to prvi poskus takšnega posvetovanja pri nas.

Tiste jeseni so priredili v Pitvah prireditve kulturno-umetniške skupine, ki sem si jo dobro zapomnil. Dvorana je bila polna. Večinoma so bili v njej starejši ljudje, ženske in večji otroci. Za takšne prireditve nisem imel časa, tokrat pa je Splivalo vztrajal, naj pridem. Ni povedal, zakaj. Ko sem prišel, me je prosil, da bi na začetku povedal nekaj besed. Ne spominjam se, o čem sem govoril. Stopil sem za zastor z namenom, da bi šel med občinstvo, ko je bil Stipe že na odru, in slišal sem: »Zdaj pa vam bom prebral pesem, napisano po naše, Govorenje Mikule Trudnega svarhu škojih. Presenečen sem obstal za zastorom in si poiskal prostor, s katerega sem lahko opazoval odziv občinstva in poslušal Splivalovo recitiranje. Branje se zame ni začelo preveč srečno. Ko so ljudje zaslišali vrisniški govor, obarvan nekoliko po jelšansko, so se začeli smejati. Pomislil sem, glej, zadeva propada v sosednji vasi. Pregovor »nemo propheta in patria«, ki sem se ga domislil, mi ni pomagal. Na srečo je smeh na ustih kmalu zamrl in ljudje so začeli poslušati, loviti smisel in sodelovati. Obrazi so bili vedno bolj resni. Na koncu so številne ženske zajokale. Sibe Kvesić je zapisal: »Pesem je zelo ganila vse, ki so jo poslušali«. Mene pa je ganilo to, da je ganilo njih, tu v Pitvah, leta 1942, po cesti tri kilometre od italijanskega garnizona, na partizanski prireditvi, s stražami naokoli.

Konec 1942. leta je bil v hiši Nadaline Duboković v Zavali partijski tečaj. Na sestanku okrajnega komiteja so me določili za predavanje o nacionalnem in kmečkem vprašanju. Sestankov komiteja sem se kot vodja izvršnega odbora NOO udeleževal tudi jaz (dokler ni postal sekretar brat Jura) in predlagal sem, da bi dodali temo o potrebnosti splošnega kulturnega izobraževanja komunistov, ter sem potem na tečaju predaval tudi o tem. S Splivalom sva morala biti na tečaju ves čas navzoča, zato smo v Zavalo preselili tudi tehniko. Ta čas nismo mogli na teren in smo več časa prebili v tehniki. Rodila se je ideja — predlagala sta jo Stipe in Luka — da bi izdali Govorenje Mikule Trudnega. Nismo namreč izdajali samo Novega izvještaja in Riječi puka, ampak smo razmnoževali tudi partijski in ostali material NOG. Stipetov predlog mi je bil ljub, tudi sam sem mislil na to, a sem tudi vedel, da ne bi bilo dobro, če bi kot vodja agitpropa objavil svoje stihe. Tedaj sem imel v rokah Jurove stihe, ki mi jih je dal prebrati, in sem pomislil, da bi lahko objavili njegovo zbirko Preko rovova. Tako smo jo prve dni leta 1943 razmnožili in pozneje smo zvedeli, da je bila prva. Stipe me je nagovoril, da sem v Zavali napisal dva skeča. Ko sem se nekoč pozneje vračal iz Imotskega v Biokovo, sem ju izročil Jozu Kiriginu, on pa ju je izgubil.

Na novo ustanovljeni oblastni narodnoosvobodilni odbor me je v začetku 1943. leta poklical v Livno. Na pot sem šel po direktivi okrajnega komiteja. Na plenumu NOO v Svirčih sem svojo dolžnost prepustil Stipetu Splivalu, ki je bil izvoljen za tajnika NOO, nato pa za vodjo agitpropa. Prišel pa sem samo do Imotskega. Livno je bilo izpraznjeno in pripravljali so že tudi evakuacijo Imotskega. Pismo, ki sem ga imel s seboj, je bilo naslovljeno na organizacijskega sekretarja oblastnega komiteja Amulića, ki ga v naglici ni niti pogledal, temveč me je poslal k tovarišu Marinu Leu Grškoviću. Gršković, ki me je poznal še iz Splita, ni nič vprašal, ampak me je napotil v neko enoto (ne spominjam se, v katero). Že naslednji dan sem se znašel v koloni. Šli smo proti jugovzhodu, proti Sutjeski in Neretvi. Kmalu potem, ko smo krenili, je prišel mimo Miloš Žanko in me opazil. Začudil se je in me vprašal, kam sem namenjen. Povedal sem mu. »Zakaj pa se nisi oglasil pri meni?« — »Meni so rekli, naj se javim Bajerju (Amuliću).« — »Da, on pa bi te moral poslati k meni.« Napotil me je k Marinu (Gršković), in ne k Marinku (Žanko), Marin pa me je poslal sem. Dejal je, naj izstopim iz kolone. — »Kako? Proglasili me bodo za vojaškega begunca.« — »Mi te vendar potrebujemo na terenu, zato smo te tudi poklicali.« — »Že, a govori s komandantom in komisarjem.« Pospešil je korak, da bi dohitel komandanta oziroma komandirja. Tako sem stopil iz kolone in odšel z njim proti Biokovu. Dejali so mi, da bom inštruktor oblastnega NOO za kulturo, prosveto in propagando za območje Makarskega primorja in srednjedalmatinskih otokov. Prva naloga je bila obiskati šole v Makarskem primorju. Vendar nisem samo obiskoval šol in se pogovarjal z učitelji, ampak sem šel povsod tudi v narodnoosvobodilne odbore in se z njimi razgovarjal o šolah, učiteljih in o šolskih odborih, ki so že obstajali ali pa jih je bilo treba še ustanoviti, pogovarjali pa smo se tudi o kulturnem delu in propagandi. V vsakem kraju sem ostal en dan in si pridobil boljši pregled nad šolami kot na Hvaru, kjer sem se moral ukvarjati z vsemi političnimi in organizacijskimi vprašanji, tako da nisem imel časa za prosveto in kulturo. Ko sem se vrnil in poročal Žanku, sem postavil na prvo mesto izdelavo programa za te že docela naše šole, kakršne so bile tudi na srednjedalmatinskih otokih in verjetno tudi v drugih krajih Dalmacije. Strinjal se je z mano, vendar sem moral na Hvar in Brač obiskat šole in okrajne, občinske ter krajevne NOO. Stanje na Hvaru mi je bilo dobro znano in obhod ni bil potreben ne meni ne njim, a nalogo

---

sem vseeno izvršil ter obšel, tako kot prej, bolj NOO kot šole. Z menoj je odšel na Hvar tudi Neven Šegvić, ki je prevzel tehniko in urejanje lista. Tehnika je že bila v Poljicah, kamor se je preselil tudi večji del okrajnega NOO. Tako sem največ časa prebil v Poljicah. Na Braču je bilo drugače. Tu sem se šele seznanjal s položajem, zato sem se dlje zadržal. Dvakrat ali trikrat so me naprosili, naj berem čakavske pesmi, posebno Govorenje Mikule Trudnega. Žal mi je bilo, ker nisem bil privolil, da bi ga razmnožili na ciklostilu. Hotel sem tudi na Vis, a je sekretar okrožnega komiteja Benko Matulić menil, da ne bi bilo smotno, ker so v Visu in v Komiži Italijani. Nekako v tem času je bil tudi tečaj AFŽ za Dalmacijo v Zastraziščah... Tako kot v Zavalu sem tudi na njem predaval o nacionalnem in kmečkem vprašanju. Govoril sem tudi o kulturno-prosvetnem delu. Čakal sem za Korčulo, a je tedaj nisem dočakal. Iz oblastnega so mi sporočili, naj prevzamem Hvar in Brač, dokler me ne obvestijo. Ponovno sem obšel Hvar in Brač. Še zmerom nisem mislil na poezijo. Prepričan sem bil, da mi pesmi letaki ne gredo od rok, za drugo pa nisem bil dovolj zbran. Konec aprila je prišel na Hvar Žanko in se udeležil plenuma okrajnega NOO v Zastraziščih, na katerem se je rodila pesnitev Zapisnik pod petrolejkom, zapisana šele po osvoboditvi. Žanko mi je ukazal, naj se v nekaj dneh vrnem v Biokovo. V Podgori sem srečal Vjeka Cvrljeta, ki so ga izpustili s skupino naših zapornikov, zamenjanih za ujete italijanske oficirje. Žanko nama je že prvega dne dal nalogo izdelati začasni program za dalmatinske osnovne šole. Predlagal sem, da bi pritegnili k sodelovanju še praktika (navedel sem tudi nekaj imen), vendar je Žanko menil, da smo mi trije dovolj. Tako sva se s Cvrljetom, ki je pred vojno učil na gimnaziji, lotila dela. Redno sva poročala Žanku, ki je kot pravnik zelo malo vedel o osnovni šoli. Njegove pripombe, kolikor jih je imel, so bile politične narave, takšnih pa nisva potrebovala in so včasih brez razloga podirale najino koncepcijo. Mihajlo Ogrizović, ki je poučeval šolstvo med NOB, meni, da bi tedaj že morali imeti v rokah program AVNOJ. Jaz se ga ne spominjam, prav tako se ga ne Cvrlje. Žanko pa bi ga bil utegnil imeti, zato puščam to vprašanje odprto.

Ko je bil program končan, so me spet poslali na teren. Moja naloga je bila sodelovanje z NOO na Hvaru, Braču, Korčuli in Pelješcu, še posebno pomoč pri organiziranju okrajnih konferenc, obiskovanje šol (kjer je bilo to mogoče) in sestanki z učitelji (po možnosti tudi z učitelji meščanskih šol) ter pomoč propagandnim oddelkom, zlasti na Hvaru in Braču. Začelo se je poletje. Obhodil sem ves otok, največ pa sem se mudil v Poljicah, kjer sta bila tudi sedež okrajnega NOO in tehnika. Odšel sem tudi na Brač, a se je zgodilo, da sem dva ali tri dni čakal na Draga Gizdića in bil brez pravega dela. Tehnika je delovala dobro tudi brez mene, pa tudi Stipe Splivalo in Martin Gamulin nista potrebovala moje pomoči. In tako se je primerilo, da sem po dveh letih prinesel nenaročene stihe. Nekoliko sem se oddaljil od vasi in za nekim zidom začel pisati. Tudi tokrat sem pisal in napisal dvajset krajših pesmi, ki sem jih v glavnem uvrstil v ciklus Zvijezda nad planinom, objavljen v zbirki z enakim imenom 1945. leta. (Pesem s takšnim naslovom sem zložil 1940. leta v Zagrebu in ja 1941. leta izročil Stanislavu Šimiću za revijo Sabor, ki pa ni izšla, ker so revijo po okupaciji zaradi prve številke razpustili.) Nekateri izmed teh pesmi še danes recitirajo in tiskajo kot partizanske, vendar se tedaj nisem domislil, da bi jih objavil. Ko se je na poti iz Biokova oglasil Kaštelan, sem mu dal nekaj prepisanih pesmi, nisem pa pomislil na objavo.

Prispel je Drago Gizdić in 5. avgusta je bila slovesna seja plenuma okrajnega NOO za Hvar. Na konferenci sem govoril tudi sam, vendar to ni bil referat ali raz-

---

prava, ampak bolj govor večmesečnega tajnika in delegata oblastnega NOO za Dalmacijo. Nato sva z Dragom Gizdičem neke noči odrinila na Korčulo, kjer je imela biti prav tako okrajna konferenca. V kanalu, obsijanem od mesečine, smo se srečali z italijanskim bojnim čolnom. V barki nas je bilo pet in nismo imeli nobene možnosti. Tokrat sem že tretjič ali četrtič pogledal smrti v oči, a sem v nekem trenutku z začudenjem občutil nekakšno škodoželjno razpoloženje: ne bodo me mogli mučiti in od mene ne bodo slišali niti besede. Osupli in veseli smo bili, ko so se obrnili in oddaljili, ne da bi nas poskusili napasti. (O tem je pisal Drago Gizdič v svoji knjigi.) Med konferenco bi se moral sestati z nekaj učitelji in profesorji blizu Blata. Kurir me je ob dogovorjenem času pripeljal, njih pa ni bilo. Kasneje sem izvedel, da niso mogli iz mesta.

Spet sva bila na Hvaru in se pripravljala za odhod na Pelješac, kjer bi prav tako morala biti konferenca in kjer bi se moral sestati z nekaterimi prosvetnimi delavci. A nisva šla. Začel se je veliki italijanski »rastrellamento« in konferenco so odpovedali. Odšel sem na Brač, brez Gizdiča. Obiskal sem nekatere NOO in se pogovarjal o šolah in o kulturnem delu. Devetega septembra sem bil v Bolu. Pravkar smo imeli miting, na katerem sem tudi sam govoril. Stali smo na balkonu, s katerega smo govorili, ko je nekdo izmed tovarišev prinesel vest, da je fašistična Italija kapitulirala. Razglasili smo to ljudem. Banalno bi bilo reči, da je bilo veselje nepopisno. Streljalo se je z vsem orožjem, kot bi bili na fronti. Vse je vpilo, pelo. Bal sem se, da ne bi v tej zmedi kakšen naboj zašel in koga ubil. Neki fantič se je povzpел v zvonik in slavili so tudi zvonovi. Miting se ni končal. Stopili smo med ljudi in slavili začetek konca, kot smo mislili tedaj. Slišati je bilo celo Bandiera rossa. Po načrtu bi moral ostati na Braču še kak dan, vendar sem sklenil takoj odpotovati in dobiti zvezo z oblastnim. Na Hvaru me je že čakala direktiva, naj pridem takoj v Split in se zglašim pri Žanku in Jerku Radmiloviću. Takrat nisem mislil, da bo preteklo dosti dni do vrnitve na Hvar in da bo kmalu jesen. Odšel sem s tistim, kar sem imel na sebi in v nahrbtniku, tako da sem na Svilaji in Dinari dobesedno zmrzoval, dokler me ni komisar 3. dalmatinske brigade Andro Kovačević oblekel in obul. Ne spomnim se, kako sem pripotoval v Split, tako sem bil razburjen in prevzet. Zdi se mi, da sem odplul iz Jelse na neki trabakuli, vendar se nejasno spominjam samo preliva med Bračem in Šolto. Žanko me je začasno dodelil splitskemu NOO. To so bili dnevi nepopisnega navdušenja in poleta. Vsi smo vedeli, da to ne bo trajalo in da bodo Nemci prej ali slej vkorakali v Split, vendar smo delali, kot da bomo v njem ostali. Za nas je bilo tudi teh sedemnajst dni dosti, saj že dolgo nismo ostali toliko časa na istem kraju. V spominu sem veliko stvari pomešal. Stopal sem zanesen po ulicah Splita, iz katerega so me bili pred štirinajstimi meseci izgnali. Vrstili so se sestanki, improvizirani nastopi, posveti, prireditve, načrti, moja prva akcijska učiteljska skupina, katere del je bil še tu, šole. Potekajo celo tečaji za nepismene. Govorim na manjših in večjih shodih. Recitiram pesmi. Spominjam se tudi velike prireditve v gledališču nekaj dni, preden smo zapustili Split. Najbolj pa mi je ostalo v spominu srečanje s Šimetom Vučetićem. Šime je izrazil željo, da bi šel v partizane. Z njim bi šel tudi Cvito Fisković. Dogovoril sem se za sestanek na večer naslednjega dne. Nisem dolgo razmišljal, kam naj ju pošljem. Sklenil sem ju s pismom napotiti k okrajnemu komiteju na Korčuli, ki bi ju razporedil na ustrezno mesto. Treba je bilo iti v Krilo Jesenice, kjer je bila zveza prek Brača in Hvara. Pomislil sem, da bi bilo to prvo pešačenje težavno zanju, pa tudi zame, ker bi se moral takoj obrniti nazaj proti Splitu. Hotel sem si pomagati s prevozom, predvsem sem mislil na tovarnjake, ki so v teh dneh

---

priprav na evakuacijo Splita nenehno vozili. Šel sem vprašat na komando mesta. Brez uspeha. Na koncu sem stopil v sobo, v kateri so sedeli trije ali štirje mladi ljudje, oblečeni po partizansko z oficirskimi oznakami na rokavu. Za vsak primer sem povedal, kaj bi rad, in eden izmed njih, ki je sedel pri oknu, se je ponudil, da nas pelje. Zmenila sva se. Res nas je peljal in še mene nazaj v Split. Vse je bilo v redu. Čez nekaj dni, po odhodu iz Splita, pa sem zvedel, da je bil gestapovec in da so ga prijeli ter ustrelili. Zanj je bilo premalo ubiti nas tri.

Tik pred odhodom iz Splita mi je Žanko povedal, da so me določili v 3. dalmatinsko brigado, »v njej bom v političnem oddelku zadolžen za kulturno-prosvetno in propagandno delo«. Presenečen sem bil, a tega nisem pokazal. Nekaj časa smo ostali v Ogorju Gornjem za Kozjakom, nato smo neke peklenske noči šli čez Svilajo. Dež je lil, bili smo premočeni do kože, lačni in utrujeni, spotikali smo se v trdi temi, se spet pobirali, da ne bi izgubili zveze, kajti za nami so bili Nemci, okoli Vrlike pred nami pa četniki. Prispeli smo do 3. dalmatinske brigade na Dinari. Razveselil sem se, ko sem izvedel, da je komisar brigade Andro Kovačević. Ne samo zato, ker je bil doma iz Starega Grada in moj znanec, ampak zato, ker je kot mlad komunist prišel iz »hvarske šole«, v kateri so prebirali tudi književna dela in cenili kulturo. Poznal je Krležo in Cesarca, Ujevića, Cesarića in čakavske pesmi, tudi moje. Pripovedoval sem mu o Govorenju Mikule Trudnega in že pri prvem pogovoru mi je predlagal, da bi pripravili prireditve, na kateri bi tudi jaz bral te svoje stihe. Prireditve ni bilo, pa tudi svoje pesnitve nisem prebral. Potem ko me je tako bednega, v poletni obleki in obutvi, v dinarskem, posebno nočnem, hladu dal obleči, sem se šele začel posvetovati in načrtovati, čez nekaj dni pa je prispelo sporočilo oblastnega NOO, da me kličejo v ZAVNOH in naj takoj odidem v Otočac. Čakali smo na priložnost, da bi prišel do Livna. Tiste dni sva se z Androm, ko je bil prost, pogovarjala največ o kulturi. Potem sem nekega dne odšel proti Livnu, kjer me je čakala zveza. Pripravljalo se je namreč drugo zasedanje ZAVNOH (ki je bilo od 12. do 15. oktobra v Plaškem) in s poslanci smo šli na pot na začetku mesca. V takem se dnevni ne štejejo, spominjamo se samo usodnih dogodkov ali pa nepomembnih podrobnosti. V Livnu sem srečal precej znancev, a se od vsega bolj malo spominjam. Srečal sem tudi Vinka Lalića in Dušana Popovića iz Biskupije. V skupini, s katero sem potoval, so bili tudi Vicko Krstulović, Vice Buljan in Žanko. Potovali smo več dni in spali največkrat na senikih. Bili smo dobro razpoloženi. Ustvarjamo državo po svoji meri. Tesnejši stik pa sem lahko vzpostavil edinole z Vickom, ki se je tudi najbolj zanimal za kulturo. Žanko je bil, kot zmerom, zaprt vase. Nisem vedel, zakaj me kličejo v ZAVNOH. Domneval sem, da on ve, a mi tega ni izdal. Šele v Plaškem mi je rekel, naj se zglašim pri Vlatki Babić ali Martinu Puštku. Vice je imel način občevanja, ki mi ni bil po volji. V Otočac smo prispeli prek Mazina, a so bili že vsi v Plaškem, kjer naj bi bilo zasedanje. Prepeljali so nas, tako da smo še isti večer prispeli tja. Z Žankom sva šla v ZAVNOH. Tam sem najprej zadel na Paja Gregorića, s katerim sva se poznala že od 1937. leta iz Hrvatske naklade. Hitro sem našel Vlatko, s katero sva se tudi že poznala iz zadruga Filipović in iz vodstva aktiva učiteljev komunistov za Hrvatsko. Dejala je, da je vesela, ker sem končno prišel. Kmalu sem ugotovil, da je v prosvetnem oddelku ZAVNOH in v agitpropu CK več mojih starih znancev in tovarišev kot v oblastnem komiteju Dalmacije: Martin, Jurman, Slani, Joža Horvat, Šime Balen, Mladen Iveković. Poznala sva se tudi z Nazorjem. Bilo je, kot bi prišel med domače in tako so me tudi sprejeli. Menda so me hoteli že prej, vendar to nikoli ni prišlo do mene. Menili so namreč, da bi prevzel prosvetni tisk, potem pa so načrt spremenili in me sklenili zadolžiti za kul-

---

turno-prosvetno delo v Dalmaciji, tako da bi bil član prosvetnega oddelka ZAVNOH in deloval na ozemlju Dalmacije. Dejal sem, da morajo to urediti s tovarišem Žankom, ki je v Plaškem. Vlatka je rekla, da to ni potrebno. Vztrajal sem, ker sem vedel, da Žanko ne mara, če kdo na njegovem terenu dela brez njegove privolitve. Privolil je, da pride na sestanek v prosvetni oddelok in agitprop, potem pa je, ne vem zakaj, rekel, naj opravim kar sam. Od Vlatke sem zahteval, naj mi da to pismo. Hotela mi je dati nekakšen dekret, jaz pa sem hotel, naj pošlje pismo oblastnemu NOO Dalmacije. Tako je nastal dokument, ki se je ohranil in je bil objavljen, Vlatka pa ga je napačno naslovila na pokrajinski, namesto na oblastni komite. Tiste dni sem bil tudi v agitpropu CK in srečal številne znance, med katerimi so bili Augustinčić, Kaleb, Tiljak in drugi.

Povedal bi še nekaj besed o srečanju z Vladimirom Nazorjem. Opazoval sem ga, ko je odpiral drugo zasedanje ZAVNOH. Že tisti večer je bil videti izčrpan. Zjutraj sem ga hotel pozdraviti, a si nisem upal. Drugo jutro sem na izhodu vseeno stopil k njemu in ga pozdravil. Ustavil se je in potem, ko sva se pozdravila, dejal: »Veseli me, da vas vidim tukaj.« Rekel sem: »Sem samo eden izmed tisočev, vaša navzočnost pa je, kot veste sami, neprecenljive vrednosti.« Hotel sem iti, ker sem videl, da je resnično preutrujen, on pa je čisto nepričakovano rekel: »Ste že končno napisali poudarke v čakavskih pesmih, da bi jih lahko bral tudi jaz?« Bil sem izredno presečen in sem se zmedel. On je resnično predvsem pesnik, če se je v tem trenutku spomnil čakavskih pesmi. Vendar sem odgovoril: »Nisem, a če preživim vojno, bom to storil takoj.« (Nazor me je po osvoboditvi zaradi poudarkov poslal k Ivetu Jeleviću.) In potem novo, vsekakor prijetno presenečenje: »Ste popoldne prosti?« »Prost sem, pa četudi ne bi bil, bi za vas bil.« Povabil me je, naj pridem k njemu. Nekdo iz njegovega spremstva me je opozoril, da je preutrujen, kar sem videl tudi sam in da lahko ostanem največ petnajst minut. Poskusil sem se držati tega, pa me ni izpustil. Načel je pogovor o literaturi, in moral sem ostati več kot pol ure. Nekaterih stvari iz tega pogovora se spominjam, vendar si jih ne upam zapisati po svojem vsekakor luknjastem spominu.

Pot nazaj v Dalmacijo me je peljala skozi Livno. Poleg poslancev ZAVNOH je šla proti Livnu tudi skupina kulturnih delavcev. Največ sem se družil z Augustinčićem in Kalebom. Tu ne bi govoril o tem potovanju, zanimivem kljub vsem težavam. Oblastni NOO Dalmacije je bil v Livnu, tako da sem moral ostati tam tudi jaz. Začel sem razmišljati o novi nalogi. Drugega izhoda nisem videl, nujno je bilo treba iti na teren, saj se z dopisi in pismenimi navodili ni dalo storiti dosti. Žanko se ni strinjal s tem. Dejal je, da bomo šli kmalu v Dalmacijo in potem videli, kako in kaj. Pridružil sem se agitpropu oblastnega komiteja. Zgolj formalno sem postal tudi član uredništva Slobodne Dalmacije. Izmed mnogih dogodkov, ki v glavnem ne sodijo sem, bom opisal samo enega, ki razkriva manj znano plat našega partizanskega življenja v zaledju. V razmeroma majhni sobi, v kateri smo za potrebe Slobodne Dalmacije vsak večer lovili zadnjo oddajo radia London, se je zbiralo dosti ljudi, tako da stenografi niso mogli delati. Nobeno prepričevanje ni pomagalo. Potem pa se je nekdo domislil, da bi jih potegnil z lažno oddajo iz sosednjega prostora. Zdi se mi, da je bil to Aljoša Žanko, vendar so bili glavni Niko Banarović, Jure Kaštelan in še nekaj drugih članov propoddelka. Za zadevo sem izvedel, ko je že tekla in sem bil bolj ali manj samo »navzočik«. Priprave so trajale dva ali tri dni. Govorili naj bi iz sosednjega prostora. Napovedovalec bi bil Niko Babarović, glavni govorec pa Jure Kaštelan. Za »akcijo« sta vedela samo Miloš Žanko in Vicko Krstulović. Kdo je bil pisec besedila, ne vem, vendar je bilo vse res dobro sestavljeno.

Niko Babarović je napovedal radio London in začel oddajo. Soba je bila polna. Med poslušalci je bilo tudi nekaj znanih ljudi, pa tudi komandirjev in komisarjev čet in bataljonov ter članov raznih komitejev. Zadnji hip sta prišla dr. Josip Smodlaka, že predlagan za člana AVNOJ, in dr. Svetozar Ivković, nekdanji podban. Primaknili so jima sedeža. Radio je objavil nekaj senzacionalnih vesti o zmagah Angležev in Američanov, o napredovanju Rdeče armade in potem, da so partizani zasedli Mostar. V sobi je nastalo veselje. Nihče ni slutil, da govori Babarović iz sosednje sobe. Vrhunec pa je imel šele priti. Napovedovalec je najavil njegovo veličanstvo kralja Petra II. Kaštelan je s slovesnim ganjenim glasom bral svoj pazljivo sestavljeni kraljevski govor. V prostoru tišina. Šele ko se je odrekel prestolu in prepustil jugoslovanskim narodom odločitev o prihodnji ureditvi, je nastal hrup. Vsi so bili presenečeni, dr. Smodlaka pa je vstal in patetično spregovoril: »Molčite, to je zgodovinski trenutek!« Zdaj mi je šala začela presedati. Postalo mi je jasno, da smo šli predaleč in da bo Smodlaka po pravici užaljen. Užaljeni so bili tudi nekateri drugi, vendar so vse obrnili na smeh. S Smodlako pa ni šlo tako lahko. Še bolj prizadet je bil zato, ker je pred oddajo sedel v neki livanjski gostilni s Tijardovićem in še nekaterimi. Tijardović je vedel za gnečo med poročili in je — ne da bi vedel za naš »komplot« — predlagal, da ne bi šli vsi, ampak Smodlaka, za katerega je vedel, da gre rad, in Ivković, da se potem vrnete in povesta, kaj sta slišala. Nekateri so pozneje pripovedovali, da je Tijardović vedel za to in jo namenoma zagodel Smodlaki, vendar je Tijardović zanikal in zelo verjetno je govoril po resnici, saj kdor ga pozna, ve, da se on takšnemu spektaklu ne bi odrekel, če bi vedel zanj. Tijardović je pozneje pravil, da Smodlaka ni več spregovoril z njim. Vendar je to malenkost proti temu, kar bi se lahko zgodilo nam. Užaljeni Smodlaka je dejal Vicku ali komu drugemu, da ne gre v Jajce. Odšel sem že bil iz Livna, ko je prišel nekdo iz Vrhovnega štaba (zdi se mi, da Kardelj) in ga odpeljal s sabo.

Oblastni komite se je premaknil v Podgoro in jaz z njim. Z mano je šel tudi Kaleb. Augustinčić je ostal v Livnu, ker je imel iti v Jajce. Nismo ostali v Podgori, odšli smo v Stari Grad. V tem novem položaju so šole spet prišle v ospredje. Programi meščanskih šol so bili potrebni posegov. V Starem Gradu je bilo še nekaj prosvetnih delavcev, med njimi tudi Vjeko Cvrlje. Pripravili smo navodila za šole, s katerimi se je strinjal tudi Jerko Radmilović, zadolžen za prosveto v oblastnem NOO, a jih Žanko ni utegnil pregledati, zato jih nismo mogli poslati na teren. Obiskal sem veliko šol, se pogovarjal o kulturnih skupinah, posebno o programih. Bilo je veliko sestankov in odhajanja na teren, tako da nisem niti pomislil na pisanje. V tem delno evforičnem, delno realističnem razpoloženju ni bilo časa za to, pa tudi nisem imel kje; bila je jesen in zunaj nisem mogel pisati. V hiši Bianchinijevih so bili stalno sestanki. Iz makarskega primorja in od drugod so prihajali pribežniki. Vse je nekam hitelo. Tudi na Braču sem bil. V Nerežišću sem imel konferenco z braškimi učitelji in profesorji. Udeležili so se je tudi učitelji, ki so pribežali s svojimi učenci. Ko sem se vrnil z Brača z novimi izkušnjami, ne da bi pozabil na zadovolžitev prosvetnega oddelka ZAVNOH, sem poskušal pregovoriti Radmilovića in Žanka, da bi povabili iz vsakega okraja ali pa vsaj okrožja dva ali tri prosvetne delavce. Žanko iz raznih razlogov ni bil za to, in ko mi je tudi Nikola Sekulić-Bunko rekel, da bi to težko izvedli, sem obupal. Imel sem zvezane roke, ničesar nisem mogel storiti!

Preselitev v Hvar nam je prinesla nekatere novosti. Mogoče je bilo nekaj začeti, seveda s predpostavko, da bomo ostali tam vsaj en mesec. Naša prva kulturna akcija je bila ureditev starega hvarskega gledališča, ki so ga italijanski fašisti precej

---

razdejali. To je bilo opravljeno s prostovoljnim delom Hvarčanov, posebno mladine. Gledališče smo odprli 28. novembra 1943, dan pred drugim zasedanjem AVNOJ. Govor, ki je bil tudi objavljen, sem napisal sam zjutraj. Bil je čista improvizacija, zato je v njem tudi nekaj literarnozgodovinskih netočnosti, ki sem jih pustil, ker nisem hotel spreminjati izvirnega besedila, ki takšno, kot je, razkriva takratno vzdušje in ima zlasti za kulturo tudi dokumentarno vrednost. (»Kultura je naš veliki zaveznik... ljudska prosveta je del boja za osvoboditev.«) Vendar se ne bom skliceval na ta govor, ki je bil ponovljen sinoči po devetintridesetih letih. Dodal bi samo, da je pesem Teatar farski nastala spontano kot njegov zaključek.

Po prihodu v Hvar smo začeli pripravljati tudi konferenco kulturnih delavcev. Žanko je namreč to zamisel sprejel in zaupal organizacijo Kaštelanu in meni. Določen je bil že datum. Napravili smo seznam in razposlali vabila vsem, za katere smo menili, da lahko pridejo. Vendar vsi niso mogli priti. Konferenca je bila 18. in 19. decembra 1943. Čeprav vsi niso prišli, je bilo ob odprtju štirideset kulturnikov in nekaj povabljenih gostov. Književnikov je bilo enajst (izmed teh jih je danes sedem članov Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti), bili so še likovni umetniki in arhitekti. Izmed glasbenikov so bili Hatze, Tijardović, Burić itd. Proglas je bil že pripravljen. Prvo različico je napisal Cvito Fisković, nato smo ga dokončno izdelali Kaštelan, jaz in na koncu Žanko. Referatom nismo posvetili toliko pozornosti, kolikor bi je morda morali. Menili smo, da ima konferenca manifestativno-akcijski namen, in nismo imeli nobenih teoretsko-estetskih ambicij. Konferenco je odprl Josip Hatze, v imenu oblastnega komiteja pa jo je pozdravil Vicko Krstulović. Ob odprtju je govoril tudi Studin. Referat o vlogi književnosti in umetnosti v NOB je imel Kaštelan. V razpravi je izmed književnikov govoril Kaleb, pa tudi jaz. Ostalih se ne spominjam. Moj govor je bil kratek. Začel sem s pomembnostjo kulturnih prireditev in bednostjo poetskega in scenskega repertoarja. Hotel sem premakniti dve stvari: vedel sem, da se piše malo in da naše prisilne agitke nimajo pravega učinka. Govoril sem posplošeno brez velikega odmeva. Tudi moj neposredni predlog, naj bi v oblastni tehniki razmnožili izbor pesmi, primernih za ta namen, od Kranjčevića do Jeličića (ki sem ga že prej dal Žanku), ni imel odziva. Pozneje me je Sibe Miličić vprašal, zakaj nisem omenil Krleže. Zazdelo se mi je, da je v tem vprašanju nekakšna škodoželjnost. Dejal sem: »Vsi mladi krležovci z našega otoka so odšli in kdove koliko jih je še živih.« Vendar so bili na konferenci sprejeti tudi načrti in dosti dobrih namer. Ustanovljene so bile sekcije. A mnogo nas je že vedelo, da ne bomo ostali dolgo na Hvaru, čeprav nismo slutili, kam nas bo zanesel val viharja.

Sestanek v Jelsi sem izkoristil, da se oglasim v Vrisniku. Vračal sem se žalosten. Ko smo bili nekje med Brusjem in Hvarom, so priletela nemška letala. Poskakali smo iz tovornjaka, a nas niso bombardirala. V Hvaru sem izvedel za sklep oblastnega komiteja, da grem s pribežniki, med katerimi bom organiziral kulturno-prosvetno in propagandno delo. To me je hudo prizadelo. Odšel sem na komite. Vicka nisem našel. Prepričeval sem jih, kakor sem vedel in znal. Oni pa so ponavljali, da tega dela ne bi smel podcenjevati, poleg tega pa je to samo začasna organizacijska naloga. Tudi moje dokazovanje, da gredo v pribežniško taborišče samo starci, otroci, bolniki in ranjenci, ni pomagalo. Moral sem se podrediti, vendar sem hotel imeti pismeni dokument. Dal mi ga je oblastni NOO za Dalmacijo (zdaj je v Muzeju revolucije v Zagrebu). Tedaj še nisem slutil, da me bo to gnalo še dlje od Italije. Ostali sem nameraval, dokler bi bilo nujno, nato pa se vrniti. Zelo kmalu sem se prepričal, da sem tam zares potreben, in sem se lotil dela. Stalno v starem razmajanem

---

jeepu v januarskem mrazu in vlagi, Monopoli, Bari, Tuteurano, Santa Maria di Leuca, Santa Cesarea, Santa Maria di Bagno, Taranto. Sestanki, odbori, mitingi. Načrti. Potem smo zvedeli za Afriko. Prva skupinica je že šla tja. Med ljudmi in v meni nov nemir. Menil sem, da nimajo prav, ker me pošiljajo v pribežališča, da politično to ni v redu. Star komunist sem, iz ene najbolj znanih komunističnih družin na Hvaru. Mlad sem in zdrav. Sestal sem se z Žankom, ne spominjam se več, ali v Monopoliju ali v Bariju. Med nama je padlo tudi dosti ostrih besed. Nič ni pomagalo. Ko sem pozneje razmišljal o tem, sem prišel do tega, da je menil, da vem za direktivo Vrhovnega štaba, po kateri morajo uveljavljeni književniki in umetniki ostati v Italiji, in da se ji upiram. Vendar tedaj nisem imel pojma o tem. Gotovo je danes smešno, da je Hatzeja, Kaleba, Marinkovića in Vučetića poslal v Afriko, nekatere dosti bolj nepomembne pa pustil v Italiji, a to je vprašanje njegovih meril in njegove vesti in jaz se v to ne bi bil mešal, čeprav bi vedel. Sicer pa si nisem prizadeval ostati v Italiji, ampak vrniti se v domovino. Žanko mi je končno povedal, da je komite sklenil, naj ostanem, dokler bo treba, nato pa se vrnem. Zato pa ne bom član, ampak sekretar kulturno-prosvetnega in propagandnega oddelka. Vedel sem, da tudi to ni prav, ker bom obvisel v zraku kot nekakšen »individualni« vodja, vendar... »kdo more odsekati glavo celi Kitajski«... sem pomislil in obmolnil. Prepeljali so nas v Taranto, kjer smo v nemogočih razmerah čakali na vkrcanje. Vsak dan smo morali imeti dva kratka partijska sestanka, stoje seveda in na prostem, ter en sestanek odbornikov iz domovine. No, tu govorimo o kulturno-prosvetnem delu v El Shattu.

Ko sem februarja prispel v El Shatt, so bili šotori že postavljeni. Paula Zon je že izdala dve ali tri številke lista. Najprej sem prevzel in razširil list, nato pa ustanovil oddelek. O že znanem ne bi govoril, na programu je tudi poseben referat o El Shattu, zato bi bilo to odveč. Omenil bi samo, da smo hitro organizirali osnovne šole, zatem pa tudi nižje gimnazije in tečaje za pomožne učitelje. Hitro so bili ustanovljeni tudi pevski zbori. Hatze, Burić in Banfichi so napravili res veliko. Organizirano so začeli delovati mitingi s prireditvami in ljudska univerza. Tisti čas sem ogromno delal: list, oddelek, sestanki, mitingi, predavanja na učiteljskem tečaju, obhodi taborišč in rajona, pismena navodila za propagandno delo. Pisal sem malo, nekaj pesmi in kratek feljton, ki je bil potem objavljen v Splitu. Kar naprej sem bil zaspan. Podnevi nisem mogel spati zaradi vročine, zjutraj pa sem moral vstajati zelo zgodaj, da bi zaključil list. Na srečo je tehnika delovala dobro. Zvečer sem lahko legel šele po polnoči... Zvečer so bili sestanki ali pa sem sedel v šotoru s Kalebom, Šimetom Vučetićem, Rankom Marinkovićem in Veljkom Škovrljem, ki sem mu predaval o prosveti. Naš šotor je zvečer postal središče elshattskega kulturnega življenja. Imeli smo tudi »gledališče«, ki se je navadno začelo opolnoči. Glavna akterja sta bila Kaleb in Marinković. Vsakič sta improvizirala besedilo in režijo dialoga med ruskim vojakom, ki je prišel na Vis, in Višanom. Kaleb je znal malo rusko in predpostavka je bila, da zna tudi Rus malo po hrvatsko. Ta *comedia dell'arte*, zaigrana vsakikrat nanovo »a sogetto«, je imela svoje padce, pa tudi navdihnjene trenutke, tako da je res škoda, ker se ni nič ohranilo. Včasih je imel svoj »show« tudi Šime Vučetić. Vendar smo imeli tudi zelo resne pogovore o vsem mogočem, največkrat o književnosti in gledališču, tako da je bilo zmerom zanimivo. Vendar bi ob tej priložnosti rad zapisal nekaj drugega. V El Shattu nas je bilo približno 27 000. Célo majhno mesto. Čakal nas je oster, zelo oster boj z ameriškimi in angleškimi oficirji za avtonomijo pribežniškega taborišča. Našo avtonomijo, našo samoupravo, so hoteli zlomiti za vsako ceno, taboriščnim in rajonskim

odborom pa vzeti oblast in jim pustiti samo nepomembno predstavniško vlogo. Treba je bilo veliko delati, da bi ta poskus preprečili. Njihovo najmočnejše orožje sta bila obleka in obutev. Niso ju hoteli deliti prek odborov, ampak naravnost posameznikom. Mnogim je bila nujno potrebna. Ljudje so se že dolgo vlačili po taboriščih in zaklonskih in bili so videti bedni. Nismo imeli druge možnosti kot prepričati ljudi, naj počakajo in naj ničesar ne sprejmejo neposredno od zavezniškega poveljstva. Ta prva mala »vojna« za priznanje naših odborov se je končala z uspehom. Prišle pa so druge, še večje tegobe. Zapihal je puščavski gibli, prah se je zalezal prav pod kožo. Otroci in starci so umirali. Zdravniki, Feldman, Visković in drugi, so bili brez moči. V takšnem položaju so prišli agitatorji iz kraljevskih taborišč ob Sredozemlju in neovirano delovali — preprečiti jim tega nikakor nismo mogli — agitirali so, naj bi prešli v njihova taborišča. Obljubljali so. Grozili tistim, ki bi ostali. Grožnje niso bile nič hudega, saj smo bili že v 1944. letu, pač pa obljube. V El Shattu se je umiralo. Vsak dan. Naše edino orožje je bila beseda. In hodili smo od šotora do šotora, bilo nas je več, in govorili in govorili. Ni bilo zaman. Odšlo je manj kot en odstotek ljudi, večinoma takšnih, ki ne bi nikoli prišli v pribežališče, če jim ne bi bili tako »priporočili«. Pa je minil tudi nesrečni gibli, ljudje niso več toliko umirali, otroci in starci so se nekako privadili na elshattsko klimo, kraljevski odposlanci pa so se sprijaznili s porazom.

Lotili smo se novih nalog in postopoma izoblikovali življenje v El Shattu. El Shatt je zame bil in ostal nekaj nenavadnega. Nobene prisile ni bilo, saj je tudi ni moglo biti. Tudi treba je ni bilo. Vsi so delali, kolikor so mogli. Tudi izgrediv ni bilo. No, tu nas zanima posebej skupina književnikov. Vsi so delali, Feldman kot zdravnik drugega taborišča, drugi pa so opravljali organizacijske in druge kulturno-propagandne naloge. Pisalo se je malo. Ko se je položaj »normaliziral«, smo poskušali kaj premakniti, a brez uspeha. Hatzejev in potem tudi Buričev pevski zbor sta začela nastopati zunaj El Shatta. Gostovala sta v Suez in drugih garnizionih in prišla do Kaira. Neki pripadniki francoskega odporiškega gibanja so zvedeli za nas in stopili v stik z nami. V pogovoru so nam ponudili financiranje revije, za katero bi oni poskrbeli, da bi se tiskala v Kairu. Bili smo navdušeni. Hoteli smo začeti takoj. Kaleb je tedaj napisal prvo novelo, Feldman pa celo nekaj pesmi. Sam sem že imel nekaj napisanega, natisnili pa naj bi tudi Govorenje Mikule Trudnega. Tudi Šime je imel nekaj pesmi. Poleg tega je bilo v El Shattu več manj znanih piscev, ki bi lahko sodelovali. Potem pa smo doživeli hladen tuš. Mato Jakšič, ki je bil pooblaščenec Vrhovnega štaba v Kairu, ni hotel niti slišati za to, ker je menil, da bi lahko prišli navzkriž z linijo. To je bilo seveda brez podlage, a smo morali na našo veliko žalost ubogati. Če danes gledamo na to, je bila to velikanska škoda. Najprej se je to brez velike škode zgodilo meni, ko je šlo za Riječ puka, zdaj pa se je to zgodilo ne le meni in nam, ampak književnosti NOB.

Bilo je že poletje. Pričakoval sem vest o vrnitvi. Ni je bilo. ZAVNOH me je vendarle poklical in po Matu Jakšiču je prišlo sporočilo, da se moram vrniti. A kako? Prišel je že oktober, ko so me poklicali v Kairo. Nisem šel sam, z mano sta bila še Zoran Palčok in Dušan Arneri. Izbrana sta bila za opravljanje nekih funkcij, zato sta morala nazaj. V Kairu smo čakali nekaj dni na prostor v letalu. Bil je že november, ko smo odpotovali prek Bengazija in Malte v Bari. Čez nekaj dni smo odpluli v Split, ki je bil že svoboden. Odšel sem v oblastni komite, da bi dobil zvezo z ZAVNOH, in tam našel brata Juro. Medtem ko sva se pogovarjala, je prišla Anka Berus. Kratek razgovor se je končal tako, da sem na njeno odgovornost ostal v Splitu kot urednik Slobodne Dalmacije, in bi odšel samo, če bi ZAVNOH ponovno

urgiral. In po partizansko me je takoj zadolžila, naj za jutrišnjo številko napišem uvodnik, in to nič manj kot o navijanju cen in o skrivanju blaga nekaterih trgovcev v pred kratkim osvobojenem Splitu. Naj napišem in prinesem pokazat. Članek sem hotel dati prepisati, pa ni bilo več strojepiske, zato sem ga prinesel v rokopisu. Prebrala ga je in rekla: »Dobro, zdaj pretipkaj in odnesi v tiskarno«. — »Ne znam pisati na stroj, strojepiske pa ni več.« — »Kakšen književnik si, če ne znaš niti pisati na stroj. Bom jaz to natipkala. Ti mi narekuj.« Prepisala je in odnesel sem v tiskarno. Tako se je začelo. Čeprav sem kot glavni urednik moral skrbeti za celoto, sem še posebno skrbel za kulturno rubriko. Poleg tega sem se hitro vključil v kulturno življenje mesta. V prosveto se nisem mešal, čeprav sem bil formalno še zmerom član prosvetnega oddelka ZAVNOH, ker nisem bil več na tekočem. V tem času je bilo v Splitu dosti sestankov in prireditev. Na mnogih sem sodeloval, vendar bi moral prelistati tedanjo Slobodno Dalmacijo, če bi se hotel spomniti nekaterih stvari. Ko je ZAVNOH prispel v Šibenik, je Frol, ki je vodil Prosvetni oddenek, kmalu zvedel, da sem v Splitu in po Paji Gregoriću sporočil, naj pridem v Šibenik.

Končno sem se nekega dne s privolitvijo Anke Berus z jeepom odpeljal v Šibenik. Datuma se ne spominjam, bilo pa je prav na dan, ko so v Šibeniku odprli razstavo umetnikov partizanov. Kot star »Šibenčan« sem se najprej odpravil na Poljano, od koder bi se orientiral naprej in poiskal prosvetni oddenek. Tam sem srečal Nikolo Pavića. Z njim je bil Vanja Radauš, ki ga še nisem poznal. Slišala pa sva že drug za drugega in takoj me je pograbil, naj grem odpret razstavo. Na vse načine sem se hotel izmuzniti, ker to ni bilo moje področje, poleg tega ves prašen in utrujen nisem imel nobenega navdiha ali ideje. Nisem vedel, kaj bi govoril. Na koncu sem moral poslati svojega voznika s stvarmi v prosvetni oddenek in oditi z Radaušem na razstavo. Po poti je Radauš nekaj pripovedoval, jaz pa sem razmišljal, kaj bom govoril. Zaradi tega si tudi razstave nisem prav ogledal. Nekaj sem govoril, rekli so, da je bilo dobro, pa ne vem, ali iz vljudnosti ali ker je bilo res. Tako sem se tudi v Šibeniku takoj znašel v vrtincu dogajanja, spet po dveh linijah. Oba, Ive Frol in Tosić, sta me zasula s težavami v šolstvu. Nismo vedeli kako začeti, saj je bilo treba vse postaviti na novo. Stali smo na pogorišču, brez šol, brez učil, s premalo kadra, brez pravih programov, brez uporabnih knjig. Zato so mi poverili odsek za tisk, vendar me je Tosić pritegnil tudi k obnavljanju osnovnih šol, Ivo Vrančić pa me ni pozabil, ko je šlo za srednje šole. Frol me je zadolžil tudi za urejanje Narodne prosvjete. Rekel sem mu, da mi to ne gre in da se moram angažirati tudi v kulturi, posebno v književnosti, kar je on vedel, saj je bil sam književnik. Njegov argument, da je Bakarić to že potrdil, je zmagal.

Že prve dni po mojem prihodu v Šibenik je bil sestanek književnikov, ki so bili v Šibeniku, na katerem se je spet sanjalo in načrtovalo. Pripravljali so tudi dve veliki akciji, h katerima so pritegnili tudi mene. Revija! Ne vem, kdo je prišel prvi na to misel, a smo jo vsi zgrabili. V redakciji naj bi bil tudi jaz. Nisem mogel odkloniti in tudi nisem hotel, kajti resnično sem si želel biti sourednik revije. Mislim na književno revijo. Narodna prosvjeta, ki sem jo urejal, ker so me za to določili, meneč, da sem za to sposoben, je bila nekaj čisto drugega. Druga moja velika naloga je bila ustanovitev iniciativnega odbora za obnovitev društva književnikov. Zavzemal sem se za misel, da bi bilo naše novo društvo bolje ustanoviti v osvobojenem Zagrebu, strinjal pa sem se, da so priprave na to potrebne. Dobil sem najtežavnejšo in najbolj odgovorno nalogo: pripravo referata za ustanovno skupščino. Ta ideja se je rodila nekega večera pri Nazorju, ki nas je povabil k sebi, in spet

---

nisem mogel odkloniti, čeprav sem se iz spoštovanja do naloge bal, da je ne bom dobro opravil. V Šibeniku je bilo tiste dni kulturno življenje tako intenzivno, da so bili celo književni večeri v gledališču in druge prireditve v ozadju. Dvakrat sem potoval tudi v Split: enkrat na ustanovitev vlade LR Hrvatske, drugič pa sem šel pričakat ladjo, ki je pripeljala povratnike iz El Shatta. Čas je hitro mineval. Vojna se je bližala h koncu. Posrečilo se nam je izdati eno številko Književnika in uskladiti nekatere predpostavke za ustanovitev društva književnikov. Potem je prišel tudi dolgo pričakovani dan osvoboditve. Veselje in žalost. Misel na vrste tistih, ki ga niso dočakali. Vrnitev v Zagreb, ki sem ga zapustil v težavnih razmerah 23. junija 1941. Vodim oddelek za tisk v prosveti, sem član iniciativnega odbora za obnovev društva književnikov in potem urednik notranjepolitične rubrike Naprijeda. Pišem uvodnike pred volitvami v ustavodajno skupščino. Spet samo za nekaj časa. Sprejem dolžnost sekretarja šolske komisije CK KPH in postanem proti svoji volji za eno leto član agitpropa CK. Pišem in govorim po naročilu in po potrebi. Na proslavah in sestankih, na prireditvah in predavanjih. Te dni sem se spomnil na sestanek s sekretarjem okrožnega komiteja za srednjedalmatinske otoke Benkom Matulićem, ki me je leta 1943 povabil na krajši pogovor. Vprašal me je, s čim bi se hotel ukvarjati po osvoboditvi, s kulturnim ali s političnim delom? Vprašanje me je presenetilo. Dobesedno me je zalotil. O tem nisem nikoli razmišljal. Dejal sem: »Dokler traja vojna, sem popolnoma na razpolago, po vojni pa bom, če bom živ in bom lahko izbral, izbral kulturo.« »V redu,« je rekel, »mislili smo te predlagati za tajnika okrožnega NOO in kooptirati v okrožni komite, a je bolje, da vzamemo koga, ki želi ostati v politiki.« Tako je tudi bilo. Izvolili so Stipeta Splivala. V letih 1946 in 1947 sem se pogosto spominjal tega pogovora z Benkom in postalo mi je jasno, da se v tem pogledu vojna zame še ni končala. Pisal sem, in ne malo. Vendar večji del tega ni bil po moji izbiri in željah. Pisal sem po potrebi. Književnost pred novimi nalogami, Svetozar Marković, Njegoš in Hrvati, Za idejnost v naši književnosti, O nekaterih negativnih pojavih v naši književnosti, Uvod v razpravo o naših revijah, O razpravi in kritiki na delovnih sestankih književnikov, Naloge mladih piscev v književnosti današnjega časa, V. G. Belinski. To so bile vse tako ali drugače naročene teme. Izmed besedil v knjigi Pisci in problemi sem popolnoma sam izbral le dve temi: Marko Marulić in naša književna zgodovina in Problem regionalizma v hrvatski književnosti. Nato sem se po svoji volji in na svojo pobudo angažiral v boju proti resoluciji informbiroja in na tej liniji napisal več stvari. Deloval sem tudi v Društvu in v Zvezi književnikov, v Matici hrvatski, v Komiteju za kulturo FLRJ in drugod. Tega ne pripovedujem zaradi sebe, ampak zato, ker je tako v resnici bilo in ker sem bil prepričan, da v tedanjih okoliščinah drugače ni moglo biti. Torej sem bil tudi kulturni delavec in samo včasih pesnik in to partizanstvo je trajalo zame do 1949. leta. Tudi v tem času pa nisem pozabil, da sem kulturni delavec in da bi želel biti tudi pesnik.

Vinko Šumrada-Radoš

Kosci

*Babnopoljci so kosili
tam nad cesto v Jermendol,
vriskali in se šalili
tam nad cesto v Jermendol.*

*Svetle kose so brusili
tam nad cesto v Jermendol,
na nevarnost pozabili
tam nad cesto v Jermendol.*

*Mimo Lahi so krenili
in s kopiti jih pobili
tam nad cesto v Jermendol.*

*Kose so v redeh ležale,
jim kot večna luč sijale
tam nad cesto v Jermendol.*

Bela vrana

Pozimi, v prvem vojnem letu,
občinski kapo Páscolo, fašist,
kar nepovabljen pride na obisk.
Z »eja, eja« dvignjeno roko
po laško me najprej pozdravi,
nato pa še po naše: »Dober dan.«
(Poprej je po Primorskem onegavil,
zato slovensko je kar dobro znal).
Nekoliko v zadregi pomenca:
»Z vami, veste, bi se rad pomenil
o neki sila važni stvari.«

Pa menda ni izvohal ta črnuh,
da v hribe vozi moka se za kruh,
ki Lahi so na karte jo poslali?

»Vestè,« potihoma na uho mi pravi,
»dobil sem nenavadno pismo,
da v Igavasi proti nam rovari
pet, šest ljudi. Nekak OF odbor
baje na skrivoma so osnovali.
Vestè, če bi se ovaduh podpisal,
zanesenjake bi skrivaj posvaril,
potem šele opravil preiskavo.
Kjer ni dokazov, tudi ni krivice,
zato pisuna v keho bi poslal.
Pisava brez podpisa — kaj bi z njo?
A fante vendarle opozorite!«
Na hitro mi našteje pet imen.

»Kaj mislite!« ogorčen sem vzkipel,
»o vsem tem nič, prav nič ne vem
in tudi nočem nič imeti s tem!«

»No, no, pozabiva, kar sem dejal.
Nov kapo jutri mi v zameno pride,
on bo drugače gledal na to reč,
a meni bi bilo za fanti žal.«
Zmečka prijavo in jo vrže v peč,
prijazno poslovi se in odide.

Kot mi je svetoval, sem storil
in Igavce skrivaj sem opozoril.

Pozneje sem se često spraševal,
kaj v črni bratovščini je iskal
ta človek, bela vrana med fašisti.

Intendantom

*Intendanti, vi lenuhi,
kaj nam je storiti?
Ali večno lačen biti
ali se ustreliti?*

*Zjutraj dva požirka mleka,
droben kosec kruha,
tolikšen, da skozenj vidiš
kuharja, ko kuha.*

*Za opoldne je meso
stare kravje tete:
izpolnila dvajset let
je lani na vse svete.*

*Zraven pa krompirja dajo
komaj dve, tri žlice.
Res, treba se bo počiti,
na boljše iti v vice.*

*A zvečer mineštrica,
dobra, nič ne rečem.
Vsak jo jadrno pojé
in golt si z njo opeče.*

*Pač zato, ker lačni smo:
hladiti jo ni časa,
saj kot volkovi čakamo,
da pride dol do pasa.*

*Res sedaj je postni čas
(preveč ne sme se jesti).
Toda post, ki gnjavi nas,
imate vi na vesti.*

Čepovan, marca 1944

Pesem Vojkove brigade

*Borci Vojkove brigade,
le še kratek čas do zmage
loči nas, zato naprej!
Čez planine in gozdove,
žico, bunkerje, grobove
do mejnikov naših mej!*

*Borci, Vojkove brigade,
za naš dom in naše drage,
če je treba, v smrt gremo!
Ko sovražni tank grohoče,
ni nas strah svinčene toče,
z mirno streljamo roko.*

*Borci Vojkove brigade,
bijmo, tirajmo sovrage
iz slovenskih mest, vasi.
Nezadržni v boj hitimo,
ker vemo, da se borimo
za svobodo vseh ljudi.*

Žiri, novembra 1943

Vinko Šumrada, rojen leta 1916, je pesnik-samouk. Ustrezna formalna izobrazba mu v mladosti ni bila dostopna. V predvojnih letih se je preživljal s težaškim delom, že takrat pa je pesnil. Pel je predvsem o ljubezni, neredko v šegavem tonu.

V času narodnoosvobodilnega boja je bil sprva aktivist v domači Loški dolini, nato pa je z različnimi dolžnostmi in pod imenom Radoš partizanal po Notranjskem, Dolenjskem in Primorskem. Dve izmed njegovih pesmi je Mile Klopčič leta 1944 uvrstil v svoj izbor *Pesmi naših borcev*. Lastno pesniško zbirko pa je Vinko Šumrada, pesnik-samouk, objavil šele leta 1967 in ji dal naslov *Ulaka* (tako se imenuje hrib zraven Loža). Zbirka je v kratkem doživela razširjen ponatis, seveda pa Šumrada vanjo ni vključil vsega, kar je napisal med vojno ali pozneje, ob spominu na krajevne vojne dogodke in tragične usode mnogih soobčanov. Predvsem pa v zbirko ni uvrstil raznih svojih šegavih pesmi.

Ceprav Vinko Šumrada izrazno ni vedno dovolj jedrnat, je v njegovi *Ulaki* vrsta dobrih pesmi, je pa tudi nekaj odličnih. Ena izmed takšnih je na primer drobna balada *Kosci*. Naj torej ta drobna pesem tu govori sama zase, enako pa tudi tri druge šumradove pesmi, ki doslej niso bile nikjer objavljene.

Izbor in opomba: Peter Levec

O Krležu v NOB (6)

Dr. Maja Hribar-Ožegović

Za dneve hvarskega gledališča (5.—9. maja 1982) sem izbrala gradivo iz virov o Krleži v NOB, ki so pri nas razmeroma slabo znani in so bili objavljeni v različnih publikacijah: a) v zbornikih o NOB, b) v Titovih knjigah in v znanstvenih delih o Titu in jugoslovanski revoluciji,¹ in iz tako imenovanih sekundarnih virov, gradivo v obliki zapisnikov, sestavljenih po pripovedovanju partizanskih gledališnikov (posnetem na magnetofon).²

---

¹ Vprašanja o Krleži v NOB se lahko zdijo na videz čudna. Da to nikakor niso naivna vprašanja in da je še celo primerno zastavljati naivna vprašanja o tem, lahko vidimo že pri prvem poskusu, da bi opisali problematiko »iz« kulture in umetnosti NOB, problematiko umetnosti (množina, opomba prevajalca) jugoslovanske revolucije, saj ni mogoča nobena razprava o vrednosti procesa preobrazbe umetnosti v revoluciji brez upoštevanja Krleževih del. O teh vprašanjih že obstaja literatura:

ad a) *Sesta proleterska divizija*, priredili za tisk: Dragan Grubor, polkovnik JA, Ante Kovačević, novinar, Josip Barković, književnik, Epoha, Zagreb 1964., *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941*, Zbornik radova znanstvenog skupa Sisak i Banija 1941, ki je potekal poleti 1971. v Sisku, in druga dela, izdaja Muzeja Sisak, IHRP, Zagreb, Sisak 1974; ad b) J. B. Tito, *O umetnosti, kulturi i nauci*, izbor besedil priredil Miloš Nikolić, Minerva, Subotica-Beograd 1978, J. B. Tito, *Sabrana djela*, peti in šesti zvezek, raziskovanja, priprava za tisk, opombe, kronologija in registri dr. Pero Damjanović, Komunist in BIGZ Beograd, Naprijed, Zagreb, Beograd 1978 in 1979, Tito-Partija-Revolucija, učno gradivo IV. ciklusa Mladinske politične šole Borbe Dušan Petrović-Šane, objavljeno v sodelovanju z Institutom za suvremenu istoriju u Borbi 1977. leta ob 40-letnici prihoda Josipa Broza Tita na čelo Partije in 85-letnici njegovega življenja, Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga, Vuk Karadžić, Beograd 1979;

— problemi revolucije in ustvarjalnosti so osnova za bolj splošna vprašanja v/o kulturi socialistične družbe in dragoceni knjigi Veljka Vlahovića *Revolucija i stvaralaštvo*, BIGZ, Beograd 1973, Mladen Iveković in sodelavci, *Hrvatska lijeva inteligencija*, 1918—1945, knj. I in II, Naprijed, Zagreb 1970;

— v skupino literarnoteoretskih del o problemu umetnosti in revolucije je treba šteti tudi dve knjigi Stanka Lasića: *Sukob na književnoj ljevici 1928—1952*, Liber, Zagreb 1970, in Lasićevo kronologijo Krleževoga dela in življenja (*Krleža, kronologija života i rada*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1982), vendar v obeh manjka obdobje 1941—1945, obdobje uresničene revolucije, zato manjkajo obravnave temeljnih spoznavnoteoretskih kategorij iz jugoslovanske revolucije in njene umetnosti.

Na koncu te opombe pripominjamo, da smo navajali samo tiste knjige, v katerih smo dobili pomembne podatke in direktne iztočnice za našo temo.

² Prvi razgovor datira iz leta 1962 (z Lutvom Ahmetovićem), zadnjega pa sem imela 29. aprila 1982. (z Miro Juretić, prvoborko iz Istre); pripominjam tudi, da je bilo izmed referentov štirinajst navzočih na dnevih hvarskega gledališča '82 in da so ves čas radi odgovarjali na vprašanje o partizanskem gledališču »znotraj« umetnosti NOB, marksistični intelektualci (in sodobni umetniki obenem) med njimi pa so mi govorili predvsem o miselnih tokovih in pridobitvah »iz Krleže«. V teatreški so tudi njihovi posnetki, to je magnetofonski trakovi, označeni z zaporedno številko, imenom in priimkom (začetne črke), podatki o kraju in času »snemanja«, razgovora, podatki o trajanju (in številu kanalov). Teatroteka ima tudi oznako avtorjev — M. H. O.

Priznam, da me je tedaj, se pravi ravno pred dvajsetimi leti, ko sem zbirala gledališko gradivo o partizanskem teatru v Jugoslaviji, teatru od 15. aprila 1941 (22. junija 1941) do 15. maja 1945. leta,³ Krleža zanimal le sekundarno. Ni še bilo kritičnih sodb partizanskih umetnikov in teoretikov NOB, pa tudi ne sodb, ki bi bile rezultat kritičnega vpogleda v strategijo in taktiko jugoslovanske revolucije in gledališča obenem. Tudi stanje tedanje literarne vede in teatrologije ni bilo obojestransko relevantno.

Prvi podatek o Krleži v partizanskem gledališču je bil objavljen 1964. leta, in sicer izpod peresa predvojnega prvaka Drame HNK iz Zagreba in partizanskega umetnika Vjekoslava Afrića. Glasi se takole: »Na poti iz Drežnice v Korenico, 1942. leta« (maja), »v neki pravkar osvobojeni hrvatski vasi (pozabil sem njeno ime) nikakor niso hoteli verjeti, da smo mi hrvatski igralci iz Zagreba. Sovražnik je razširil govorico, da smo »srbski oficirji« iz bivše jugoslovanske vojske. Ta govorica je razglašala naše prireditve za »srpska posla«. Napovedali smo našo prvo predstavo, nanjo pa, seveda, zaradi vpliva takšne propagande ni hotel nihče priti. Sovražna

---

³ Zanimive opombe o začetnem in končnem datumu NOB in jugoslovanske revolucije lahko najdemo v kronologijah NOV in drugih sorodnih knjigah, pa tudi sama sem se ukvarjala s tem vprašanjem v doktorski disertaciji *Kazališka dejatnost u Jugoslaviji u vrijeme NOB-e*. Zaradi pomanjkanja prostora se moram v tem delu o Krleži v NOB odpovedati tudi analizi obstoječih stališč o periodizaciji NOB, to je o začetkih vstaj v Jugoslaviji in o razvoju NOV »po okupatorskih ofenzivah«, čeprav bi takšna analiza — s primerjanjem — lahko bolj razjasnila vrste in načine vplivanja boja »od prvega dne vstaje« na določeno delo, na primer. Tu namreč ne razpravljamo o estetski analizi Krleževih del v NOB, čeprav bi analiza in razlaga gradiva o tem najbolje pojasnila bistvo Krleževih del in njihovega vpliva v narodno-osvobodilnem boju: *prvič* se zapisuje pri nas gradivo »o Krleži v NOB«, gradivo za interpretacijo celostnega kompleksa tako imenovanega spopada na levi, gradivo, ki je zaradi sodobnega gledališča ponovno aktualno.

Da ne bi zoževali fronte, temveč da bi jo še razširili, smo predlagali tri datume: 15. april 1941, ko je bil objavljen prvi Proglas CK KPJ narodom Jugoslavije, 22. junij 1941, ko je bil ustanovljen prvi NOP odred pri nas, Siški odred (na dan napada Hitlerja na Sovjetsko zvezo, datum, ko je »napočil tudi za nas odločilni čas. Tu se začenja najslavnejša epopeja Partije in naših narodov. Pokazalo se je, kaj lahko dá ljudstvo od sebe, če ve, za kaj se bori in če je dobro vođeno«, V. Bakarić) in 15. junij 1945, dan osvoboditve države, dan preformiranja partizanskih vojnih formacij v mirnodobne. Vsi ti trije dogodki so v več ozirih pomembni tudi za partizansko gledališče. S prvim je namreč KP nadaljevala svojo predvojno *linijo* — tudi glede gledališke umetnosti — in sicer najprej s tem, da je vstajo povezala s programom revolucije: »osvobodilna vojna je nerazdružno povezana z revolucionarnim gibanjem«; drugič, Proglas kot končna posledica dotedanjega delovanja Partije je omogočil večjo ustvarjalnost partizanskega gledališča, ki je pomenila dogodek revolucije in gledališki dogodek revolucije hkrati. Kako?

Dovolj je, če navedemo podatke: prvi Proglas (»preberi in daj naprej«), pa tudi druge, njemu podobne, so v partizanskem gledališču tolmačili in igrali v raznovrstnih tehnikah, in sicer v gledaliških družinah v vojaških enotah ter v družinah pri organih oblasti, bodisi »dobesedno«, v celoti predelan ali v ustreznih odlomkih, ki so jih »ilustrirali«. Pogosto so ga tudi recitirali posamezniki ali zbori, na primer iz nekega govora ali tujega dela ali pa so bile meje med besedili popolnoma zabrisane. Omenimo naj, da je bilo mogoče v Proglas zajeti tudi kakšno glasbeno točko, lastne verze, dodati tujo stilizacijo ali ga interpretirati v skladu s »potrebami trenutka boja«. Težko je reči, v kolikšni meri je bilo to izraz strategije in taktike vodenja določenega boja, političnega boja ali boja »za« in »proti« stereotipom gledališkega mišljenja. Navajanje številnih zgledov tega bi nas prepričalo o njegovi gledališki funkciji. Na podlagi tega bi proglas lahko šteli za novo gledališko zvrst, ki je preprosta, a razmeroma redka danes, nova in hkrati arhetipska.

Na koncu še omenimo, da sta dva datuma povezana s partizanskim gledališčem v vojaških enotah že od Siškega NOP odreda, ki je na primer začel svojo umetniško dejavnost s kolektivnim glasnim branjem partijskih gradiv in knjig, »za katere je bila kot knjižničarka odreda zadolžena« narodna heroina Nada Dimić! Enak proces je potekal povsod, kjer so se gibale in bojevale partizanske enote, poveljstveni kader, borci, ranjenci, otroci, v vseh krajih in v vseh spopadih med NOB tja do osvoboditve in konca druge svetovne vojne.

propaganda je šla tako daleč, da jim je prišepetavala o »strašni nevarnosti«, ki jim grozi... V vasi je nastala zmeda in panika... Ljudi vendarle ne smemo pustiti v takšnem prepričanju.

Kako naj ji zdaj uverim, da sem Hrvat? Pel sem in recitiral hrvatske pesmi, odpel sem vse ilirske budnice in verze od Šenoe in Preradovića do Matoša in Krleže. Pri-povedoval sem o Zagrebu in govoril v kajkavščini... Zvečer smo imeli na naši prireditvi nabito polno dvorano. Poleg našega programa smo tem ljudem razložili še cilje našega boja in jim razodeli pravo fizionomijo Pavelićeve »Neodvisne države.«⁴

Kronološko drugi podatek o tem, da je »prišel Krleža v partizane s Sermentom«⁵ jeseni 1943. leta, se nanaša na ustno pričevanje Šimeta Šimatovića, Draga Krče in Mladena Šermenta, ki so bili pobudniki oziroma igralci in gledališki pisci v Centralni gledališki skupini v Hrvatski, popularni CeKaDe družini 13. proletarske udarne brigade, katere komandant je bil Milan Žeželj, ki je bil poleg Šimatovića in Jožeta Gregorina, poklicnih igralcev iz Zagreba, tudi eden izmed ustanoviteljev družine.

Leta 1944. je v banijski gledališki družini in v kalniški gledališki družini prav tako Mladen Šerment recitiral Krleževe verze Ni med cvetjem ni pravice iz Balad. Po pripovedovanju Šimeta Šimatovića je Šerment večkrat recitiral dve pesmi iz Balad Petrice Kerempuha od februarja do junija 1944, ko je kalniška skupina prišla v Topusko, da bi se udeležila kongresa kulturnih in javnih delavcev Hrvatske. Poleg Mladena Šermenta je recitiral verze Miroslava Krleže tudi Drago Krča, ki je kot šepetalec kalniške gledališke skupine znal ves repertoar na pamet, Krleževe verze pa je znal že od prej.⁶ Sodeč po poeti CKD oziroma Gledališča narodne osvoboditve Hrvatske, so se Krleževi verzi na gostovanjih prenašali dalje v Šibenik, Split, Zadar, Sinj in na koncu so z osemdesetimi člani ansambla »prišli v pravkar osvobojeni Zagreb«.

O izvajanju Krleže v drugih krajih obstaja nezanesljivo poročilo Mire Juretić, terenske delavke in članice okrajnega komiteja Skoja za Sušak, ki pravi, da je 1943. poslušala v kajkavščini »nekaj iz Krleže«. Podatki o Krleži v Slavoniji, v kraju, v katerem so delovali Gledališče narodne osvoboditve za Slavonijo, gledališka družina Avgust Cesarec (na gostovanju), virovitiška, bjelovarska in druge, okrožne in oblastne, pa tudi manjše družine iz vojaških enot, pričajo, da v Slavoniji »Krleže niso igrali«. Drugih podrobnosti o predstavah še vedno nimamo. Vendar pa se ob imenu Krleže vsak bralec, tudi partizanski, spomni predvsem na njegovo predvojno dejavnost, ko je bil »najizrazitejši predstavnik leve fronte v jugoslovanski umetnosti« (Cesarec). Krleža je sam sebe imenoval upornik in negator številnih nečloveških situacij, a tudi sanjač. Bil je pesnik z bujno domišljijo in je »ustvaril sugestivne podobe bolezni, vojne, jeseni in navečera, pa tudi akorde, ki jih prežemata optimizem in zaupanje v jutrišnji dan«. Njegovo pojmovanje kulture in umetnosti je bilo tako vseobsežno, zgodovinsko tako utemeljeno in v tistem času tako dojem-

⁴ Vjeko Afrić, *Lika i teater bez kulisa*, v cit. Šesta proletarska divizija, str. 542.

⁵ »Krleža je prišel v partizane s Sermentom, ki sem ga nagovoril, da je kot rojeni kajkavec in igralec recitiral dve pesmi iz Balad Petrice Kerempuha (Šime Šimatović, 1982, zapisnik razgovora).

⁶ Podatke o tem so dali Drago Krča, Josip in Miro Marotti, Franjo Majetić-Sivi, Radojko Ježić, Mladen Šerment, Mira Zupan, Zlata Ježić in Ankica Čić, člani kalniške in potem Centralne gledališke družine pri ZAVNOH.

ljivo in razumljivo za najrazličnejše umetniške smeri, obenem pa »smrtonosno«⁷ za kulturno ustvarjalnost, ki je bila ideološko oddaljena, da je bilo deležno izrednega zanimanja ljudi, z majhnim in velikim znanjem, in da so, po besedah mnogih, zaradi Krleževih del odhajali v boj. Seveda so nekatera dela morala zadeti tudi na odpor. Krleževih dram niso igrali v partizanih. »S sabo smo nosili vojno prozo.«⁸ Spominjam se, kako mi je Nikola Hercigonja, skladatelj in glasbeni pedagog, član Gledališča narodne osvoboditve Jugoslavije in »predvojni krležovec«, ki se je šolal na Sušaku, po umetniški, glasbeni izobrazbi pa je »pravi zagrebški kajkavec«, v svojem beograjskem stanovanju, ko sva se dva dni in pol pogovarjala o KNOJ, razkazal osebne spomine na vojno: pločevinasto cigaretnico, v kateri je bila otroška nogavička, in preganjen list, iztrgan iz Krleževe knjige o vojni in vojskovanju. Hercigonja je med vojno nosil te predmete s seboj kot »spomin na domače ognjišče« in jih ohranil.

O tem, kako so brali Krležo v partizanih, javno in skrivaj, obstaja dosti podatkov, še več pa se o tem pogovarjajo borci še dandanes. Najkrajši odgovor bi bil: brali so ga na samem, tako, kot se bere vsako knjigo. Je pa bilo težko priti do knjig, čeprav so bile izredno cenjene, »kot puška in hrana«; treba jih je bilo osvoboditi! Knjige so bile v večjih krajih in mestih (v šolskih, mestnih, univerzitetnih knjižnicah in drugod), in so, tako kot ti kraji in mesta, »šle iz rok v roke«. Šele po osvoboditvi Beograda oktobra 1944. leta so knjižnice postale dostopne javnosti. »Naše potujoče partizanske knjižnice niso imele dosti knjig in še te so bile stalno izposojene.« Če si pogledamo te »potujoče« knjižnice, vidimo, da so imele tudi Krležo, a »zelo malo«, ker so njegove knjige »zakopavali« ali pošiljali v partizanske bolnišnice, da bi jih brali ranjenci. — »Knjige smo dobivali v vaških knjižnicah,« pripoveduje Dragan Knapić, partizanski igralec in namestnik političnega komisarja (Ante Tikulin) igralske skupine 13. proletarske udarne brigade, za katere smo vedeli, kje so skrite in kako lahko pridemo do njih (knjižnice s tako imenovanimi rdečimi knjigami — poleg partijskih knjig so bile v njih tudi Krleževe). Knjige smo si izposojali tudi v hišah, v katerih smo prenočevali in prebivali.«⁹

⁷ Izjava dveh upokojenih univerzitetnih profesorjev, tedaj študentov na Strojni fakulteti, ki sta se spominjala Krleževga predavanja o imperializmu. Imel ga je 1927. leta v veliki predavalnici fakultete na Marulićevem trgu v Zagrebu. Krleža je povedal komaj uvodne besede o trdnjavi in obrambnem prostoru imperializma, potem pa je predavanje sam prekinil in ga ni končal. Videti je bil bolan. (Dragutin Horvat in Josip Hribar)

⁸ V tem stavku in označitvi je poleg lastnega stališča čutiti zavest o težavah, »ki smo jih imeli in« ki so nas še čakale, pa tudi potrebo po tem, da jih premagamo in ustvarimo drugačno življenje. »Ko ne bi bilo topov, bi nas vzel hudič!« (Krleža; iz pogovora s partizanskimi igralci)

⁹ To so bile tako imenovane partizanske baze na svobodnem ozemlju ali v zasedenih mestih.

Na osvobojenem ozemlju smo poznali baze v krajih (Glini, na primer, smo pravili »partizanski Hollywood«, ker so v njej dlje časa bivali igralci in imeli tam igralsko solo (učitelji so bili tile tovariši in tovarišice: za scenografijo Djoko Petrović, za gledališko zgodovino in teorijo igre Drago Ivanišević, za književnost Vice Zaninović, za jezik in vprašanja jezika in govora profesorica Kohnova, za glasbo Slavko Zlatić, za režijo in zborno recitiranje Srdjan Flego, za odrski govor Mladen Serment ter za politično in marksistično izobraževanje Ivo Vejvoda; večkrat so povabili še druge predavatelje). Dalje so bile bolnišnične baze (na primer v Trnovcu na Žumberku, v katerih so prav tako imeli gledališko in drugo kulturno-prosvetno dejavnost ter knjižnice; po podatkih je Dragan Knapić, ko je ležal ranjen v bolnišnici, bral Krležo, kar je sprožilo med tovariši hudo polemiko o branju Krleže med vojno). Dalje so bile baze stanovanja (»Osebna izkaznica za tovariša Salka Repka, člana Gledališča narodne osvoboditve, za stanovanje in hrano v mestu«, izdana v Jajcu 1. novembra 1943, podpisana od politkomisarja Iva Frola in žigosana; ali dopis Komande mesta Jajce z dne 30. oktobra 1943, poslan državljanu Müllerju v Jajcu: »Oddajte eno sobo s posteljo in posteljnino partizanu skladatelju Gledališča narodne osvoboditve tovarišu

V NOB so o Krleži, poleg tega, da so ga brali, tudi precej govorili. Prejšnje polemike so spet prišle na dan v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji, prvi socialistični revoluciji po oktobrski, in sicer o resničnih problemih, na pravem mestu, »ob pravem času za to«. To so bile razprave o vprašanih revolucionarno-proletarske umetnosti, pri nas bolj znane kot razmišljanja o socialnem in tendenci v književnosti in umetnosti. To so bila razmišljanja, ki so za zelo kratko obdobje označila Krležovo stališče o tem »kot nasprotno težnjam revolucionarnega delavskega gibanja«.

Tito, ki je bil vedno prežet z globoko odgovornostjo do prihodnjih generacij, je že spočetka hotel obvarovati svojo dobo »pred napakami, ki jih nikoli ne manjka v obdobjih velikih bitk«. Takšno gledanje je anticipiral v svojem delovanju, Krleža pa v svojih delih.

»Broz se je z namenom, da bi odpravil negativne posledice takšne javne razprave, s katero so se okoriščale reakcionarne sile, večkrat sestal z uredniki revij *Kultura* in *Književnik* ter z Miroslavom Krležo. Ko je Josip Broz seznanjal s tem CK KPJ, je med drugim napisal: »Tako enim kot drugim sem dal vedeti, da bo partija kar najbolj odločno ukrepala proti tistemu, ni važno, kdo je to, ki bi nadaljeval s takšnimi izgredi v naši književnosti.«¹⁰

»In zapomnite si nasvet,« pravi neka oseba v Galiciji, »nasvet starega kamerada: v vojski in v življenju tam zunaj lahko kaj dosežemo samo po ravno začrtani poti: iz oči v oči! Z ovajanjem, nejasnimi klevetami, podtikanjem ni še nihče nič dosegel!«¹¹

Vprašanje, po kateri poti v revolucionarni boj, oziroma vprašanje ocenitve trenutka za začetek revolucije, je zelo intenzivno obdelala KPJ s Titom že pred vojno: Tito je pisal o tem v članku, posvečenem stoti obletnici Leninovega rojstva. Aprila 1970. leta je bilo zapisano o tem: »V Leninovi analizi revolucionarnega stanja in razmerja med razrednimi silami smo našli temelj za pravilno ocenitev trenutka, v katerem bomo začeli revolucijo. Doumeli smo usodnost Leninovega sporočila, da avantgarda ne more sama izvesti revolucije, da je njena življenjska moč v dejavnosti, pobudi in revolucionarni energiji množic, pri čemer je nujna čvrsta povezanost proletariata, kmetov, inteligence — vseh delovnih slojev. Zato je bila naša revolucija po značaju in silah, ki so v njej sodelovale, socialistična, demokratična in množična.«¹²

Tito je od prvega dne revolucije spodbujal »mlado« partizansko kulturo in umetnost tako, da je — po pripovedovanju vseh partizanskih umetnikov, ki so govorili s Titom med NOB — »v vsakem budil prepričanje, da je revolucija v svojem najglobljem bistvu ljudska in sorodna umetnosti«.

Nikoli Hercigonji, dajte mu na razpolago klavir za začasno uporabo v hiši (komandant M. Jokanović); ta primer je zanimiv, ker je bila po pripovedovanju Nikole Hercigonje v tej hiši avstrijskega naprednega izobraženca, inženirja v Jajcu, knjižnica, »v kateri sem med nemškimi klasiki našel knjige Andrića in Krleže«.)

V zasedenih mestih so bile partizanske baze stanovanja. Na primer v Zagrebu: »skozi stanovanje Srdjana Flega so šli ‚Spanci‘«; v Ruticevem stanovanju so bili partijski sestanki, medtem ko je Vjekoslav Afrić noč pred odhodom v partizane prebil v stanovanju Dubajićevih. V vseh stanovanjih so imeli Krleževe revije in knjige.

¹⁰ Dragica Lazarević, *Josip Broz Tito ponovo u vrhu rukovodstva KPJ*, v: cit. Tito-Partija-Revolucija, str. 69.

¹¹ Miroslav Krleža *Galicija*, 2. dejanje, v: *Sabrana djela*, Tri drame, Sarajevo 1981, str. 59.

¹² Miraš Stožinić, *Titova koncepcija stvaranja revolucionarne armije u NOR*, v cit.: Tito-Partija-Revolucija, str. 275.

Vprašanje neposrednosti in posrednosti ustvarjalnosti, vprašanje cilja ter ravnotežja med vsebino, obliko in kulturnimi potrebami, posebno pa vprašanje vrednote, je Tito dopolnjeval s svojim poznavanjem stališč o vojni in miru in z obsežnimi teoretičnimi razmišljanji, v katerih je poudarjal pomen umetnosti in kulture.

V letih pred vojno se je problem omejeval na vprašanje o razmerju med umetnostjo in revolucijo, o literaturi in literarnem boju (Krleža), mlada kultura nove partizanske države pa se je spraševala, kakšni sta lahko v tej fazi kultura in umetnost. Enako vprašanje sta si zastavljali predvojna in vojna generacija. Krleža, ki je vse življenje pisal o tem problemu, se je znašel pred njimi tudi v NOB, skupaj s partizani. Odgovor na to in podobna vprašanja je bil v NOB¹³ stalno »na dnevnem redu v Gledališču narodne osvoboditve Jugoslavije in nas ločeval tudi v razpravah o Krleži« (Afrić).

Proces revolucije je bil vsem skupen, in če ga pogledamo iz perspektive našega obdobja, iz perspektive uresničene revolucije, nam pokaže, *kako in zakaj* se je razvijala naša nova (»mlada«) *partizanska inteligenca*.

Še eno zanimivo vprašanje o Krleži med NOB je vprašanje, ki ga niso opazili niti vojaški strokovnjaki, niti znanstveniki »krležoslovci«, niti umetnostni teoretiki: vprašanje »ujemanju« problemov in celo terminologije vojaških znanosti in veščin s teatrološko terminologijo.

Krleža sicer miselnih dosežkov ni formuliral posebej, so pa v vsaki njegovi knjigi in vidni na prvi pogled, tako v vojni prozi, drami, publicističnih besedilih, pesnitvah kot v spisih o umetnosti in umetnikih. Zdi se, da so jih strokovnjaki različnih strok podcenjevali, in to po krivici.

---

¹³ Podobno je bilo vprašanje o razmerju med kulturnimi (tudi književnimi) pridobitvami minulih časov v naši in tuji umetnosti oziroma med književnostjo in našim časom, časom proletarske revolucije, v katerem se je posebno zaostriло vprašanje o tem, ali je treba vse staro zavreči ali ohraniti. Temu je sledilo vprašanje o razredni pogojenosti umetnosti — ali bi bilo treba novemu proletarskemu razredu dati njemu tuja in manj razumljiva dela ali pa »ab ovo« dati vsem razumljiva nova dela. O svobodi ustvarjanja kot o izbiri lastne »poti ustvarjanja«, ki je danes za nas pomembno vprašanje, med vojno ni bilo ostrih polemik in razgovorov.

»Kar zadeva zgodovinsko ozadje takšnih dialogov, kot je ta: da bi lahko danes, po petdesetih letih, vsaj deloma razumeli živčno napetost takšnega razgovora, je treba z nekaj besedami opisati podrobnosti, ki so v vojnih razmerah povzročile nespravlivo politično ločitev in pripeljale hrvatsko inteligenco do razkola na leve in desne politične sile. (Krleža v na novo pripisanem predgovoru (1967) k *Razgovoru o Brest-Litovsku (1918)*, Dnevnik 1918—22, Dvni dani II, Sarajevo 1981, str. 17). Tako Krleža tolmači samega sebe iz perspektive »po petdesetih letih«; pri tem odlično obvlada metodo, taktiko in strategijo družbenega »merjenja« pomembnosti in pomena kulturno-družbeno-političnih pojavov v prvi svetovni vojni, s tem pa hkrati pojasnjuje samega sebe v enobejevskih polemikah o podobnih vprašanjih in problemih druge svetovne vojne. V zvezi s tem je zanimiv napad Jože Horvata na kongresu kulturnih in javnih delavcev Hrvatske, ki je bil sredi junija 1944. leta v Topuskem nedaleč od Zagreba. Po besedah Miše Klarića, tedanjega vojnega dopisnika Oblastnega komiteja za Kordun in Banijo, je Horvat govoril o Krleževem molku kot o svojevrstni mimikriji neodzivanja, o »izkušnji osamljenosti« (kot pravi temu Lasić).

Vprašanja o odgovornosti, še bolj pa o izdaji (takšna vprašanja so vedno najbolj nujna), so se zastavljala med narodnoosvobodilnim bojem in revolucijo že zaradi spreminjanja vrednotenja del in delovanja NOB. Zato se jim ne moremo izogniti, tako kot se ne moremo vsem drugim problemskim vprašanjem, na katera lahko danes odgovorimo mi, seveda na popolnoma drugačni aksiološki ravni od estetske, na primer.

»Razmišljam o pojmu: ars scribendi. V čem je ta nevarna spretnost pisanja? V pisanju ali v opazovanju? Pisanje brez dvoma je »način«, »moda«, »šola« ali »vzgoja«; vendar tudi opazovanje ni samo po sebi »samo način«, ampak je programska teza ali izbiranje vsebine po lastni volji. Kaj je jedro in kaj luščina tega opravila? Kaj pomeni s pisanjem luščiti in ali je sploh mogoče s pisanjem kaj oluščiti?« (Krleža, avgusta 1920. leta v Dugi Reki, ib. str. 335—336) »Dante ni bil v peklju, pa ga je vendar opisal tako peklensko, da že šest stoletij živi od njegove pesnitve.« (ib. Krleža)

»Dnevnega reda« o Krleži v NOB ne moremo začeti, ne da bi primerjali vprašanja vojaške strategije in taktike Krleže in NOB. Ko Krleža piše o vojnah, o tridesetletni vojni, o kmečki vojni, o prvi svetovni vojni ali o »vojni kot vojni«, opisuje enotnost operacij, povezanost glavne in stranske fronte, vlogo posameznikov v »tej njihovi (gosposki) vojni«, posamezne napade in vodenje z jasnim strateškim načrtom ali brez njega, z »brigadami in divizijami mrličev«, se njegova konstrukcijska »krepitev« besedila razvija skladno z bojno prekaljenostjo borcev na fronti: v odločilne bitke gredo prvi »prostovoljci« (komunisti, kandidati, skojevci, prekaljeni borci ali v nasprotnem vrstnem redu, »najprej mladi, nato pa zreli vojaki« (nato Krleža v razpletu igre ravna kot vojaški komandant po načelu koncentracije sil na pomembni koti).

Dalje Krleža opisuje tudi povsem izvirni konceptiji manevra in gibljivosti t.i. »pohodnega manevra«, ki sta bili bistveni določnici Titove strategije (manever, gibljivost in dinamičnost) v narodnoosvobodilni vojni, strategije, ki je bila hkrati vojaška, revolucionarna in politična.

»Na taktičnem področju,« piše Peko Dapčević,¹⁴ »je bila narodnoosvobodilna vojna eno samo nenehno manevriranje sil in sredstev z namenom, da bi dobili in obdržali pobudo na bojišču, da bi prispevali k nenehni krepitvi gibanja, k njegovemu širjenju med množicami in k večanju števila ljudskih borcev, vira novih brigad in divizij. Iz tega zornega kota lahko rečemo, da so manever izvajale celotne oborožene sile, celotno množično revolucionarno gibanje, ki so ga sestavljale poleg oboroženih sil tudi razne druge oblike boja in odpora.«

»Ko sem prišel v partizane, sem videl to, kar sem prebral že pri Krleži.« (Mišo Klarić, 1966)

»Krleža je znal povedati z besedami marsikaj, kar smo nerodno, nejasno in nemirno nosili v sebi, tako da nam je bila vsaka pesem ali stavek iz proze blizu in da dostikrat nismo razlikovali, kaj je Krležovo in kaj naše, saj smo navadno vse, kar je bilo njegovo, takoj sprejeli za svoje,« je zapisal Jozo Kovačević 1974. leta, ko je pisal o »razvoju SKOJ v Sisku v letih od 1927. do 1936. (Več o delu SKOJ in prvega marksističnega krožka, katerega član je bil, v: cit. Zbornik Sisak in Banija.)

Iz takšnega zornega kota prebrano Krležino delo je lahko vir znanja o vojni (po Klarićevi označitvi) in vir znanja o literaturi (po Kovačevićevi označitvi), kajti oba vira sta spodbudila, povedano v sodobnem jeziku, stališča za sprejemanje Krleže.

S tega vidika je Krležovo delo o vojni, »delo« kot posledica »delovanja«, dokument o vojni, zato ga lahko uporabljamo za dokumentarne namene. Kaže namreč neko družbo, obdobje, skratka je proizvod določene literature ali teatra in prav zato, ker je izraz njegove — v slehernem obdobju drugačne — temeljne tendence o vojni in literaturi, je tudi umetniško. O njegovih delih sodimo iz zgodovinskega, analitičnega, sociološkega, estetskega in vojaškega zornega kota, ker imajo tudi specifičen »način življenja«. Videli smo, da način, na kateri delujejo, in način, kako jih sprejemamo, pravzaprav določata poti njihovega življenja.

Tudi v tem aspektu Krleževega delovanja in njegovih del v NOB je problem vsebovan v dveh besedah: »Umetnost in revolucija«; to vodi Krležovo misel in delo

---

¹⁴ Peko Dapčević, *Manever — osnova Titove strategije u Narodnooslobodilačkom-revolucionarnom ratu*, v: Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Liburnija, Rijeka, in Mladost, Zagreb 1981, str. 1243.

---

vanje zlasti do začetka druge svetovne vojne, medtem ko se poudarek premakne na »revolucijo in umetnost« v obdobju Krleževega »delovanja« v kratkem času tako imenovanega »partijskega mirovanja«, dalje v obdobju »tisoč strani«, napisanih v zasedenem Zagrebu od aprila 1941. do maja 1945. leta, zlasti pa v povojnem obdobju v etapi izredno dinamičnega napredka marksistične misli pri nas. Na podlagi tega lahko postavimo tezo o dinamičnem, nemirujočem razmerju med Krleževimi deli in njihovimi bralci, ki je sorodna Krleževi tezi o dinamiki »gibanja« literature in o gibanju vojne. »Kolona levo! Kolona desno! Raport! Fronta! Mobilizacija! Demobilizacija! Vojna! ... To, to, to! (Miroslav Krleža, Tri domobrana)

Ljudje se gibljejo, piše Krleža, in razsojajo o stvareh in pojmi, ki se prav tako gibljejo, književnost pa med končno resnico kot fetišem in iskanjem resničnosti lessingovsko ne sme mirovati! Stoletja je njena glavna značilnost, da se giblje in išče! To zadeva tudi Krležo v partizanih. Ko bo nekega dne napisana zgodovina Komunistične partije Jugoslavije, pri zgodovini marksistične misli o umetnosti in revoluciji ne bomo mogli, niti smeli izpustiti poglavje o Krleži v NOB.

Prevedel Božidar Premrl

Hej, tovariši!

Neža Maurer

Beseda »tovariš« je po vojni zamenjala večino medsebojnih nazivov, ki so ljudi postavljali v različne stopnje soodvisnosti. V tem dejanju je bilo zaobseženo velikansko hotenje prej zapostavljenih, celo izkoriščanih in preziranih ljudi, da bi si bili enakovredni, da bi bili drug z drugim odkriti — lahko tudi strogi, vendar ne prezirljivi ali vzvišeni; hotenje, da bi si bili predani, vselej dobronamerni, da bi varovali sočlovekovo in skupno lastnino kot svojo; da bi si v težavah — službenih ali osebnih — pomagali. Skratka: da bi bili drug z drugim tovariši.

Ta plemenita beseda je s splošno vsakdanjo rabo, z vsesplošnim razširjanjem in celo zlorabljanjem, izgubljala velik del svoje dragocene vsebine. Dandanes se celo zgodi, da deluje prazno kot obleka na obešalniku: človeka ni čutiti v njej.

In vendar se prepričujemo, si dopovedujemo, da nam je tovarštvo silno potrebno. Kot rože na gredicah ga poskušamo gojiti v šoli ...

Mladi ljudje so na vprašanje ‚Kdo je tvoj tovariš?‘ odgovarjali takole:

- Tip, na katerega se lahko vedno zanesesh.
- Tip, s katerim bi si upal iti v džunglo.
- Človek, katerega globoko spoštuješ, pa te vendar ni sram, če ga prosiš za uslugo.
- Sošolec, ki te naravnost, odkrito kritizira — pa veš, da te iz želje, da bi se popravil, ne pa da bi padel v šoli.
- Brivec, ki ti drži britev pod grlom, pa se ne ustrašiš, da zareže.
- Zvestoba je glavna lastnost tovariša. Z njim se lahko odkrito sporečeš, ker pozna tvoje dobre in slabe lastnosti, pozna pa tudi lastno ceno in se ne boji, da bi te izgubil.
- Prijateljstvo je tolerantno, odpušča, tudi potrpi — tovarštvo pa je odkrito, ostro in — trdno.
- Tovarš je človek, kateremu lahko daš revolver, mu obrneš hrbet, pa veš, da te ne bo napadel, čeprav si se pravkar divje sporekel z njim.
- Tovarš je človek, ki bo podstavil hrbet, če se v rudniku začne majati opornik nad tabo.
- Človek, ki z avtomobilom raje zadene v škarpo, kot da bi te poškodoval, je pravi tovariš.
- Tip, ki spregleda tvoje neumnosti, pa te ne izda, ampak reče: ‚Tako ne bo šlo. Če hočeš, da bova tovariša, bova imela enake pravice, pa tudi dolžnosti.‘

Odlomek iz Volčičev (mladinskega romana Toneta Svetine) nam opisuje tovarštvo otrok s Kozare v strašnih vojnih dneh. Zvestoba, medsebojna pomoč, zanesljivost, požrtvovalnost so tedaj bili jamstvo in edina možnost za preživetje:

Ostoja jih je dobro vodil. Ognili so se nastopajočim enotam, zašli pa med globoke zasede. Tam so Nemci, spretno prikriti v gozdu, čakali na razbegle ali od celote oddvojene skupine.

Iznad okopa se je dvignila cev mitraljeza šarca kot strupena kača, ki nagne glavo, preden useka.

Ostoja je zagnal bombo in se pritisnil k tlom. Eksplodirala je... rafal pa jim je zabobnel mimo glav.

Potem je bombo zagnal Duško in Ostoja še eno. V jeku eksplozij in dima, ki se je pomešal z meglico, so bežali nazaj, od koder so prišli.

Sovražnik je bil tako zmeden, da iz najbližjega mitralješkega gnezda, zavitega v dim, ni nihče streljal. Bili so že precej daleč med debli, ko je s strani zadrdral rafal in je odjeknilo nekaj puškinih strelcev. Krogle so presunljivo tleskale ob debela in se piskajoče odbijale. Zdaj so še bolj tekli...

Skoraj bi jih bil že zakril rob, ko je Vuka kriknila in padla. Začutila je silen udarec, ob jedki bolečini v hrbtenici je mislila, da jo je prežagalo. Duško je prvi priskočil k njej in ji skušal rano zamašiti z robcem. Kri mu je mezela med prsti, tesnoba se je prelila v grozo. Zaklical je:

»Ostoja! Ostoja!«

Ostoja je obstal in Bosa tudi. Od tam, kjer je pokalo, so se dvignili trije Nemci. Odpeli so psa in šli za njimi.

»Ostoja...« je zavzdihnila Vuka in se ga oklenila okoli vratu. Bila je kot drobna ptica, ki strmoglavi iz gnezda in si ne more in ne zna prav nič pomagati. »Ne pustite me Švabom...« je prosila.

»Duško, nesel jo bom. Ti počakaj psa. Bosa bo pa za zvezo, da se ne izgubimo...«

Vzdignil je ranjeno dekle v naročje, noge so se mu zašibile; lajež psa med surovimi nemškimi povelji mu je podeseteril moči. Z Boso sta brž prešla greben in se umaknila pogubonosnemu ognju nemškega orožja.

Duško je začutil srce pod grlom. V trenutku je bil sam. Zbral je vso voljo, se stisnil za debelo drevo, pripravil pištolo in čakal. Zagledal je psa, ki se je oddaljil od zasledovalcev. Mrcina se je naglo bližala z nosom pri tleh, natanko po sledi.

Z obema rokama je vzdignil pištolo, težko dedovo valterico. Spomnil se je, da je Mihajlo učil: »Na policijskega psa streljaj od blizu, kajti če ga na daleč zgrešiš, ga imaš že naslednji hip za vratom.«

Pes ga je opazil. Najbrž se mu je nasprotnik, stisnjen k debelu pri tleh, zdel preneznaten, da bi se ga bal. Pognal se je naravnost na Duška. Med skokom pa ga je zadela krogla spredaj v prsi in mu zadaj prebila hrbtenico. Zgrudil se je tik pred dečkom. Cvilil je, otepal s tacami. Po drugem strelu se je umiril, kot bi zaspal.

Zabobnelo je nekaj rafalov. Duško je vstal in stekel. Kmalu je dosegel greben in se spustil, da so mu krogle žvižgale visoko nad glavo in ga niso mogle zadeti.

»Ostoja! Ostoja!« je zavpil izgubljeno. Vedel je: če se sedaj raztepejo, se ne bodo našli...

Bosa in Ostoja sta se mu odzvala že daleč spodaj, kjer se je začel mladi gozd z bujnim podrastkom. Klicala sta in čakala.

Kmalu jih je našel. Zvalil se je na tla, da bi se nadihal. Potem je izustil:

»Psa sem ubil. Zdaj nam ne bodo sledili.«

Po kratkem počitku so izginili v zelenju.

(Skrajšan povzetek: Vuka, malce starejša od brata Duška, ki še ni imel štirinajst let, je močno krvavela. Niso smeli tvegati nadaljnje poti. Dobesedno venela je pred očmi svojih prijateljev. Menjavali so ji obveze, a vse so se prepojile s krvjo. Ko so rdeči madeži počasneje rastle, jih je zajelo lahno upanje. Tako so v podrasti prezdeli noč, ki je prinesla neurje. Zjutraj pa se je rodilo jasno jutro.)

»Rada bi bila ptica... rada bi bila drevo... rada bi bila bilka... rada bi bila cvetlica...«

So bile mar to boleče sanje, da modrino nenadoma zagrinja mrak... da se veje dreves vzdigujejo kot roke v nepredirno slutnjo noči? Da sta zamrla pesem ptic in drsenje mravelj? Da izginjajo njeni dobri prijatelji... bratec Duško, Bosa in Ostoja, ki ga je njeno mlado srce ljubilo z vsakim dihom, ko sta z Duškom prišla v to skupino...?

Ni jih... Le pepelnata sivina in grenak okus po neznanski samoti, ki je široko odprla brezno v globino...

Deklica plava v smeri plahih senc, izginja brez bolečine. Spušča se kot semenčica z nežnim krilom z višin drevesa v naročje plodne zemlje...

»Vuka!« je kriknil Duško in otrpnul kot bedna živalica v primežu gobca neusmiljenih zob.

»Mrtva...« je zahlipal Ostoja in padel poleg nje na kolena. Vsi trije so klečali ob deklici in solze so jim tekle po licih.

V vojni je tovarštvo terjalo velikanske žrtve, če ne kar življenja. Kaj pa danes, v miru? Brala sem stavek: 'Slast povezuje telesa, trpljenje povezuje duševnosti.' (Mira Mihelič) Tovarštvo je nad slastjo. Njegovo bistvo je, da daješ drugemu enako mesto, enake pravice, enako veljavo kot sebi.

STONE SVETINA: Vojne si ne moremo predstavljati brez tovarštva. Ko je človek potisnjen na eksistenčni rob, se zave, da je potreben drugemu prav toliko, kolikor so drugi potrebni njemu.

Tovarštvo v vojni se ni kazalo samo v tem, da so ljudje dajali partizanom zares zadnji krajec kruha, zadnjo košaro krompirja, ali da je cela četa kadila eno cigareto. Pravo tovarštvo se je pokazalo v boju: reševanje ranjenih je vedno pomenilo tveganje lastnega življenja. Prav tako skrb za bolne in onemogle. Istočasno pa je zavest, da te tovariši ne bodo zapustili, ko boš ranjen ali bolan, rojevala silno moč, da je človek zdržal v boju tudi v nemogočih razmerah.

Kaj naj bi danes pomenilo tovarštvo mladim?

STONE SVETINA: Danes ima tovarštvo isti pomen, samo pogoji niso tako zaostreni. Čeprav je mir, so nekateri ljudje potrebni pomoči. Nekateri so osamljeni, odrinjeni, ker jim je zmanjkalo moči. So ljudje, ki zgubijo vero, zaupanje v našo stvarnost, v sebe. Takim ljudem je treba tovariško pomagati. Najprej jih moramo poskušati razumeti. Včasih je za koga dovolj že beseda, prava beseda, da se pobere.

Sodobna družba postaja vse bolj slepa in brezbržna do posameznikov, tako do mladine kot do starejših ljudi. In če bomo hoteli obstati kot ljudje, se bomo morali bolj povezovati med seboj v delujoče skupnosti — naj bo mladi na svojih področjih, kot tudi odrasli. V devetnajstem stoletju je umiral bog, zdaj pa umira človek v strahu pred ekološko in atomsko katastrofo.

Kaj menite, lahko večje delovno zблиžanje mladih oživi tovarštvo?

STONE SVETINA: Delovne brigade in vsaka delovna akcija združujejo ljudi pri delu. In ker so ljudje usmerjeni k istemu cilju, prihaja do resničnega prijateljstva in tovarštva. Zato smo včasih rekli: Mi gradimo progno — progno gradi nas!

Veliko tovarštva je v armadi — tudi zdaj, v mirnem času. Prav tako med delovnimi ljudmi v dobrih delovnih organizacijah. Na splošno drži, da so delavci med seboj bolj solidarni kot ljudje po pisarnah. Stopnja zavisti in nepravilnih odnosov raste z večjimi pravicami: čim višji je položaj — manj je tovarštva. Tudi v umetnosti ni tovarštva, kaj šele tolerance in ljubezni. Vsak je zaverovan vase.

Naj opozorim na beograjski — in morda še kakšen — primer, ko so šolarji napadli sošolca in ga pobili. Ali je to zloba ali nuja? Se mladi morajo z nekom spopadati? Ali ljudje — mladi in odrasli — potrebujejo nasprotnika, da bi postali tovariši? Ali tovarštvo lahko živi tudi samo iz sebe?

TONE SVETINA: *Tovarištvo lahko živi samo iz sebe. Vzemimo kot primer alpinizem: Ne boriš se z goro — boriš se s svojo slabostjo in strahom.*

V družbi, ki pozna vojne in strahovanja, je konflikt osnovni odnos med ljudmi. Ampak — vsi si želimo brezkonfliktno družbo in brezkonfliktno življenje — saj je zemlja dovolj velika za vse.

Večkrat kdo reče, da je človek tak kot zver. To je slaba primerjava: zveri napadajo samo za hrano in spopadajo se samo ob parjenju — kdo bo močnejši. Živali nikdar ne bi ogrozile ali uničile zemlje. Človek pa ogroža naravo in samega sebe. Pokazalo se je, da mu je razum — na žalost — tudi v breme, ne le v korist. Ves svet razmišlja, kdo bo koga in kako — namesto da bi ljudje razmišljali, kako bi drug drugemu pomagali.

Kljub vsemu pa verjamem, da mora zmagati zdrava pamet. Ravnotežje — to je zdrava pamet! Danes pa je težava v tem, da sta tehnika in tehnologija presegle vsa predvidevanja — in duhovni razvoj ju še ni dohitel. Tako se ljudje — nehote, podzavestno — čutijo ogrožene in si več prizadevajo za premoč kot za sožitje. V mednarodnih odnosih pojem tovarštva ne obstaja. Prepričan pa sem, da nas v najhujši stiski lahko reši samo tovarštvo. Tisto, ki živi v vsakem posamezniku in združeno proti nevarnosti uničenja postane silna moč.

Drejče

Nada Kraigher

---

*Kaj naj napišem, kaj naj povem,
pripovedujem?
Naj mar opišem tiste temne, hude čase,
ko so po našem mestu krožile patrulje
do zob oboroženih okupatorjev?
Naj govorim
o časih,
ko je bilo naše mesto krog in krog
obdano z bodečo žico?
O tistih časih,
ko so vojaške racije
dan na dan pobirale ljudi,
ko so jih zapirali in mučili,
jih gnali v koncentracijska taborišča
in jih streljali kot talce?
Časi, ko so ljudje v sebi
premagovali tesnobo in strah
in storili vse,
da bi podprli svoje borce v ilegali
in v gozdovih...*

Kakor na primer mali Drejče. Droben suhelj, a trden, krepak, ki zlepa ne bo popustil, če se česa loti.

Že ure sedi za mizo... z jezikom med zobmi in počasi, pazljivo riše.

Na bele listke papirja rdeče črke OF — Osvobodilna fronta!

Stara Barba, pri kateri stanuje Drejče, odkar sta oče in mati odšla v partizane, se huduje:

— Drejče, nerga, zakaj hitiš? Saj danes ne moreš ven. Pravijo, da bodo po vsem mestu vojaške racije... si slišal?

Drejče nič ne sliši.

Skrbno riše in porisane lističe odlaga na mizo. Vse polno jih je že... ki jih bo popoldne v zaletu metal v zrak... in veter bo odnašal bele listke vse više in više, nato se bodo polagoma usipali, da bo naenkrat vse belo po tleh...

Da.

Pionirji aktivisti hočejo spomniti okupatorja, da je Osvobodilna fronta na straži!

Barba pogleduje na stensko uro in znova govori o racijah.

— Danes mi nikar ne hodi ven, ne smeš na cesto, razumeš?

— Ne smem? se zasmeye Drejče, ti pa greš? Zate ni nevarnosti?

— To ni isto, vzdihne stara Barba in tlači časopise v nakupovalno košaro. Ona mora raznesti Slovenski poročevalec, ljudje so željni vesti, čakajo nanjo, ne sme jih razočarati.

Ko odklepa vrata, odbije ura poldan.

— Vsaj pazi, Drejče, se znova ozre na fantka, glej, da boš doma pred policijsko uro, danes bo zunaj nevarno!

In zunaj je res nevarno.

Tudi stara Barba se mora nazadnje umakniti v vežo, kajti vojaška patrolja je s kordonom zaprla odsek ceste in nihče ne more mimo.

Sredi ceste kamioni, v katere vojaki ženejo zajete ljudi. S puškinimi kopiti jih porivajo vanje.

Vojaki se grobo znašajo nad ljudmi, da bi v sebi potlačili strah. Za okupatorja je mesto leglo nevarnosti. Kot bi bilo čez in čez prepredeno z nevidnimi nitmi, kakor da bi bili vsi med seboj dogovorjeni, da bodo vsak čas podprli svoje ilegalce, komuniste, partizane ... prekleto rdeče mesto, v katerem ni več mogoče mirno zatisniti očesa ...

Stara Barba, ki se mora izogniti racijam, izgubi ves popoldan na svoji poti, a se ji nazadnje le posreči, vrniti se domov še pred policijsko uro.

Ura v kuhinji je pravkar odbila peto popoldne, Drejčka pa še ni.

Ob glasnem tiktakanju ure v kuhinji, iz katere se dnevna svetloba polagoma umika, stara Barba že komaj prenaša tesnobni nemir, ki se vse bolj oglašča. Kaj je s fantom? Zakaj ga še ni? Se mu je kaj zgodilo?

Oh, da bi s časom mogla nazaj tja do poldneva, ko je Drejče še risal v kuhinji, na silo bi ga zadržala! Ne bi mu bila smela popustiti ... danes ne, ko sem slutila, da bo vsepovsod toliko podivjanega vojaštva.

Sosedje tolažijo staro Barbo ... saj bo še pritekel, fant je uren, spreten je, zagotovo bo prišel ...

Stara Barba pa se ne more znebiti strahov. Ona ve, da kakor hitro pade mrak, polovijo Italijani vsakogar, ki se še mudi na cesti. Po policijski uri pa, od lastnega strahu podivjani, že od daleč streljajo na ljudi, celo na sence senc ...

In ko je v kuhinji stare Barbe ura na steni odbila tričetrť na šest, ni bilo več Drejčeta med živimi.

Nehote se je zamudil, ni se odzval klicu: — Stoj!, še hitreje je stekel proti domu in obležal v mlaki krvi ...

Oh, ne, ne!

Zakaj bi kisala samo o temnih podobah

tistih oddaljenih časov?

Saj so bili hkrati tudi svetli,

časi iskrenega tovarštva,

časi velikega poguma.

Časi skupnih akcij

starih in mladih

in celo komaj odraslih

pionirjev aktivistov!

Rdeči boogie*

Viktor Konjar

Vse več je v jugoslovanski umetnosti (prozni, filmski, gledališki) raziskovalnega zanimanja za čas, ki je sledil koncu oboroženega dela naše revolucije in ga, prosto po naslovu filma srbskega režiserja Zdravka Šotre, poimenujemo čas »osvajanja svobode«. Doživljajski naboj tistih mesecev in let je bil s svojo specifikom za marsikoga, če ne kar za večino aktivnih udeležencev takratne dobe, celo izrazitejši od dominantnih človeških in moralnih preizkušenj njihovih poprejšnjih vojnih let. Kakorkoli že: revolucija se je nedvomno nadaljevala in oblikovala z vso potencialno intenzivnostjo ter prav v fazi svojega izčiščevanja zadobivala dokončno podobo preobrazbe temeljnih družbenih in življenjskih razmerij. Osnovni zgodovinski kategoriji velikega spopada, se pravi igra in protigra revolucije, sta bili še v polnem obsegu dejavni, prav to pa je dajalo času izrazito dramatične poudarke. »Osvajanje svobode« je bilo vse prej kot preprosto sklepno opravilo »vojne in miru«.

Tega dejstva se dolgo nismo povsem jasno zavedali, o čemer pričajo tudi ugotovitve, da smo se vse do nedavnega (kot se v posamičnih primerih še zmerom) ubadali z revolucijo zgolj in samo v omejenem okviru njenih vojnih, narodnoosvobodilnih, partizanskih let 1941–1945. Bistvo spominov in pričevanj pa sega v veliko daljša časovna razdobja,

daleč pred vojno in daleč v čas po njenem izteku. Ključnega pomena je navsezadnje prav to, kaj se je dogajalo in zgodilo z revolucijskim zagonom in z njegovimi nosilci in protagonisti potem, pozneje, v fazi konsekvenc.

V filmskem mediju so se s tem in takim spraševanjem doslej ukvarjali razmeroma maloštevilni jugoslovanski avtorji. Živojin Pavlovič vsekakor, v svoji Zasedi, v Rdečem klasju in v še nekaterih poskusih opredelitve. Prav tako že poprej omenjeni Zdravko Šotra z Osvajanjem svobode. Pa Mića Milošević v filmu Berlin kaputt. In Rajko Grlić s svojim Samo enkrat ljubiš.

Slovenski film sledi tem in še nekaterim drugim poskusom tipanja v to smer z nekajletno zamudo. Zamuja tudi v primerjavi s posameznimi »retrospektivami«, s kakršnimi se je na zgodnji povojni čas v vsaj njegovi zapletenosti oziral del slovenske literature in slovenskega gledališča.

Karpo Godina je svoj Rdeči boogie ali Kaj ti je, deklica posnel na podlagi scenarija, ki ga je napisal Branko Šömen, nedvomno spodbujen ob poprejšnjih lastnih in drugih posegih v to kljub vsemu premalokrat in premalo intenzivno obdelano doživljajsko tematiko.

Vendar pa se Šömen svojega poskusa interpretacije zgodnjega povojnega revolucijskega obdobja (ko je revolucija, iščoč svoje izčiščenje, med drugim požirala tudi lastne otroke) ni lotil globalno, na način zgodovinske freske ali panoamske obdelave. Za zorni kot svoje observacije si je izbral doživljaje peščice tedanjih mladih ljudi, katerih življenjska preokupacija je bila glasba, pravzaprav igranje v ansamblu, ki v specifičnih razmerah časa išče svoj prostor pod soncem, svoj stik s sodobnim svetom.

Kdo so ti fantje, od kod prihajajo, kam so obrnjena njihova pota?

---

* Film režiserja Karpa Godine in scenarista Branka Šöмна, Viba film 1982.

Nobenega dvoma o tem, da gre za pripadnike generacije, ki je zdaj, štiri-deset let pozneje, v neposredni bližini izteka svoje delovne dobe. Film, ki po-nazarja spomin na doživetja njihove mladosti, skuša biti pričevanje o izkuš-njah in preizkušnjah tega rodu v času, ko je vstopal v življenje.

Ni nam podrobno povedano, kaj so bili ti fantje, ti glasbeni popotniki po-prej, preden so prijeli inštrumente v roke in se združili v svoj ansambel, se pravi med vojno. Razgrinjanje eksistenčnih ozadij sicer ni tema tega filma, toda vse kaže, da je prav v tej okoliščini skrita ena izmed poglavitnih deficitarnosti nje-govega sporočila: pri mladih protagoni-stih Rdečega boogieja namreč ves čas pogrešamo prav razpon njihovih člove-ških in s tem tudi zgodovinskih dimen-zij. Ogledujemo si jih lahko zgolj v ne-kakšni trenutnosti njihovega doživljanja.

Bistvenega pomena za njihovo eksis-tenco v času, ki ga živijo in sodoživlja-jo, je neizogibno dejstvo, da si svojih delovnih in življenjskih možnosti ne smejo in ne morejo določati sami. Ne smejo igrati, kar bi radi (neznansko jih mika jazz, ki pa je bil v takratnem času pod anatemo), pa tudi poti in krajev svojega nastopanja si ne morejo izbirati po lastni volji. Vse njihovo početje je vnaprej programirano. Pota in načine nastopanja jim izbira nekakšno agitpro-povsko poveljstvo, ki jim dodeli tudi vodjo ansambla in prek njega tako re-pertoar kot itinerer njihovega nastopa-nja. V svoji tako definirani funkciji so kakpak odvisni od volje nekoga drugega, prav odslikavanje te človeške odvisnosti in podrejenosti (subjekta objektu oziro-ma individuuma kolektivni volji) pa se tudi zdi ključni motiv, s katerim si da-jemo opravka ob podoživljanju Rdečega boogieja kot poskusa »zgodovinske« re-trospektive. Življenje vseh in vsakogar — nam sugerirajo situacije, ki imajo vlogo izsekov tistega časa — je bilo v ce-loti in v vseh detajlih podvrženo usmer-jevalni volji nekakšnega totalitarnega

centra, ki je programiral sleherni člove-kov individualni korak v okviru njegove kolektivne pripadnosti in njegovih ko-lektivnih funkcij ali obveznosti.

Scenarist si je za način razgrnitve svojih »dokazov« izbral popotovanje svo-jih filmskih protagonistov po sloven-skem podeželju in skozi tipiko takratnih življenjskih razmer, ki so bile neposred-ni odsev specifičnih poskusov družbene-ga uravnavanja. Tem spominom naj bi se nasmehnili in se nad njimi — ne na-zadnje tudi nad njihovimi tragičnimi obeležji — zamislili.

Mladi protagonisti, ki nastopajo v tej filmski prigodi, so do stanja stvari, kot jih doživljajo in doumevajo, kritično distancirani. Sami skušajo biti v svojem ravnanju kolikor mogoče avtonomni, ne-konformistični, torej vsaj do neke mere aktivni v svojem spopadanju ali sooča-nju z razmerami potenciranega kolekti-vizma, ki je skušal človeka-posameznika — tako nekako povzemamo vodilno spo-ročilno misel filma — oropati za vse tisto bistveno, kar naj bi določalo nje-govo človeško avtonomnost. Podrejanje individualnih pobud in lastnosti prevla-dujočim kolektivnim življenjskim obli-kam oziroma volji tistih, ki jim je dode-ljena vloga družbenih vodnikov in usmerjevalnih aktivistov, te mlade ljudi bolj in bolj teži, jih vznemirja, jih ču-stveno in moralno prizadeva ter jih, v sorazmerju s kopičenjem bodisi poni-glavih bodisi tragičnih izkušenj, s kate-rimi imajo opravka na svojem popoto-vanju po deželi, spreminja v razočaran-ce, ki se zgrozijo in celo obupajo nad posledencami tako strukturiranega družbenega oziroma življenjskega siste-ma.

Te in takšne dimenzije zadobi film v svoji sklepni sekvenci. V poprejšnjem poteku popotovanja in doživljanja na poti so grozljivo-tragična dejstva pose-jana dokaj redko. Veliko več je poni-glavo-smešnih doživljajskih spleto in okoliščin, ki v gledalčevi percepciji med gledanjem sproščajo celo obilo vedrih

počutij in reminiscenc. Ponazoritvam medčloveških situacij in razmerij izza »tistega« časa se lahko hahlja, ali pa jih podoživlja z nostalgijo. Tak je zlasti imenitno zastavljeni začetek filma, njegova ekspozicija, katere utrip pa v kasnejšem poteku dogajanja uplahne. Bistvenega pomena za Rdeči boogie je pravzaprav to, da se v gledalca tragično razboljeni razmislek o življenjskih konsekvencah totalitarističnega obdobja prikrade šele kasneje, po preteku filmske fabule, ko se vse druge plasti dogajanja prepojijo z dominantno barvo trpkega spomina.

Ob tej in takšni estetiki, ki je veljavna za domala vsa jugoslovanska literarna, gledališka in filmska dela, katerih tema so reminiscence na zgodnja leta našega povojnega obdobja, se seveda zastavi vprašanje o temeljni barvi, ki jo uporabljamo, ko opredeljujemo tisti čas. Njeni toni so temni, temačni, razboljeni. Spet in spet imamo opravka s prizadetostjo in razočaranostjo ljudi, ki so se nadejali drugačnih človeških razmerij, pa jih je totalitarno nasilje povozilo, užalilo, izničilo, jih spremenilo v tragične odrinjence... Ob teh soočanjih se pač ni mogoče izogniti spraševanju o tem, kaj in koliko tega je res — in koliko je v vseh teh interpretacijah ali temačnih sporočilnih poudarkih »estetskega nasilja« nad objektivno resničnostjo časa, ko je kljub vsemu (kljub ideologiji kolektivistično-totalitarističnega uravnavanja življenjskih tokov) vendarle sijalo tudi sonce mnogoterih življenjskih spodbud in rastočih krivulj bivanjskih možnosti.

Zdi se, da objektivne upodobitve »spominov« na takratno življenjsko fazo v naši umetnosti še nismo utemeljili — in Rdeči boogie Branka Šömna in Karpa Godine je še eden izmed dokazov te sporočilno-ponazoritvene nedokončnosti.

Koroški Slovenci in volitve*

Dr. Dušan Nečak:
Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni

Dr. Vasilij Melik

Študije o volitvah spadajo med pomembne in zelo koristne, toda sorazmerno malo znane in bralcem navadno na prvi pogled tudi ne kaj preveč priljubljene in privlačne znanstvene teme. Navajeni smo sicer ob volitvah v državah s parlamentarno demokracijo primerjati volilne rezultate: koliko glasov in mandatov je izgubila ali pridobila ta ali ona stranka v primerjavi s prejšnjimi volitvami pred nekaj leti. Take primerjave, običajne v naših in tujih časnikih, imajo le trenutno vrednost. Pravo razvojno sliko bomo dobili samo, če bomo primerjali volilne rezultate za daljši čas, za eno, dve desetletji ali več. V taki daljši časovni primerjavi se nam šele pokaže, ali so bile neke volitve samo trenutna sprememba v razpoloženju volilcev in so naslednje volitve prinesle vrnitev v prejšnje stanje, ali pa so pomenile prelom, začetek preusmeritve volilcev. Taka analiza je za presojo političnega razvoja in položaja mnogo bolj zanimiva in poučna kot pa cela vrsta drugih študij in presoj. Primerjava rezultatov večjega števila zaporednih volitev na določenem ozemlju nam zelo jasno pokaže konstante in spremenljivke v razpoloženju ljudi, kakor jih ob opazovanju iz dneva v dan zlepa ne znamo. Analiza volilnih rezultatov in

---

* Dr. Dušan Nečak, Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni, Založba Borec, Ljubljana 1982, opremil Milan Mohar, 272 strani.

volilne zakonodaje pa nam tudi kaže, da je razpoloženje volilcev samo ena stran, ki vpliva na moč strank v parlamentu, druga stran z zelo pomembnim, včasih celo odločilnim vplivom pa je volilna zakonodaja, ki določa volilni sistem, oblikuje volilno pravico in volilne okraje, predpisuje način izračunavanja poslanskih mest. Ob istem glasovanju volilcev bo strankarska sestava parlamenta močno drugačna, če je za izvolitev v volilnem okraju dovolj relativna večina, če je potrebna nadpolovična (absolutna) večina, ali če vlada proporcionalni sistem, ki ga je spet več vrst.

Na Slovenskem smo se iz številnih razlogov, predvsem pa iz zanimanja za koroške Slovence, še posebej ukvarjali z volitvami na Koroškem, tako v času habsburške monarhije pred prvo svetovno vojno kot v času prve in druge avstrijske republike. Kratek pregled samostojnega nastopanja Slovencev na koroških volitvah v več kot stoletni dobi 1861—1976 je dal Janez Stergar v Koroškem koledarju za leto 1979.

Volilni sistem iz leta 1861 je za ves čas habsburške monarhije vnaprej opredelil usodo slovenske stranke na Koroškem. Privilegirani volilni skupini (kuriji, razreda), veleposestniška in mestna, ki je v njih gospodovala nemška stranka, sta imeli 22 poslancev, kmečki volilni okraji, kjer je živel 87 % prebivalstva dežele, pa samo 14. Vsak kmečki volilni okraj je volil dva poslance. Volilni okraji so bili kopija upravne razdelitve iz leta 1849, ki je ustvarila 7 okrajnih glavarstev. Pri njihovem razmejevanju se niso nič ozirali na narodnostne meje. Minister Bach je sicer priznaval, da sestavljajo Slovenci eno tretjino prebivalstva dežele, menil pa je, da »se določne jezikovne meje ne da postaviti, ker obe narodnosti nista ločeni niti geografsko, niti z ozirom na promet in druge interese, in kažeta razveseljiv primer mirnega sožitja, ki ga le malo motijo princip enakopravnosti

odklanjajoča separatistična stremljenja«. Tako so porazdelili Slovence kar med šest okrajnih glavarstev. Čisto malo so jih dali v okraj St. Veit, nekaj več v okraj Wolfsberg (sem je prišel Dravograd). Trije okraji so bili napol nemški, napol slovenski, toda tako, da so Nemci številčno vendarle v vsakem prevladovali. Slovencev je bilo (po štetju 1880) v beljaškem okraju 41 %, v šmohorskem okraju 43 %, v celovškem okraju 45 %. Celovski okraj je združeval slovenski sodni okraj Borovlje, mešani sodni okraj Celovec, v katerem je germanizacija dosegala največje uspehe, in nemški sodni okraj Feldkirchen (Trg). V beljaškem okraju so bili združeni slovenski sodni okraj Rožek, mešani sodni okraj Beljak, ki so mu pripadale na jugu in vzhodu slovenske občine, in nemški sodni okraj Paternion. V šmohorskem okraju so bili slovenski sodni okraj Podkloster, sodni okraj Trbiž s pomešanimi nemškimi in slovenskimi vasmi, mešani sodni okraj Šmohor, katerega vzhodni del je bil slovenski, in nemški sodni okraj Kötschach. Eno samo okrajno glavarstvo, sestavljeno iz sodnih okrajev Velikovec, Pliberk, Dobrla vas in Železna Kapla, je imelo slovensko večino (90 %). Zaradi take razdelitve volilnih okrajev so mogli Slovenci doseči v deželnem zboru le dva poslanca; če so jih imeli kdaj več, je bilo to zaradi povezave s kako drugo, nemško stranko. Njihov položaj je bil od vseh dežel na Koroškem najslabši: z dvema poslanca med 36 voljenimi so bili kot stranka povsem brez moči. V svoji knjigi Volitve na Slovenskem 1861—1918, ki je izšla 1965, sem opisal volilno zakonodajo in prikazal splošne volilne rezultate za vse slovensko ozemlje. Janko Pleterski je v svoji knjigi Narodna in politična zavest na Koroškem, ki je izšla isto leto, obsežno analiziral politično orientacijo prebivalstva slovenske Koroške v času od revolucije 1848 do prve svetovne vojne. V

tem času so imeli Slovenci, kakor smo že rekli, v deželnem zboru navadno dva poslanca iz velikovškega okraja, v dunajskem parlamentu pa po reformi, ki je ukinila kurije, enega. Ta je v okraju, ki je zajemal sodne okraje Borovlje, Dobrlo vas, Železno Kaplo in Pliberk, dosegel na obeh volitvah po tem sistemu (1907, 1911) absolutno večino vseh volilnih udeležencev. Leta 1907 je dobil 57 % glasov (4668), nemški svobodnjaki so jih dobili 25 %, socialni demokrati 18 %. Popoln gospodar v deželnem zboru so bili nemški nacionalisti raznih svobodnjaških smeri, manjšino pa so predstavljali nemški klerikalci, Slovenci in socialni demokrati. Socialno demokratska stranka je v precejšnji meri zajela napredovanje nemških svobodnjakov med Slovenci. Prav nikjer na Slovenskem niso bili njeni volilci razporejeni na tako širokih sklenjenih področjih kakor na Koroškem. V nacionalnem boju med obema narodoma pa socialna demokracija ni znala prav razlikovati med nemško napadalnostjo in slovensko obrambo in germanizacije ni preprečevala. V ožjih volitvah je v skladu s svojim splošnim stališčem, da velja podpirati liberalne stranke proti klerikalnim, glasovala za nemške svobodnjake proti slovenski stranki, ki je bila sicer res poudarjeno katoliško usmerjena, a je bila vendarle predvsem edina slovenska meščanska stranka.

Po prvi svetovni vojni se je položaj močno spremenil. Nekaj s Slovenci naseljenega ozemlja (Jezersko, Mežiška dolina, Dravograd) je pripadlo Jugoslaviji, nekaj (Kanalska dolina) Italiji. Izid plebiscita je pomenil velik udarec slovenski politični zavednosti. Zdaj so slovenski prebivalci precej v enaki meri glasovali za slovensko, nemško in socialdemokratsko stranko, za vsako približno tretjina. Volilna pravica je bila razširjena in demokratizirana, stare kurije so izginile tudi iz deželnega zbora. Najmočnejša stranka so postali zdaj

socialni demokrati, vendar pa so bile nemške meščanske stranke kot celota še močnejše od njih in so zato tudi ohranile deželno vodstvo. Največja nemška meščanska stranka je bil iz svobodnjaških vrst izvirajoči Landbund (Kmečka zveza). Slovenska stranka je zdaj zaradi demokratizacije volilnega sistema kljub izgubi glasov ohranila svoja dva poslanca v deželnem zboru, imela pa je premalo glasov, da bi ob novem proporcionalnem sistemu dosegla lastnega zastopnika v dunajskem parlamentu. Fran Zwitter je leta 1937 najprej v Sodobnosti, potem pa v posebni brošuri z naslovom Koroško vprašanje podal na 26 straneh kratko, a zelo globoko analizo koroških političnih razmer. V njej je, kakor sam pravi, hotel pokazati, da narodno-političnih problemov ni mogoče razumeti brez analize družbene strukture in da politična zgodovina ni samo kronika političnih dogodkov. Delo je v nemškem prevodu 1979 znova izdal Slovenski znanstveni inštitut v Celovcu.

Kako se je spremenila volilna slika na Koroškem v drugi avstrijski republiki, nam pripoveduje knjiga, ki je izšla jeseni 1982 v Založbi Borec pod naslovom Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni. Napisal jo je Dušan Nečak, docent za najnovejšo zgodovino na ljubljanski filozofski fakulteti, prej osem let raziskovalec na Inštitutu za narodnostna vprašanja. To ni zgodovina povojnega razvoja koroških Slovencev, dasi nam tudi o tem razvoju veliko pove. To je analiza volilnega sistema (pregled volilne zakonodaje in volilne tehnike, tako vseavstrijske kot posebej koroške), opis volilnih bojev in predvolilne propagande v Avstriji in na Koroškem od volitev do volitev in analiza volilnih rezultatov. Vseh zajetih volitev (deželnih, državnih in predsedniških) je 22, od leta 1945 do 1971. Razen tega vsebuje delo še vrsto preglednic, ki bodo prišle zelo prav vsem, ki se podrobneje ukvarjajo s koroško problematiko. Po-

dani so volilni rezultati za celotno deželo, za dvojezično ozemlje, za sodne okraje in pri mešanih sodnih okrajih posebej za dele, ki spadajo v dvojezično ozemlje. Objavljen je seznam volilnih zakonov in predpisov, opisane so vse spremembe občinskih meja na dvojezičnem ozemlju. Knjiga temelji skoraj izključno na virih, avstrijskih in koroških uradnih listih, uradnih in časopisnih objavah volilnih rezultatov, sejnih zapisnikov avstrijskega parlamenta in koroškega deželnega zbora in slovenskem in nemškem avstrijskem časopisu. Predstavlja torej pomembno novost, saj se te dovolj tehtne teme doslej še nihče ni lotil, obenem pa pomeni tudi hvalevredno kontinuiteto v prizadevanjih naše znanosti, kar se tiče obravnavanja koroške problematike.

Kakšne so glavne značilnosti sprememb po drugi svetovni vojni? Socialistična stranka se je uveljavila kot največja in vodilna stranka na Koroškem. Vsi poveljni deželni glavarji so bili iz njenih vrst. V deželnem zboru je štela večinoma polovico vseh poslancev, leta 1970 celo absolutno večino (20 od 36), dosegla je tudi absolutno večino vseh oddanih glasov. Močna je še Avstrijska ljudska stranka; svobodnjaška stranka pa spada zdaj že med majhne stranke. Slovenci so zdaj organizirani v dveh političnih grupacijah, Narodnem svetu in Zvezi slovenskih organizacij. Edinole leta 1949 sta nastopile na volitvah obe, vsaka s svojo listo. Deželnozbornskega poslanskega mandata ni dosegla nobena, seštevke glasov za obe listi (6739) pa bi dal eno poslansko mesto. Pri poznejših volitvah Slovenci večinoma niso nastopali samostojno. Zveza slovenskih organizacij je največkrat priporočala glasovanje za socialistično stranko, Narodni svet za ljudsko stranko, pojavil pa se je na volitvah 1953 in 1965 tudi s samostojno listo. Zlasti za socialistično stranko je že brez priporočil s slovenske politične strani

glasoval velik del Slovencev. Tako Slovenci po drugi svetovni vojni tudi v deželnem zboru niso imeli (in nimajo) nobenega svojega predstavnika več; večinoma pa se v boj zanj niti niso spuščali. Zgoraj smo navedli rezultate v tako imenovanem »slovenskem« volilnem okraju leta 1907. Na istem ozemlju, zmanjšanem za področje, ki je pripadlo Jugoslaviji, v sodnih okrajih Borovlje, Dobrla vas, Železna Kapla in Pliberk, so dobili pri zadnjih volitvah, ki jih zajema Nečakova knjiga, 10. oktobra 1971 socialisti močno nadpolovično večino (61 %, 12 585), tretjino glasov pa je dobila avstrijska ljudska stranka (33 %). Slovenski organizaciji pri volitvah nista samostojno nastopili, toda tudi leta 1949, ko sta se jih obe udeležili, vsaka s svojo listo, je število glasov za obe listi (19 %, 3426) zaostajalo tako za številom glasov socialistične (43 %) kot ljudske (27 %) stranke.

Od trenutka, ko je začelo Nečakovo delo nastajati kot disertacija, pa do trenutka, ko je izšlo nekoliko drugačno v knjižni obliki, je seveda minilo precej časa. Medtem se je na Koroškem že marsikaj spremenilo, prišlo je do več novih volitev, spremenile so se občinske meje, deloma se je spremenila volilna zakonodaja, na voliščih so se pojavile nove, drugače zasnovane slovenske liste. Zadnje zajete volitve so zdaj žal že več kot deset let za nami. Ne glede na to bo Nečakovo delo dobrodošlo zgodovinarjem, pa tudi vsem nezgodovinarjem, ki se iz zanimanja, dolžnosti ali ljubezni ukvarjajo s Koroško in koroškimi Slovenci. Podatki, analize in ugotovitve v njem dajejo vsem dovolj snovi za razmišljanja.

Psihoanaliza zločina in kazni*

Tone Svetina: Volčiči Kozare

Marino Zurl

Po epohalnem romanu Kozara Mladena Oljače se navdihujejo ob Kozari med vojno tudi pisatelji, ki so zrasli na njenem območju in so med vojno tam preživeli svoje prizadeto ali oropano otroštvo. Ko se ti pisatelji vračajo v svoje otroštvo, ga podoživljajo ali pa se obračajo k njemu, kakor da bi hoteli doumeti, odkod so črpali tolikšno moč, da so prenesli tako veliko človeško dramo. Poleg Milorada Gončina, ki je skraj ves svoj obsežni prozni opus posvetil tej temi, Radeta Bašića (Doktor Mladen) in Dragoja Lukića (Vojna in otroci s Kozare) iščeta še dva pisatelja Krajišnika svoje mesto pod literarnim soncem. To sta Djuro Ivetić (kronika Ranjeno otroštvo) in Vasilije Karan (roman Rdeče sledi). Zdaj pa je nastopil še slovenski borec, pisatelj in kipar Tone Svetina (ki je postal slaven z vojno epsko trilogijo Ukana, na 2400 straneh) s svojo vizijo Kozare.

Do tega, da se je začel zanimati za Kozaro, ga je pripravilo naključno srečanje s kozarskim slikarjem Dušanom Smitranom. Pritegnilo ga je zanimanje za dogodke na Kozari, tem »prekrasnem čudesu« (Mladen Oljača) na območju bivšega prijedorskega, dubiškega in gradiškega okraja ter dela banjaluškega in dela bosanskonovskega okraja. Kozara je bila pet stoletij mejnik med Vzhodom

in Zahodom. Petsto let so Kozarčani napadali ali branili to mejo, včasih delali eno in drugo, pod različnimi cesarji in gospodarji. To je bilo območje, na katerem je bila med drugo svetovno vojno »dosežena takšna enotnost ljudstva, s takšno notranjo močjo in trdnostjo, da je Kozara kot čisto določen pojem, ko gre za vojno, resnično pomenila trdnjavo in simbol oborožene revolucije«.

Svetina pa se je odločil, da bo v svojem romanu spregovoril o otrokih v vojni, zato je v pogovorih s slikarjem Smitranom, ki so trajali dneve in noči, poizvedoval o podrobnostih iz njegovega vojnega otroštva, ki so bile usodne za potek njegove zgodbe. Smitranova zgodba o nenavadnem in tragičnem otroštvu dečka iz gozda, o vojni otrok in starcev, ga je tako fascinirala, da ga je vzel za glavni lik in mu nazadnje tudi posvetil svoj roman Volčiči (Založba Borec, Ljubljana 1981): »Ta roman posvečam prijatelju Dušanu Smitranu in vsem otrokom, žrtvam krvave kozarske epopeje«. Ko je Svetina govoril o virih svojega navdiha, je povedal: »Stotine knjig bi lahko napisal o bitkah ljudi s Kozare, vsaka hiša ima svojo tragedijo, svoj roman«.

Svetina, ki je ostal zvest svoji epski širini, je objavil roman na 453 straneh. Kot mojster fabule, kompozicije in dramskih zapletov zanesljivo drži bralca v napeti pozornosti. Njegovi stavki so preprosti, zgovorni, čisti, misel poučna. Poleg vsega tega ima delo Volčiči čar sodobnega proznega besedila.

Vzporedno s pretresljivo zgodbo o nadčloveškem trpljenju in iznajdljivosti dečka Duška v tem grozljivem vrtincu vojne in junaške Kozare (o dečkovem specifičnem načinu odraščanja, njegovih nedolžnih igrar, ki so se zelo hitro spreminjale v realistično partizansko igro, o premagovanju strahu pa do občutka

---

* Tone Svetina: Vučiči Kozare, iz slovenščine prevedla Valerija Skrinjar-Tvrz, NISRO Oslobođenje, Sarajevo 1983, 453 strani.

poguma in končno tudi o razvoju sovraštva do maščevanja) analizira Tone Svetina drugega »junaka« zgodbe — »črnega satnika Kudelov«.

V njem z večšim in spretnim psihiatričnim obravnavanjem odkriva številne hude patološke lastnosti: Kudela je v otroških letih živel v strahu pred strogim očetom in v njem se je porajala agresivnost — sladostrastno je pobijal ptice in njihova trupelca zlagal na kup; užival je v tem, da je gledal, kako so klali ovce, potem pa jih je pri trinajstih letih tudi sam klal s posebnim užitkom. Dalje je imel Kudela Ojdipov kompleks. Pri njem opazimo izredno narcisoidnost, pomanjkanje stika z ljudmi in intenzivno nekrofilijo.

Glede sodobnega pojmovanja nekrofilije omenja Erich Fromm H. von Hentiga, enega izmed najbolj vidnih nemških kriminologov, ki navaja kot primere nekrofilije: 1) spolni stik z ženskim truplom, 2) spolno vznburjenje ob gledanju ženskega trupla, 3) nagnjene do trupel in grobov ter predmetov, ki so povezani z grobovi, na primer s cvetjem in slikami, 4) razkosavanje trupla in 5) željo po dotikanju ali vohanju trupel ali kakršnekoli gnilobe.

Tako razvit človek, ali kakor je zelo dobro ugotovil pisatelj Djuro Ivetić — nedovršen človek — je storil na Kozari vrsto zverinstev. Kudela je pobijal otroke. Bil je klavec. Streljal je kmete. Zpiral je ljudi v cerkve, jih masakriral z bombami, potem pa zažgal. Pohabljal je dečke. Rezal jezike. Ropal kozarsko prebivalstvo. Klal je ženske. Užival je ob pogledu na kup razkosanih trupel deklet. Prekrščeval je ljudi in jih potem pobijal. Metal jih je v jame. Obešal je dečke. Temu zločinu je Svetina posvetil številne strani svojega romana.

Svetina je položil Kudelo na tradicionalni kavč psihiatrov in postavil obenj vojnega psihiatra. Kakšno je to psihiatrično obravnavanje zločinca?

Kudelo muči depresija, stalno ga obhaja misel na samomor. Morijo ga vpra-

šanja o njegovem načinu vojskovanja: kako mu je prijalo gledati kri, ko je ubijal? Kako je užival v strahu drugih, v grozi otroka, ki mu je pobil starše? V strahu staršev za ugrabljene otroke? Kako je užival ob ognju, ko je spreminjal vasi v pogorišča? Kako ga je zadovoljeval glas smrtnega hropenja? Na psihiatričnem kavču pod nadzorom psihologa vprašuje svojo vest. Morijo ga sanje, v katerih ubija svojo mater, svojega sina in svojo ženo ter razpada. V sanjal ga preganjajo mrtvi, tisti, ki jih je pokončal s svojo roko.

Ni mu pomagal pogovor z lastno materjo, ne s spovednikom, rešitev pred moro je pričakoval od psihiatra.

Kudela misli, da so velike travme blokirale njegovo zavest. Rešitev je v deblokiranju zavesti — »s kroglo v glavi vzpostaviti novo ravnovesje«.

Ob koncu uvodnih psihiatričnih sesans reče Kudela zdravniku, da se bolje počuti, ta pa sklene:

»Se bolje se boste počutili. Odkrita izpoved človeka osvobaja, laž ga slepi. Nekaj dni sem proučeval vse, kar ste mi povedali. Nedvomno ste po nesreči prevzeli materino naravo, ki je bila odrinjena v vašo podzavest; prej je v vas prevladovala agresivna očetova narava, narava človeka, ki ne zna kratiti svojih nagonov. Vendar pa je še zdaj ostalo v vas nekaj očetovskega, zato niste popolnoma nenevarni ne zase ne za okolje. Kot ste v svoji burni preteklosti v sebi tlačili materino naravo, tako boste morali zdaj očetovo. Drugače lahko zblaznite, kar prej ali slej zadene vse ubijalce!«

Se je psihiater posmehoval ubijalcu? Svetina prekine psihoterapijo in pusti, da se mračna Kudelova zgodba izteče v neizbežni konec, ko postane Kudela popolna razvalina, nezmožna sprejeti kazni.

V skladu s svojo psihoanalitično zamislijo privede Svetina lik Kudele do kazni. S svojimi osebami namenoma ostaja na Kozari do konca vojne, da bi

izpeljal maščevanje, da bi Kudelo pripeljal do njegovega konca. Da bi potrdil preverjeno dejstvo, da o tej vojni, o tako imenovanem nesmislu vojskovanja in klanja razpravlja tisti, ki je izvedel agresijo invazije, ali potrj opazovalec. Borec s Kozare pa misli na svojo deželo, na družino, na Kozaro in izvaja revolucijo. Kudela pa pravi: »K vragu s to noro civilizacijo in še bolj noro vojno, ki najbolj prizadeva tiste, ki so najmanj krivi... Svet je postal narobe svet. Človekova norost in nasilje sta brezmejna...«

Svetina pa vztraja pri eksplikaciji, ko njegov Kudela govori o nesmislu vojskovanja. Tedaj psihiater odgovori Kudeli: »Kudela, vaš problem je v tajni vlogi nasilja v človeku. V razmerjih med razumom, čustvi, strastmi in nagoni. Vi ste prodali dušo strastem«.

Na Kudelovo defetistično obnašanje je psihiater takole reagiral: »Svet, ki mu pripadamo, vas ne more prenašati v novi koži. Rak in kača se med levitvijo skrivata, dokler ne dobita nove, dovolj debele kože. Kudela, vi ste poklicni ubijalec; pravno so krivi za vaša krvava dejanja drugi, moralna odgovornost pa ostaja posameznikom. Za ljudi so najbolj nevarne osebe, ki ubijajo na podlagi teorije in imajo za vsako umazanijo razumsko opravičilo. Vi ste ubijali iz teorije in iz strasti. Z užitkom. Poznate tisto pravilo: kakor seješ, tako boš žel. Zob za zob...«

Duševno strti Kudela pred eksekucijo pljuva na vse svoje nacistične ideale, sit vsega: »Pojdite v rit! Zdaj valimo krivdo drug na drugega, če bi zmagali, pa bi se hvalili s tem, kar zdaj zanikamo!«

Potem izgubi čut za stvarnost.

Kazen za Kudelo je edina mogoča: smrt. To, da eksekucijo zaradi spleta okoliščin izvrši odlični kozarski strelec Mihajlo (ki je zagrenil življenje Kudeli na Kozari), je samo izraz humanizacije (kar nikakor ne pomeni tudi odpuščanja). Ena sama precizna krogla. Kratka

smrt. Okrutnost je izključena. Mihajlov nečak Duško vendarle ne misli, da so računi poravnani. Stari Mihajlo pa obesi puško na ramo in odvrne:

— Niso. In nikdar ne bodo. Mrtvih ne more nihče oživiti. Vasi bomo na novo postavili... Nekateri stvari pa so vendarle poravnane, nekatere se bodo s časom uredile... Življenje mora steči po svoji običajni poti. Treba se je vrniti na zemljo, da bi spet rodila«.

Delno psihološko-psihiatrično obravnavanje Kozare tu samo potrjuje teorijo, da je bil literarni navdih vedno korak pred psihologijo, psihiatrijo in sociologijo. Verjetno se bo šele moral roditi psihiater ali psiholog ali sociolog, ki bo teoretsko obravnaval pojav kozarskega vojskovanja. Kot bo verjetno šele prišel pisatelj, ki bo z izključnostjo takšne vizure psihologija-psihiatrija-sociologija dobil navdih za še eno novo delo o večni temi — Kozari.

Oko, 17. do 31. aprila 1983

Odnosi z italijanskim odporniškim gibanjem v novi spominski literaturi*

Branko Babič:
Primorska ni klonila

Dr. Tone Ferenc

Spomini so zelo prijetno zgodovinsko branje in z njimi se z zgodovino seznani morda več ljudi, kakor pa s pomočjo zgodovinskih razprav in obsežnih monografij, čeprav še tako dobri spomini nikakor ne morejo nadomestiti zgodovinskih del. Privlačnost spominov je še večja, če jih napiše znana oseba, ki je imela pomembno vlogo v zgodovini, in Branko Babič je za gotovo takšna osebnost. S svojim spominskim pričevanjem na svoje delo v Bosni v letih 1941 in 1942 ter na Primorskem v letih 1943–1945 je posredno prikazal svoj prispevek v našem osvobodilnem boju in revoluciji ter tudi poravnal dolg do naše zgodovine narodnoosvobodilnega boja.

Na splošno velja trditev, da spomin blede s časovnim oddaljevanjem od dogodkov. Tega se je v polni meri zavedal tudi Babič in je zato svoje spominjanje preverjal in tudi dopolnjeval z nekaterimi zgodovinskimi viri, zlasti arhivskimi in tudi z literaturo. To je tudi sam povedal na strani 407, kjer je naštel enajst zgodovinskih del. Lahko bi mu natančno dokazal, da je uporabljal tudi druga zgodovinska dela, na primer knjigo Slovenci v zamejstvu, ki je pa ni navedel. To, da je svoje spominjanje preverjal in da se ni zanašal le na svoj spomin ali na spomin drugih ljudi, kot to delajo nekateri drugi pisci spominov in celo zgodovinskih del, je treba vsekakor pohvaliti.

Druga zelo pohvale vredna Babičeva lastnost, ki bi jo rad izpostavil, je odkritost. Po domače bi lahko temu rekli, da »nima dlake na jeziku«, ko govori o nekaterih zadevah, o katerih ni bilo vselej ravno prijetno ali zaželeno govoriti. Verjetno vsi ne bodo soglašali z njegovimi mnenji in sodbami, še zlasti ne udeleženci italijanskega odporništva in tudi nekateri italijanski zgodovinarji, ki na politiko naše Partije glede Primorske in še posebej Trsta gledajo tako kritično kot Babič na italijansko. Vendar: on je dogajanja prikazal tako, kot se jih še spominja in kot so mu k temu spominjanju pomagali nekateri arhivski viri, predvsem tisti iz Zgodovinskega arhiva CK ZKS v Ljubljani.

Babič je prišel na Primorsko na Novo leto 1943 in je ostal tam do konca vojne. Največ časa je bil sekretar pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko (od 1. januarja 1943 do 20. avgusta 1943) in politični sekretar oblastnega komiteja KPS za Slovensko primorje (od 22. marca 1944 do 22. marca 1945), skupaj torej skoraj 20 mesecev na čelu najpomembnejšega političnega organa narodnoosvobodilnega boja in revolucije v tem delu Slovenije. Bil je eden redkih komunistov, ki so tako dolgo opravljali dolžnost pokrajinskega sekretarja KPS. Vmes je bil član PK KPS in oblastnega komiteja KPS in tudi conski in celo korpusni funkcionar, to je namestnik političnega komisarja ali odgovoren za Partijo v narodnoosvobodilni vojski na vsem Primorskem. To pomeni, da je bil skoraj 27 mesecev najvišji pokrajinski partijski funkcionar na Primorskem. Zato je seveda Babič takšna osebnost, da ima kaj za povedati.

In kaj nam je povedal?

Na kratko rečeno, kar se tiče celotne zgodovine NOB na Primorskem, nam spriči mnogih zgodovinskih del ni mo-

* Branko Babič, *Primorska ni klonila*, Založba Lipa, Koper 1982, strani 410.

gel povedati kaj bistveno novega. Pri tem je več ali manj uspešno prevzemal ali povzemal iz literature. Iz razumljivih razlogov se je kot politični funkcionar omejil le na politično dogajanje in je utemeljeno zanemaril vse vojaške dogodke. Ker se je večino časa ubadal z vprašanjem sodelovanja med KPS in KP Italije oziroma slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem, je razumljivo — in to je tudi najbolj hvalevredno — tudi večino knjige posvetil tej zadevi. Poleg nekaterih opisov doživljanj (na primer v Trstu, na poti v Milan, na poti v Istro itd.) je prikaz reševanja vedno perečih vprašanj omenjenih stikov in sodelovanja tudi najbolj zanimivo branje in tudi najtehtnejši prispevek k bodoči celovitejši in objektivnejši zgodovini teh odnosov. Doslej še ni nihče tako izčrpno prikazal te zadeve kot ravno Babič, čeprav je tudi dr. Metod Mikuž v 4. in 5. knjigi svojega Pregleda zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji povzel marsikateri dokument o tej zadevi. Babič ima seveda to prednost, da mu je bilo dostopno tovrstno gradivo in da je tudi sam sodeloval pri vzdrževanju stikov in sodelovanja in se tudi marsičesa še spominja.

Knjigo svojih spominov je Babič razdelil celo na 49 poglavij, zato jih tukaj ne moremo niti našteti niti povzemati njihove vsebine. Svoje pripovedovanje začne z vrnitvijo v Slovenijo konec novembra 1942, potem ko je poldrugo leto partizanal po Bosanski krajini, konča pa ga z osvoboditvijo Trsta v začetku maja 1945 in z nekaterimi sklepnimi mislimi. Pripovedovanje teče po časovnem zaporedju dogajanj, le včasih seže pisec nazaj, kot na primer ob prihodu na Primorsko, ko se spomni svoje mladosti v Slovenski Istri. Pripoveduje tekoče in jasno, da ga lahko razume skoraj vsak bralec.

Čeprav so rokopis Babičevih spominov prebrali nekateri vidni udeleženci narodnoosvobodilnega boja in tudi zgo-

dovinarji, je še vendarle ostalo v njem nekaj napak in spodrsrljajev. Nanje opozarjam zato, da opozorim bralce (in tudi avtorja), da jih popravijo, ne mislim pa s tem zmanjševati splošne vrednosti njegovih spominov, ki sodijo med boljše spomine iz narodnoosvobodilnega boja.

Nikakršnih podatkov nimamo, ki bi izpričevali »prasko partizanov z italijanskimi vojniki in fašisti že leta 1941« (str. 52). Ugotovil sem in nekeje tudi že zapisal, da je prvi nasprotnik narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem padel šele marca 1942, kar mi je sicer nekdo »načelno« ugovarjal, ni mi pa mogel postreči z nikakršnim drugim podatkom. Prva brigada, ki so jo ukazali ustanoviti na Primorskem, ni bila Simona Gregorčiča kot pravi Babič (str. 57), temveč brigada Andreja Laharnarja, znanega tolimskega puntarja. Za obe res ustanovljeni primorski brigadi, to je Gregorčičevo in Gradnikovo, ne bi mogli reči, da so ju ustanovili v začetku aprila (str. 57), saj je štab primorske operativne cone napisal odredbo o njuni ustanovitvi 11. aprila, ustanovili pa so ju dejansko šele maja 1943. Ante Novak ni prišel na Primorsko sredi februarja 1943 (str. 66), temveč šele sredi maja 1943. Prinesel je za Umberta Massolo-Quinta oziroma notranji center KPI v Milanu tisto pismo, ki ga je Kardelj napisal 9. maja 1943 in ga je Babič odnesel v Milan v prvi polovici junija 1943. Dne 18. junija je Babič o tem poročal Kardelju: »Te dni sem bil pri tov. Quintu, kjer sem mu nesel pisma, ki mu jih je poslal Ante Novak za njega. Stvar se je precej zavlekla, ker sem jaz pisma precej pozno dobil (3. junija).« Iz Babičevega poročila lahko razberemo, da je prejšnje Kardeljevo pismo za Massolo marca 1943 prinesel na Primorsko Anton Velušček, ko se je vrnil iz CK KPS v Polhograjskih Dolomitih, vendar se je po Babičevih podatkih to pismo izgubilo nekeje na Primorskem. Tudi ohranjena kopija napotnice za Novaka v Zgodovinskem arhivu CK ZKS in nje-

gova izjava meni, pričata, da je to bilo že maja 1943 in ne tri mesece prej.

Sodim, da podatki o Nuškinu, to je dr. Francetu Škerlu, ki je prišel na Primorsko takrat kot Babič in je bil član PO OF za Primorsko (zastopnik krščanskih socialistov), niso pravilni (str. 88). Sedeža vodstva narodnoosvobodilnega gibanja za Primorsko niso prenesli z Vogrskega na Tolminsko zaradi vdora, ki naj bi ga bil povzročil Nuškin. Sedež so premestili zaradi tega, ker je italijanski policiji uspelo odkriti, v kateri hiši je sedež in aretirala je domačina Fornazariča in njegovo ženo, bunkerja pod kotlom v svinjski kuhinji sicer niso odkrili. Ko so čez nekaj dni šli dr. Bebler, dr. Škerl in drugi na Tolminsko, so na poti trčili na italijanskoasedo ali patroljo in je dr. Škerl pri tem izgubil svoj nahrbtnik s svojim arhivom. Italijanska policija je vse dokumente prevedla — prevodi so v naših arhivih in v italijanskem arhivu v Rimu — in seveda poiskala tiste ljudi, katerih imena je našla na dokumentih. Dr. Škerl je zaradi tega in svojega krščanskosocialističnega aktivističnega delovanja padel v nemilost pri dr. Beblerju in ta ga je kmalu odposlal iz Primorske. Ker se je dr. Škerl pritožil, je posebna komisija pri IOOF spor rešila »salamonsko« — polovico krivde za neustrezne medsebojne odnose je prisodila enemu in drugo polovico drugemu. Dr. Škerl je nato delal kot novinar in sekretar Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS, po vojni pa kot zgodovinar narodnoosvobodilnega boja in nikakor ne zasluži takšne ocene. Še manj bi mu lahko pripisovali kakšno »izdajstvo« kot bi lahko razumeli Babičevo izvajanje na str. 310.

Ne morem soglašati z Babičevo trditvijo, da je po prihodu iz Trsta v vse-ljudski vstaji še naprej opravljal funkcijo sekretarja PK KPS za Primorsko (»Ko sem se vrnil na sedež PK, sem normalno nadaljeval delo kot sekretar PK«). Res je, da imenovani Albin Kovač-

Jaka Baški te funkcije ni niti prevzel niti opravljal (na lastno željo) pač pa je Franc Leskošek-Luka, sekretar CK KPS, ki je bil takrat na Primorskem, že kmalu določil na to mesto Antona Veluščka, kot pravi PK KPS v svojem poročilu centralnemu komiteju KPS 9. oktobra 1943. (»Medtem je končno k nam prispel tov. Jaka (Albin Kovač), ki je bil od vas določen za sekretarja našega PK. V soglasju s tovarišem Luko pa smo popolnoma soglasno *obdržali za sekretarja* tov. Matevža, ki je po mnenju vseh ostalih tovarišev *zadovoljivo vršil sekretarsko delo* in prav zadnje mesece pokazal lep napredek.« (Podčrtal T. F.)

Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo za zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju ni iz svoje srede delegiral le treh članov (str. 105), temveč več, kar lahko zvemo iz zapisnika njegove seje 21. septembra 1943. Ni pravilen niti podatek, da se je dr. Bebler udeležil zbora; on, France Bevk in Jože Srebrnič so se čez tri in pol mesece udeležili prvega zasedanja SNOS v Črnomlju. Dr. Bebler je res 16. septembra z letalom odpotoval na Dolenjsko, vendar se je vrnil in se skupaj z drugimi prebijal skozi nemško ofenzivo. (Glej Beblerjeve spomine: Čez drn in strn, str. 131 in 133!) Kočevski zbor ni posebej potrjeval sklepa vrhovnega plenuma OF od 16. septembra 1943 o priključitvi Slovenskega primorja k združeni Sloveniji, to je storil AVNOJ na svojem drugem zasedanju v Jajcu. Iz besedila na koncu strani 105 bi razumeli, da ima Babič zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju za prvi slovenski parlament. Prvi slovenski parlament je postal šele SNOS na svojem prvem zasedanju v Črnomlju 19. in 20. februarja 1944. Tretja »Alpska« cona ni bila ukinjena z odhodom Gradnikove brigade iz Primorske v začetku avgusta 1943, temveč nekaj mesecev prej, februarja 1943, ko so ustanovili primorsko operativno cono. Ta je delovala do odhoda Gradnikove brigade v 14. divi-

zijo, obnovili pa so jo po italijanski kapitulaciji, vendar le za mesec dni; ukinili so jo namreč z ustanovitvijo prvih primorskih divizij (6. oktobra 1943). Operativni štab za zapadno Slovenijo ni bil formiran 6. oktobra 1943 kot pravi pisec (str. 127), temveč že 18. septembra 1943, to je po Kardeljevi vrnitvi iz Primorske in iz Gorskega kotora. Ne vem, kje je pisec dobil podatek, da so se »že v drugi polovici 1942 ustanavljale prve skupine italijanskih partizanov v okviru slovenskih in hrvaških enot« (str. 139). Vem, da so prvi oddelek partizanov italijanske narodnosti zbrali marca 1943 v Briškem bataljonu Severnoprimorskega odreda.

Za tiste, ki preučujejo razvoj odnosov med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem, bo zelo dobrodošel podatek o sestankih, ki se jih je udeležil tudi Babič. Tukaj prvič zvemo, da sta bila novembra 1943 celo dva sestanka v Imenem v Goriških Brdih, in to prvi 12. in drugi 23. novembra. Nov je tudi podatek, da se je s slovenske strani udeležila sestankov ista delegacija, to je Leskošek, dr. Bebler, Kveder, Babič (str. 148—149).

Ne vem, če je imel sovražnik res »podrobne podatke o partijski šoli« v Cerknem, ko je pripravil napad nanjo, kot pravi pisec (str. 159). Neki nemški vir namreč pravi, da je sovražnik mislil, da je v Cerknem podoficirska šola (to naj bi zvedel od prebežnikov), ki je res bila tam, vendar se je predtem že odselila drugam, in da je šele od nekega hudo ranjenega tečajnika zvedel, da je dejansko napadel partijsko šolo. Iz ohranjenih nemških virov ni mogoče zvedeti, da bi kdo od domačinov vodil sovražnika od Idrije do Cerkna.

Ko Babič opisuje vrnitev na delo v oblastni komite KPS pravi, da je bil Rudi Mahnič član tega organa. To pa ne drži, saj je Mahnič padel kot politkomisar Goriške divizije že 19. novembra 1943 v Topolovem v Beneški Sloveniji.

Pri opisu sestanka med predstavniki CK KPS in CK KPI od 2. do 4. aprila 1944, ki mu je posvetil celo poglavje (str. 172—183), je Babič pozabil povedati, da je bil ta sestanek na Vojskem. Žal ne zvemo, ali je bil morda navzoč tudi on, kar bi bilo seveda glede na njegovo funkcijo razumljivo. Ko v istem poglavju pravi, da je italijanska partija »popolnoma zanemarjala partizansko gibanje«, menim, da ji dela krivico. V Italiji je bilo mnogo partizanskih enot, ne samo brigad, temveč tudi divizij, in približno polovico jih je ustanovila KPI ali so nastale pod njenim vplivom. Morda je v primerjavi s KPJ podcenjevala pomen partizanstva in glede na to, da delavci niso šli v množicah v partizane (niti pri nas ne, kot to priznava tudi Babič na strani 336), računala pač na stare oblike njihovega boja (stavke). Vendar je prehudo govoriti o popolnem zanemarjanju partizanskega gibanja.

Tudi druga pokrajinska konferenca KPS za Primorsko od 17. do 20. aprila 1944 na Vojščici je bila tako pomemben dogodek, da mu je Babič posvetil celo poglavje (str. 184—199). Povedal je vse bistveno o njej, le tega ne, kdo so bili referenti in kaj so poročali. To poudarjam zategadelj, ker tega ni niti v pisnih virih in sem že v nekem predavanju v Novi Gorici (navzoč je bil tudi Babič) o tem spraševal. Niti ni znano število udeležencev. Ko pa čez nekaj časa posveti novo poglavje tretji pokrajinski konferenci KPS, pa pozabi povedati, da je bila v Veliki Lazni v Trnovskem gozdu.

V poglavju o večji pozornosti Trstu Babič opisuje odnos tržaškega CLN do OF oziroma našega osvobodilnega boja. Navaja tudi nekatere prvine tega vprašanja. Ko govori o Churchillovih predlogih in prizadevanjih za izkrcanje zavezniške vojske v Istri, jih spravlja v zvezo s Churchillovim sporazumom s Stalinom o delitvi vplivnih območij v Jugoslaviji. Vendar je treba vedeti, da so predlogi

---

za omenjeno izkrcanje spomladi in deloma še poleti 1944, sporazum o delitvi vplivnih območij pa šele oktobra 1944. Torej ni mogel biti sporazum spodbuda za predloge za izkrcanje v Istri.

Ko Babič opisuje prihod predstavnika KPI Vincenza Bianca-Vittoria na Primorsko, pove, da se je »ob prihodu v Bari« Togliatti sestal s Kardeljem in da je ta sestanek »dolgo ostal tajen«. Ker je to v opisu dogajanj spomladi 1944, bi sklepali, da se je Kardelj že takrat sestal s Togliattijem. Kolikor vemo, se je z njim sestal okrog 17. oktobra 1944 (navzoč je bil tudi Milovan Djilas), kar je razvidno s strani 295, 299 in 303 Babičevih spominov. Če je imel Kardelj dva sestanka s Togliattijem v letu 1944, potem prvi ni bil samo dolgo časa, temveč zelo dolgo časa tajen.

Stanko Pirc, za katerega Babič pravi, da je bil sekretar OK KPS za Kras (str. 375), je bil tisti čas predsednik okrožnega narodnoosvobodilnega odbora za srednjo Primorsko. Verjetno je bilo že pozneje in ne okrog 20. marca 1945, ko se je Babič vrnil v Trst. Če ga je tja poslal že novi politični sekretar oblastnega komiteja KPS za Slovensko primorje Boris Kraigher, je to bilo po 20. marcu. Ko opisuje stike z italijanskem odporiškim gibanjem proti koncu vojne, odkrito pove, da so sklenili, da italijanske partizanske enote iz političnih razlogov premaknejo globlje v notranjost, da ne bi sodelovale pri sklepnih operacijah za osvoboditev Trsta in Gorice. Do sedaj se je namreč ta sklep večinoma zamolčeval.

Babič je svoje spomine opremil tudi z mnogimi fotografijami. Vendar pri izbiri nekaterih ni imel srečne roke. Fotografije, ki sledijo strani 208 besedila, zanesljivo niso iz Primorske, temveč iz Notranjske. Nastale so med veliko italijansko ofenzivo poleti 1942 in so objavljene in pojasnjene v prvi knjigi Zbornika fotografij iz narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda. Niti fotografija »partizanske bolnišnice Franja« ni prava,

ker gre za partizansko bolnišnico Vinica na Kočevskem Rogu (poslednji na fotografiji je namreč sovjetski zdravnik, major dr. Leonov). Med fotografijami, ki sledijo strani 352 besedila, sta tudi dve fotografiji »dela političnega vodstva Primorske«. Na zgornji naj bi bil šesti od leve ali drugi od desne dr. Aleš Bebler, vendar ni on (njega niti ni bilo več na Primorskem), temveč nekdo drug. Babič je fotografije prevzel iz priloge Boj ljudstva Julijske krajine za svobodo in pravico do samoodločbe k spomenici, ki jo je Jugoslavija poslala mirovni konferenci, ko je ta odločala o novi meji med Italijo in Jugoslavijo. V dobri veri, da so podatki pravilni, se je zanesel na delo, ki pa ni zanesljivo.

Zares kako dolgo še (Jožko Hanžič-Švejka in njegovo nesrečno kurirstvo)?

Naj takoj na začetku rečem, naj mi bralci ne zamerijo zaradi pisanja. Nikdar še nisem pisal ali objavljajl česarkoli v časopisih in revijah. Prav tako se ne ukvarjam s pisateljevanjem, zato tudi tega nisem vešč. Da sem se odločil in prijel za pero, so me spodbudili nekateri člani ZB Tabor, ki so me opozorili na članke, objavljene v TV 15 in reviji Borec. Ker nisem njun naročnik, sem zanje pozno zvedel. Kot sem že omenil, se ne ukvarjam s pisarijo, še manj z raziskovanjem zgodovine, še posebno narodnoosvobodilnega boja, ki je tako zapletena, da ji marsikdaj niso kos izurjeni in izšolani raziskovalci. Danes pa očitno nekateri (na srečo redki) poskušajo zgodovino narodnoosvobodilnega boja oziroma dogajanja prikriti po svoje, nekatere stvari omalovaževati, druge pa poveljevat.

Bil sem premlad in premajhen, da bi takrat lahko dojemal, za kaj sploh gre. Kljub temu se nekaterih stvari, ki sem jih videl in doživel kot otrok, živo spominjam, kot bi bilo včeraj. Malo kasneje sva se z očetom dosti in o marsičem pogovarjala. Prav tako s teto Pavliko, stricema Karlom in Ivanom. Posebno o stvareh, ki sem o njih razpravljajl z očetom in teto Pavliko, nimam nobenega povoda, da jima jih ne bi verjel, saj je šlo pogosto tudi za tako intimne zadeve, o katerih si upam trdit, da se o njih prav redki starši pogovarjajo s svojimi otroki. Nas otrok, kolikor je še živih, ni sram, da smo sinovi in hčere na žalost nedavno minulega očeta Rudolfa Hanžiča. Prav tako nas ni sram strica Jožka Hanžiča-Švejka, tete Pavlike Hanžič in sorodnika Johana Kozmelja-Gustlja. Vsi so vsak po svojih močeh prispevali svoj delež k zmagi nad fašizmom. Sramovali bi se lahko kvečjemu strica Karla.

Zato pa v imenu vseh potomcev ne bom dovolil, da bi kdo blatil naše ime z raznimi domnevami in govoricami, ki so pobrane kdove kod, predvsem pa zlonamerne, kot je storil Rado Zakonjšek-Cankar v časopisu TV 15 št. 43 z dne 28. oktobra 1982 in v reviji Borec št. 8/9 in 12/1982. Zakaj česa takšnega ni napisal že prej, ko je bil še živ oče? (Zahtevali bomo, naj nekatere stvari prekliče, sicer bomo prisiljeni sprožiti tudi sodni postopek!)

Da bo stvar bolj jasna, moram spregovoriti o družini oziroma rodbini Hanžič malo bolj v preteklosti, še v času starega očeta Franca Hanžiča, malega kmeta, očeta petnajstih otrok. Stari oče je bil zelo pobožen, toda Slovenec. V takratni občini Sv. Jurij ob Taboru je bil kar petnajst let župan. Veljal je za poštenjaka, tako vsaj vedo povedati starejši ljudje, ki so ga poznali. Prvi sin Ivan je študiral bogoslovje, kar je bilo določeno že ob rojstvu. Kmalu potem, ko je doštudiral, je pustil bogoslovje in se posvetil prvotni želji, to je pravu. Stric Pepi (Jožko Hanžič) je bil krojač, Polde zasebni avtoprevoznik, Pavlika in oče Rudolf pa sta ostala na kmetiji pri onemoglem očetu. Ostali, kolikor jih ni pomrlo, so odšli po svetu. Stric Pepi ni bil vojak. Imel je pohabljen nogo, ker je kot otrok padel pod kolo voza, ne pa od rojstva, kot navaja Zakonjšek. Ker se je zlomljena stegnenica nepravilno zarasla, je bila noga krajša in je zato pri hoji šepal. Pri naporni daljši hoji ali pri spremembi

vremena je čutil bolečine v njej, drugače je bil močan in trdnega zdravja. Tudi tukaj Rado Zakonjšek navaja, da je bil rahlega in občutljivega zdravja.

Stara mati, žena Franca Hanžiča, je bila doma v Miklavžu, po domače v kraju Klovno, kot pravijo temu zaselku domačini. Pri Štruklu pa ima hiša še danes domače ime in se še vedno pišejo Kozmelj.

Kasneje je doma prevzel posestvo moj oče, Pavlika pa je kot neporočena ostala pri očetu. Tudi stric Pepi je bil doma do leta 1938. Šele po smrti prevoznika strica Poldeta je podedoval hišo skupaj z dolgovi za še neizplačani tovornjak posojilnici. Za izplačilo je imel Pepi dolg tudi do strica Karla. Doma na kmetiji se je poročil oče Rudolf in si ustvaril lastno družino.

To je kratek opis naše rodbine. Zakonjšek pa hoče boljše poznati naše rodbinske razmere od nas samih.

Pred drugo svetovno vojno so gospodarska kriza, politične razmere in razne druge okoliščine pač prinašale svoje. Ljudje so se temu primerno nagibali eni v levo, drugi v desno, tretji so ostali pasivni. Nihče pa takrat ni vedel, kaj vse bo prinesel tok časa. Bile so le slutnje in ugibanja. Oče in stric Pepi sta doma veljala za najbolj neverna. Zaradi tega ju je stari oče vedno karal, da ne smeta postati antikrista. Stric Pepi je včasih to pokazal tudi v javnosti, kar je seveda spravljalo starega očeta v slabo luč. Zato je bil posebno stric Pepi pri oblasteh zapisan že v stari Jugoslaviji. Zakonjšek pa ve drugače. V časopisu TV 15 št. 43 z dne 28. oktobra 1982 pod naslovom *Kako dolgo še?* in v Borcu št. 12/1982 očita Pepiju, da je bil kaznovan leta 1935 zaradi požiga tovornjaka. Zakonjšek, ki vse ve, ne ve tega, da je bil takrat še živ stric Polde, Pepijev brat, in je tovornjak še sam vozil.

Rado Zakonjšek se bo moral pozanimati, kdaj je bil tovornjak sploh kupljen in kdaj je stric Polde umrl. In kdaj šele je Pepi postal zakoniti lastnik kot dedič za Poldetom. In nazadnje, kdaj je bil tovornjak uničen (res z namernim požigom), kdo ga je uničil in kdo je bil kaznovan za to. Ko bo vse to preveril, bo nedvomno dobil drugačne podatke in bo videl, da pri tem sploh ni bil vmešan moj oče in prav tako ne kaznovan, kot navaja Zakonjšek. Tovornjak je zažgal stric Karel sam na svojo pest, brez vednosti Pepija in očeta, da bi prišel kot dedič do denarja, ki bi sicer splaval po vodi. Karel je za to tudi odgovarjal.

Naj preidem na čas od 1941. do 1945., na delovanje mojega očeta, tete Pavlike, strica Pepija-Svejka in še drugega sorodnika oziroma očetovega bratranca Johana Kozmelja.

Sploh ne razumem, kaj je privedlo Zakonjška do tega, da očita očetu in Pavliki, da sta zelo malo naredila za narodnoosvobodilni boj, skoraj namiguje, da nič, in na še kaj hujšega. Saj v časopisu TV 15 št. 43/1982 med drugim navaja, da je oče v zimi 1941/42 skrival in preživiljal Kozmelja »najbrž« kot bližnjega sorodnika. In dalje, kaj o tem »menijo« vaščani.

Že pol pismenemu laiku bi Zakonjškove razlage, ki jih utemeljuje z »najbrž« ali pa »verjetno«, kaj »menijo« vaščani, zbudila pozornost. Sploh pa je vprašanje, pri kom je Zakonjšek informacije dobil, saj v drugi sapi v Borcu št. 12/1982 sam navaja, da v vasi ni bilo zanesljivih ljudi. Zanima me, kje je Zakonjšek dobil podatke, da sta oče in teta Pavlika pričakala vermane z nageljni? To bo sicer moral dokazati! Zelo nerodno pa bo v nasprotnem primeru. In tudi »če« je takšne informacije dobil, zakaj tega ni povedal očetu, ko je še živel, in prav tako teti Pavliki, da je prišel s takšno informacijo na dan s štiridesetlino zamudo, pa čeprav je bil večkrat pri očetu. Občutek imam, da se ima Rado Zakonjšek-Cankar za tako vse-

mogočnega, da bi se ne smelo nič dogoditi, česar on ne bi vedel. Kar se je, potem takem zanj ni resnično ali pa oporeka, če se le da.

Oče in Pavlika sta pač bila »vesela Nemcev«, da sta jim delila nageljne leta 1943 zato, ker smo bili na seznamu za izselitev in popolnoma brezpravni; zato tudi nismo imeli nobene legitimacije, kot Židje in Cigani. Pri takšnih očitkih gre človeku kar na bruhanje. Zakaj se s tem Zakonjšek tako poveljuje? Ne sme pa pozabiti, da je bil med vojno velikokrat pri nas. Od hiše ni šel nikdar lačen in ne brez praznega nahrbtnika, ki ga v tistih časih ni nihče pozabljal vzeti s seboj. Dobro ve, koliko je naša hiša prispevala narodnoosvobodilnemu boju in osebno zanj, ko se je skrival v Rebri Konjškega grabna. Zopet se zastavi vprašanje, zakaj je sploh prihajal k naši hiši, če je bila zanj nezanesljiva? Če bi bilo to res, bi ga oče lahko ničkolikokrat izdal, saj je vedel za njegovo skrivališče v Rebri nad kmetijo pri Mrn — Miklavž nad Taborom št. 37.

Rado Zakonjšek prav tako v TV 15, še bolj pa v Borcu št. 12/1982, zanika delovanje Kozmelja, saj navaja, da se je pridružil brigadi šele leta 1942 in da se je vrnil iz Srbije med okupacijo. V resnici je bil Kozmelj doma že v dneh pred okupacijo in takoj na delu.

To, kar Zakonjšek 1983. leta spodbija ali omalovažuje, je rojakom iz Ljubljane 21. marca 1955 pisno postavljal na prvenstveno mesto. Preberimo začetek pisma:

»Občinski odbor
Zveze borcev NOB,
Tabor

V prilogi vračam fragment mape KO Tabor in okolica. Zabeležil sem tri najvažnejše punde, za katere smatram, da so vsi toliko pomembni, da se jih označi tako zgodovinsko kakor geografsko. 1. Javka pri »Struklcu« (Kozmelj Ivan) je bila zelo pomembna v jeseni in zimi 1941. Tu skozi je šla vsa pošta tiste čase, borci, mobiliziranci in material...«

Šele za to, izhodiščno točko vsega delovanja v Taboru, je sam Zakonjšek navedel poznejša dogajanja.

Nadalje so stvari še bolj razvidne iz dokumenta, ki ga je napisal prvoborec Anton Kotnik 18. februarja 1976 profesorju Milanu Nateku v Ljubljano. Bistven je zlasti odlomek, kjer govori o aktivistih iz Tabora oziroma bližnjih krajev:

Prvoborec Miha ali »Viktor Šoštarič in Ivan Farčnik sta prezimovala pri Stajnerju v Šmiklavžu, Rado Zakonjšek v neki Škrabarjevi skalni votlini v Šmiklavžu, midva z ženo v skrivališču na domačem seniku itd. Da so Nemci smatrali Ivana Kozmelja za tako važno osebnost izhaja sigurno iz tega, ker je bila v jeseni 1941. tam prehodna stalna javka. Tu so se zbirali in povezovali tako terenski delavci kot vsi iz bataljona in višjih forumov. Namreč ta javka je bila na takšnem kraju, kjer so se stekale vse poti tako iz doline, Dobrovelj in zasavskih hribov. Kmetija je bila tik ob gozdu, na samem in vsa okolica je bila naklonjena partizanom. Saj je bil Tabor s svojimi obrobniimi vasi prav tista prehodna točka ozemlja, preko katerega se je gibalo vse, kar je prihajalo iz Zasavja in ostalih zvez na Dobrovlje in dalje na Gornjo Savinjsko dolino in na Koroško...«

Za zaključek dokazovanja s papirji naj navedem še en argument, ki sam po sebi izpodbija Zakonjšekove besede in je z njegovim pisanjem v popolnem nasprotju. Kot dokaz prilagam fotokopijo izjave priče! Ta priča ni nihče drug kot Rado Zakonjšek-Cankar, ki je lastnoročno podpisal izjavo očetu za sodelovanje v narodnoosvobodilnem boju od 1941 dalje...

Podpisani: Rado Zakonjšek "Cankar"

Dajem za tov. H a n ž i č Rudi , roj: _____

Stanujoč Ojstriška vas - Tabor

Sledečo izjavo: Podpisani pošnam zgoraj imenovanega tovariša še izpred vojne, ko sva skupaj sodelovala v društvu. Poznano mi je tudi njegovo zadržanje v času okupacije. Že leta 1941 takoj po ustanovitvi OP je sodeloval s pok. Kozmelj Ivanom, članom KP, ~~in~~ in z menoj. Zbiral je orožje, čim pa se je revirska četa pojavila v Šmiklavških hribih to je bilo julija 1941, je pomagal pri zbiranju hrane in drugih potrebščin /denar, tobak itd./ Pri njem na domu je bila neka mesecev javka. Ko je moral Kozmelj Ivan v ilegalo - novembra 1941, mu je naredil doma bunker za skrivališče in ga tam preživel vso zimo. V kuhinji je zazidal radio aparat, da so ga hodili poslušat vaščani v večerih, kar je bilo po okupatorju prepovedano. Kozmelj Ivan /Štrukeljca/ je bil v stiku s Hanžičem še vse leto 1942. V tem času je bil Kozmelj Ivan politkomisar čete v Savinjskem bataljonu. V letu 1943 je bil Hanžič povezan z znanim političnim aktivistom Farčnikom /Bučem/. Buč je bil tem času sekretar za okraj Vransko. V letu 1944 je Hanžič Rudi prevzel dolžnost referenta za finance v okrajnem NOO. Januarja 1945 je postal član KP in sekretar celice.

Hanžič Rudi je bil vseskosni zaveden Slovenec, kar je izpričal s svojim delom za Osvobodilno fronto tudi v času najhujšega terorja ~~okupatorja~~ s strani okupatorja.

Za resničnost podane izjave odgovorjem moralno in materialno.

Istnoročni podpis priča:

Osnovna organizacija ZB NOV (občinski odbor ZB NOV) _____

_____ potrjuje, da je gornjo izjavo priča resnično podala in podpisala.

V _____ dne _____

Podpis: _____

Mar se ne bo ob tem marsikdo vprašal, kaj se skriva za vso to nestrpnostjo? ... V Borcu št. 12/1982 Zakonjšek dalje očita stricu Jožku Pepiju-Svejku, da se je oktobra 1941. na Dobrovljah pridružil partizanom Stajerskega bataljona, ne da bi bil ogrožen od Nemcev... ker je »najbrž mislil« (zopet: najbrž), da bo do zime vojne konec in od »strahu«, da ne bi nič prispeval k boju za osvoboditev.

Tudi tukaj je veliko neresničnega. Ni jasno, ali Zakonjšek resnično ne pozna razmer ali pa jih namerno noče poznati. Zopet vsiljuje lastne sklepe in jih podpira z »najbrž«. Vedno ve, kaj si kdo misli. Vsakdo pa ve, da se v partizane ni prišlo kar tako, kot bi šel v hosto nabirat suhljad. V nadaljevanju zopet poudarja, kaj si je Svejkl mislil in da je odšel v partizane od strahu. Vzemimo kar to Zakonjškovo teorijo in razlago, »da je odšel v partizane od strahu, da mu ne bi bilo kasneje očitano...« Zakonjšek pred tem zatrjuje, da pri Svejku ni mogoče govoriti o kakšnem poznavanju marksizma ali drugih naprednih idej. Prav tu pa že poudarja, da je odšel v partizane iz strahu pred očitki itd. Leta 1941 je odšel v partizane takoj na začetku okupacije prav tisti, ki je imel že malo več pojma o gibanju delavskega razreda oziroma je bil privrženec tega gibanja; če bi bilo drugače, bi bil strah odveč.

Rado Zakonjšek, na primer, očita Svejku dezerterstvo iz bataljona, česar mu drugi zaradi invalidnosti niso zamerili... In po kakšnem pooblastilu zopet dobesedno posiljuje s svojimi »ugotovitvami«. Saj se mu zdaj, in ne ravno skromno, dozdeva, da bi ga moral Svejkl, sodelavec Kozmelja (Gustlja), pred štirimi desetletji obvestiti na kakšno delo so ga z vodstva poslali na teren. Pri tem pa pozablja, da v nobeni vojski ni vsakdo o vsem poučen, ne kam je kdo od vodečih posameznika poslal.

Po operacijah bataljona je bila za Svejkom razpisana tiralica. Zanj pa on, kakor tudi ne drugi, ni vedel. Kmalu potem je prišlo do izdaje in Svejka so ujeli v Gorčah pod Cundrovim kozolcem. Po strahotnih mučenjih v celjskem Starem piskru, v Ptuj, zopet v Celju in nazadnje v Mariboru je bil dobesedno ubit v mari-borski bolnišnici (ne v zaporu). Stric Ivan, to je njegov brat, ga je sicer poskušal rešiti z visoko podkupnino. Čeprav je bila podkupnina oddana, ga niso izpustili oziroma mu niso omogočili pobega. Stricu pa je le uspelo, da ga je tam videl in se za kratek čas pogovarjal z njim. Mnogo kasneje je povedal, da Svejkl, čeprav bi mu omogočili pobeg, ne bi mogel bežati in tudi ne bi preživel zaradi poškodb ali pa bi ostal nepopisen invalid. Koža na njem je bila ena sama rana, imel je izbito oko, izbite zobe, polomljena rebra, prste na rokah pa brez nohtov in osoljene rane. Njegove zadnje besede, ko se je Ivan poslavljaj, so bile: »Čeprav vse vedo, nisem izdal, in se me ne bo treba sramovati.« (Saj se ga tudi ne sramujemo!) Dal je največ, kar je lahko, svoje življenje. Ni ga treba poveljevat, še manj po tolikih letih na posebno nesramen način poniževati. Prav tako tudi ne drugih, ki so že pokojni in se zato ne morejo braniti pred prav takšnimi pisarijami.

Po merilih Rada Zakonjška je potemtakem sam najzaslužnejši v taborski okolici in še dlje. To pa že od začetka in še prej. Drugi, čeprav delavni, so manj pomembni.

Ne bi se spuščal v intrige, natolcevanja in vse mogoče stvari, ki si jih očitata nekdanj prijatelj, danes pa bi rekel skoraj smrtna sovražnika Rado Zakonjšek-Cankar in Vlado Habjan-Jan. Oba sta Taborčana. Ali res ni mogoče, da bi popustila, se usedla za mizo in si najprej sama odkrito povedala v obraz, kar komu leži na srcu. Tako bi bilo mnogo manj popačenih stvari in prizadetih. S sodelovanjem drugih poznavalcev pa naj bi pustili resnici na dan.

Vid Hanžič,
Ojstriška vas

V ocenjevanju kulture ni pike na i ...

Prebral sem mnenje Marije Stanonik v 3. številki Borca o moji pesmi Zapojte, poetje! in napisal polemičen odgovor. Pesnik razlaga svojo pesem v 6/7 številki Borca. To je edini pravilen postopek pri polemikah. Moje mnenje je namreč, da morajo imeti vsi udeleženci polemike popolnoma enake pogoje. Mariji Stanonik pa je bil ponujen privilegij: ni ji bilo treba čakati na odgovor, njen odgovor je bil preprosto prilepljen na moje pojasnilo in z njim naj bi bila v tej polemiki postavljena pika na i. Tako po domače seveda ne gre.

Literatura ni matematika. Vede o literaturi so sestavljene povečini iz domnev in teorij, ki so lahko ali pa tudi ne sprejemljive za avtorja, bralce ali tudi za te vede same. Mnogokrat se o neki pesmi ali umetniški prozi temeljito križajo mnenja in domneve znanstvenikov in literarnih kritikov samih in se spopadajo med seboj. Mnenje avtorja se ponavadi sploh razlikuje od mnenja teoretikov in ocenjevalcev. Če ga seveda sploh kdo vpraša zanj. Ponavadi ga kar izključijo iz te igrice. Kot da se to njega sploh ne tiče. Ali ni čudno, da avtor ne bi imel česa povedati o svojem delu?

Marija Stanonik je zapisala, da je moja razlaga moje pesmi primer, kako avtorji danes gledajo na svoje takratno pisanje. Prav tako je po isti logiki tudi njeno pisanje primer, kako ocenjevalci danes gledajo na takratno pisanje.

Njeni izrazi »programska pesem, družbeno aktualna poezija, funkcija poezije, tendenčna funkcija poezije« po njenih trditvah niso vrednostne kvalifikacije, toda pri najboljši volji se jih ne da drugače pojmovati. Vedno bodo obstajala različna mnenja ocenjevalcev o neki pesmi, obstajalo pa bo tudi mnenje avtorja samega. Stvar bralcev je, kako se bodo odločili, ali za mnenje ocenjevalca ali za mnenje avtorja. Po vsej verjetnosti gre prej verjeti avtorju, ki je pesem doživiljal in ustvarjal, kot pa ocenjevalcu, ki ima pred seboj njegove verze in jih lahko tolmači docela po svoje in mnogokrat tudi brez posluha za pravò vsebino in namen pesmi.

V polemiki, v kateri gre za mojo pesem, ne more imeti zadnje besede o njej ocenjevalec. Svoji pesmi se ne mislim odpovedati, prav tako ne razlaga o njej. Do tega imam naravno očetovsko pravico. Pesem je moj otrok, rojen iz mene. O tem otroku po vsej verjetnosti vem sam najbolje, kako je nastajal in iz kakšnih pobud je bil spočet.

Marija Stanonik je zapisala, da se ne more znebiti vtisa, da gre za nesporazum. Seveda gre za nesporazum. Zdi se mi, da moje pesmi ocenjevalka ni dobro razumela in da je še danes, po objavi v Borcu, ne razume ter da moji razlaga pesmi sploh nòče prisluhniti, ker kar naprej vztraja pri svoji domnevi. Kajti v literaturi ne more biti pike na i. So samo domneve ...

Dušan Mevlja,
Maribor